

Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет
Державний архів Черкаської області
Національна спілка краєзнавців України
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник
Черкаський обласний краєзнавчий музей
Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей
Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України
Фонд «Рідна країна»
Громадська організація «Національна академія наук вищої освіти України»

МАТЕРІАЛИ
VII Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

31 жовтня – 01 листопада 2024 р.
м. Черкаси

Черкаси
2024

УДК 94:004](063)
МЗ4

Рекомендовано до видання
рішенням вченої ради
Черкаського державного
технологічного університету
(протокол №3 від 21.10.2024)

Упорядники:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України **Валентин Лазуренко**;
канд. іст. наук, доц. **Ірина Стадник**;
канд. іст. наук, доц. **Оксана Яшан**;
Олена Литвин

Рецензенти:

Молоткіна В. К. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Салата О. О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

МЗ4 **Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції** (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (Черкаси, ЧДТУ, 31 жовтня – 01 листопада 2024 р.) / упоряд. : Лазуренко В. М., Стадник І. Ю., Яшан О. О., Литвин О. В.; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2024. – 291 с.

У збірнику опубліковано доповіді і тези виступів, що були представлені учасниками VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження».

Для науковців, викладачів, вчителів, здобувачів вищої освіти, краєзнавців, музейників та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань, дотримання засад академічної доброчесності. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково збігаються з позицією організаторів конференції.

© Автори, 2024.

ЗМІСТ

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Томенко М. УРОКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРУСИФІКАЦІЇ ТА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ.....	7
Лазуренко В. СИСТЕМНЕ НИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК У ПАРАДИГМІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ 20-х – 30-х РОКІВ ХХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТУДІЙ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ.....	9
Kryshstal A. ARCHITECTURAL HERITAGE PRESERVATION IN FRANCE	18
Потильчак О. КОМПЛЕКС МОНЕТ ХІV–ХV СТОЛІТЬ З ОЗІРНОЇ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАЩИНИ: ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ.....	21
Гончар Л. ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДРУКІВ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЇХ АТРИБУЦІЇ.....	26
Солодовніков І. КРИТЕРІЇ ВІДНЕСЕННЯ ІКОН ДО КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПРИ ПРОВЕДЕННІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	29
Зозуля В. РОЛЬ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО» У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ	33
Теплюк Л. РОЗГРАБУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНИ	39
Шевченко Ю. ТРАДИЦІЙНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ОДЯГ ЧЕРКАЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	42
Чиж Л. ПАМ'ЯТНИКИ ЧЕРКАС – ЧАСТИНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР	47
Толкушин О. ПІЗНАВАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗНАКИ СЕЛА БУДА-ОРЛОВЕЦЬКА СТАРОСІЛЬСЬКОГО СТАРОСТИНСЬКОГО ОКРУГУ МЛІЇВСЬКОЇ ОПГ»	50
Горенко Л. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.....	52
Храмова-Баранова О., Манн А. РОЗВИТОК ФОТОГРАФІКИ В УКРАЇНІ.....	57
Подосьонова О. РИМСЬКІ СРІБНІ ЗЛИВКИ ДОБИ КОСТЯНТИНА І: ДО ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА ОЦІНКИ УНІКАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ НУМІЗМАТИКИ	60

Борисов Ю., Кудревич В. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ДИЗАЙНУ В УКРАЇНІ	65
Яшан О. ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД	67
Шоптенко В. ПАМ'ЯТКООХОРОННА ПРОГРАМА ПО ПІДГОТОВЦІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»: ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ.....	71

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

Iwanowska B., Kapranov Ya. THE ROLE OF MUSEUMS IN FOSTERING CULTURAL DIALOGUE AND TOURISM: (Case Study of POLIN Museum and the Potential for Establishing the Museum of Ukrainian Jewish History)	77
Кузнецова Л. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ.....	81
Мартиновська В., Швачко Я. НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «ЧОРНОБИЛЬ» В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ	84
Шевченко Б. ВІД ПРИРОДНИЧО-ІСТОРИЧНОГО КАБІНЕТУ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ДО ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	91
Валах Т. ПЕЧАТКИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	94
Костецька Н. АВТОРСЬКА КОЛЕКЦІЯ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ ЯКОВА БРЮХОВЕЦЬКОГО (1931–2006) У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	98
Ткаченко В. КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ М. М. БЕНАРДОСА ЯК ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ ЕЛЕКТРОЗВАРЮВАННЯ МЕТАЛІВ	102
Чепурна І., Шульженко Т. НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ РОБОТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НІКЗ «ЧИГИРИН»	107
Коваленко Я. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МУЗЕЯХ м. КЕЛЬН ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В СПРИЙНЯТТІ ВИСТАВКОВИХ МАТЕРІАЛІВ ВІДВІДУВАЧАМИ	112
Абашіна Л. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС «РЕЗИДЕНЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»: 15 РОКІВ РОБОТИ	116
Пискун О. РОБОТА МУЗЕЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....	120
Лисенко А. МУЗЕЙНА ВИСТАВКА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ.....	125
Нераденко Т. АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПОЗИЦІЇ РАЙОННИХ КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ	128

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Шамрай О. СЕРГІЙ ШЕЛУХІН НА АВАНПОСТАХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ	140
о. Мицик Ю. ЕПІЗОД З АРХІВНИХ ПОШУКІВ 2024 р.	144
Перепелиця А. НОТАТКИ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЯ ОЛЕКСІЯ ЄРИМОВИЧА (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.ст.)	146
Федоренко Я. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В СЕРЕДИНІ 1950-х – НА ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ).....	154
Мінська О. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ-КОЛГОСПНИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ	157
Біла Л. ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ У СВІТЛИНАХ З ФОНДІВ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	171
Мушта О. ДАВНІ ІМЕНА І ПРИЗВИЩА У КАМ'ЯНЦІ: ПЕРЕЛІК ТА ОСОБЛИВОСТІ	175
Полякова Т. МИХАЙЛО СКИБИЦЬКИЙ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ПЕРУ, КОЛУМБІЇ, ЕКВАДОРУ, ВЕНЕСУЕЛИ ТА ПАНАМИ	179
Клименко Т. ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОЛОГ, ІСТОРИК, ФОЛЬКЛОРИСТ, КООПЕРАТОР, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ.....	187
Силка О. ПУБЛІЧНІ ЛЕКЦІЇ ЯК ЗАСІБ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ НА МЕЖІ ХІХ ТА ХХ ст.	190
Ілляшенко Ю. СТОЛИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЧИГИРИН ЯК ЕПІЦЕНТР ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	194
Трощинська О. ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА В ХОЛОДНОМУ ЯРУ НА СТОРІНКАХ «ЛІТОПISУ ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ»	199
Брель О., Харченко Л. НЕРАДЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА: СПІВПРАЦЯ З НАЦІОНАЛЬНИМ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИМ ЗАПОВІДНИКОМ «ЧИГИРИН»	206
Левченко Н. УКЛІН УСІМ, ХТО КРАЙ СВІЙ ЗАХИЩАЄ	211
Ветров О., Сич Д., Сич О. ЇМ СНИЛАСЬ – ВІЛЬНА УКРАЇНА. НЕРОЗВІДАНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ: ЗВИТЯГА І ЗРАДА (До 80-річчя загибелі останнього командира боївки УПА Холодноярщини).....	218
Пугач Н. МИХАЙЛО ЗАДНІПРОВСЬКИЙ: ФРОНТОВІ ЛИСТИ ДО РІДНИХ З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА	234

Горенич О. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: «СПОКІЙНО ПРО СТАРІСТЬ...» ІЗ ОДНОГО ЗАПИСНИКА.....	239
Шабаш Є., Жиденко В. ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ АНДРІЯ ХИМКА (ХИМЕНКА) ПІД НАГЛЯДОМ «ВАМПІРІВ».....	247
Шмиголь Л. ПЕРЕСЕЛЕННЯ «НА СТЕП» СІЛ ЧИГИРИНЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАЙОННОЇ ТА НИЗОВОЇ ПРЕСИ на прикладі с. Боровиця)	251
Литвин А. РОЗБУДОВА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАСАДАХ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.....	256
Роздорожний М. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА НИЩЕННЯ ЦЕРКОВ У 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. НА КАМ'ЯНЩИНІ В РОБОТАХ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ.....	260
Мельниченко В. ВІДНОВЛЕНІ ГАЗЕТИ ЧЕРКАЩИНИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ (1944–1954 рр.).....	264
Кукса Н. СУБОТІВСЬКІ СПАДКИ: КОЛЕКЦІЯ ОСОБИСТИХ РЕЧЕЙ РОДИНИ МАРІЇ ІВАНІВНИ ТА МАРКА ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКИХ ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»	271
Стадник І. ЦИФРОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ВІДКРИТИЙ ДОСТУП: ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ МУЗЕЇВ У ГЛОБАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	276
Пшенишна Н. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОВИЙ ДОСВІД.....	280
Чонтай О. ПЕРШОМУ В УКРАЇНІ І ЄДИНОМУ В СВІТІ – 20 РОКІВ. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА	283
Майборода А., Худолей О. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗАГРОЗИ І МОЖЛИВОСТІ.....	289

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 323.1/.2:316.64](477)

Микола ТОМЕНКО,

*кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор,
член Експертної ради з питань подолання наслідків
русифікації і тоталітаризму (2022–2023)*

УРОКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРУСИФІКАЦІЇ ТА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

Державна політика у сфері дерусифікації та деколонізації набула законодавчого визначення з періоду ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», який набув чинності 27 липня 2023 року.

Нагадую, що Законом було вперше визначено терміни «пропаганда російської імперської політики», «російська імперська політика», «русифікація», «українофобія», «символіка російської імперської політики».

Закон України у статті 2 дав річний термін для центральної та місцевої влад на очищення публічного простору України від символіки російської імперської політики та заборонив її пропаганду. Також було визначено три часові періоди для владних інституцій з метою реалізації приписів цього Закону.

Протягом першого періоду (27 липня 2023 – 27 січня 2024 рр.) Закон зобов'язав органи місцевого самоврядування ухвалити рішення про демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків та перейменування топонімів у межах населених пунктів, які пов'язані із пропагандою російської імперської політики.

Протягом другого – (27 січня – 27 квітня 2024 року) повноваження в цій сфері отримували голови ОТГ, міські голови та особи, які здійснюють їх повноваження, якщо в перший період не було ухвалено відповідних рішень.

Протягом третього – (27 квітня – 27 липня 2024 року) право ухвалювати рішення переходило до голів обласних військових адміністрацій, якщо раніше вищезгадані інститути проявили свою бездіяльність.

Попередній аналіз річного виконання Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні та деколонізацію топонімів» дає підстави винести певні уроки:

- абсолютна більшість населених пунктів та їх посадові особи виконали приписи згаданого Закону;

- багато міст на Півдні та Сході країни ухвалювали рішення в останні дні визначених термінів. Так Харківська міська рада проголосувала за топонімічну деколонізацію 65 вулиць міста лише 26 січня, тобто за день до завершення дії першого етапу реалізації вимог Закону, а в Одесі реальна дерусифікація та деколонізація публічного простору міста розпочалася лише за день до завершення третього етапу через рішення обласної військової адміністрації від 26 липня 2024 року;

- велика кількість вже ухвалених рішень, зокрема щодо демонтажу чи перенесення пам'ятників, пам'ятних знаків, їх окремих елементів досі не виконана. Для прикладу йдеться про такі звані три пам'ятники Петру Першому у Полтаві чи пам'ятники Олександрю Другому, Горькому, Чкалову, два пам'ятники Пушкіну... в Одесі;

- значна кількість міст, а особливо ОТГ, віддала перевагу деперсоніфікованим назвам вулиць. Для прикладу, таким шляхом пішла місцева влада Запоріжжя;

- мала місце спроба псевдоісторичних маніпуляцій із залученням публічних осіб для збереження у публічному просторі осіб, що мають «старовинне українське коріння», як от у випадку із Національною музичною академією імені П. І. Чайковського.

Загалом варто зазначити, що процес дерусифікації та деколонізації публічного простору в Україні не завершено, й після підбиття уроків річної дії вищезгаданого Закону потрібно продовжити цей процес за активної участі істориків, краєзнавців, філологів та громадськості місцевих громад та міст нашої держави.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Відомості Верховної Ради, 2023, 65, ст. 221.
2. МКІП та УІНП підбили підсумки за рік щодо подолання наслідків русифікації й тоталітаризму. Український інститут національної пам'яті, 30 грудня 2022 року.
3. Микола Томенко підбив підсумки півріччя звільнення України від символів «руського міра» та очищення від катів українського народу. Знай. UA, 27 січня 2024 року.

УДК 908:726-047.86]"193"

**СИСТЕМНЕ НИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК У ПАРАДИГМІ
БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ 20-х– 30-х РОКІВ ХХ ст.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТУДІЙ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ**

Валентин ЛАЗУРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету*

Нищення більшовицькою владою у 20-х – 30-х років ХХ ст. культових споруд, у тому числі пам'яток архітектури і релігійних реліквій, є об'єктом вивчення кількох поколінь істориків і краєзнавців в Україні.

«Переважна більшість українських сіл чи міст мали свою архітектурну та духовну велич – храм. Як правило, його розташовували на майдані або іншому підвищеному місці, так, щоб споруду було видно звідусіль. Він був окрасою поселення, зводився на замовлення і кошти мешканців, а іноді і окремих меценатів. Саме в культових спорудах найвиразніше виявилась будівнича обдарованість українського народу. Ці споруди захоплювали своєю красою... вписуючись у мальовничу природу краю» [22, с. 190], – саме такими словами відкривається розділ «Церкви: трагічна історія» видання «Історія регіонів України: Лисянщина» краєзнавця В. Щербатюка.

В історії України церковна архітектура неодноразово зазнавала нищення і наруги. Не винятком стали і 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., коли більшовицько-тоталітарний режим свідомо і по-варварському винищував релігійні споруди [12, с. 247].

Про культурний трагізм тих часів справедливо і глибоко висловився у своїй книзі «Краєзнавство у відродженні духовності та культури», виданій у 1994 р., патріарх краєзнавчого руху України, Герой України П. Тронько. «На початку 30-х рр. під загрозою руйнування опинилися пам'ятки архітектури культового походження. Як носіїв культури і історії українського народу їх часто знищували можновладці того часу. Знищувались пам'ятки – знищувалась історична пам'ять нашого народу. Тоді щоденно до Наркомосу України надходили тривожні повідомлення про руйнування пам'яток. Лише в Києві було зруйновано близько 40 пам'яток культового зодчества. Серед них – Михайлівський собор з церквою XII ст., Ірининська церква XI ст., Микільський собор, збудований Мазепою, десятки інших пам'яток. Перелічуючи нескінченний список втрат, Олександр Довженко писав у своєму щоденнику: «Одне

слово, двадцятий вік помстився. Погуляв і по слідах дев'ятнадцятого, і сімнадцятого і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які гірко дивитися, і покарбовану землю. В наш час, час небувалого національного і культурного піднесення України, необхідно зібрати, дослідити, зберегти все те, що ще можна дослідити й зберегти. Ми не знаємо, скільки і що саме було втрачено з культових споруд. Одним із найважливіших завдань науковців, музейних працівників, краєзнавців є створення детального мартирологу втрат церковних цінностей. Лише за його наявності можна буде на міждержавному рівні порушувати питання про повернення в Україну її національних культурних скарбів. До цього часу залишається нез'ясованою доля культурних пам'яток, вилучених з України на початку 20-х рр. і переданих до Оружейної палати та інших музеїв Москви. Чимало унікальних речей перебуває в Санкт-Петербурзькому Ермітажі, інших музеях Росії. Багато унікальних речей вивезено до далекого зарубіжжя» [19, с. 71].

Як зазначають історики Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов: «Після утворення у 1922 р. Радянського Союзу вища центральна влада виступила проти будь-якої релігії. Із проведенням в життя декрету про відокремлення церкви від держави, релігійні споруди почали зазнавати варварського винищення. В Україні більшовики втілювали в життя політику войовничого безбожництва. Дуже ласою була нова влада до церковних багатств. Згідно з ленінським декретом 1918 р. і прийнятим на його підставі декретом уряду УСРР (19.01.1919) церква відділялася від держави. Нова влада відбирала у церкви все майно, в тому числі й храми, та передавала його у власність держави» [14, с. 388].

Згідно з постановою №10 відділу вищої школи Народного комісаріату освіти, за підписами завідуючого відділом Назарова та секретаря Фрідмана по всій території України вилучались релігійні символи: ікони, лампади, зображення святих тощо – з вищих та інших шкіл; передавались (дуже часто вже в неповному складі) до найближчих церков і храмів, які невдовзі зазнали руйнації та пограбування [22, с. 192–193].

У 2004 р. вийшов друком навчальний посібник «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)», автором якої є автор цієї статті. У розділі IX «Чигиринщина між двома війнами (1921–1941 рр.)», де у параграфі 5 «Церкви Чигиринщини: трагічна історія» зазначається наступне. «В 1923 році в Чигирині радянським режимом було прийнято рішення закрити Чигиринський Свято-Троїцький дівочий монастир, відомий своєю давньою історією, яка бере свій початок ще до доби Хмельницького. Протягом 1924–1925 років його культове майно було передане в Черкаське вікарне управління, яке, в свою чергу, частину речей жіночої обителі закріпило за Черкаським Миколаївським кафедральним собором.... У 1933 році на місці Чигиринського Свято-Троїцького дівочого монастиря залишилися лише фундамент. Один із дзвонів монастиря зараз

знаходиться на дзвіниці Іллінської церкви у селі Суботіві. А собор Пресвятої Трійці, який знаходився на території монастиря, того ж року було розібрано» [12, с. 247].

В 1921 р. церква в селі Мордова перейшла у відання УАПЦ та на українську мову богослужіння... В 1930 р. тамтешній храм Успення Пресвятої Богородиці УАПЦ за наказом більшовицької влади було перетворено на склад, а в 1932 році і сама церква згоріла.

В 30-ті рр. ХХ ст. у Медведівці було зруйновано увесь комплекс Свято-Миколаївського чоловічого монастиря і сам Миколаївський собор (зруйнований у 1931 році). До речі, цей монастир існував від початку ХVII ст. Бібліотеку монастиря спалили, а деревину та каміння використали для господарчих потреб [13, с. 241]. Краєзнавці Б. Кузик і В. Білошапка у книзі «Головківка – серце Холодного Яру», таке зазначають про закриття Медведівського монастиря на Чигиринщині, час заснування якого припадає на кінець ХVI – поч. ХVII ст. [8, с. 105]: «30 квітня 1922 року монастир закрили. При вивезенні монастирського майна представник радянської влади товариш Дробинський вилучив і давній козацький універсал, подальша доля якого невідома» [8, с. 109].

В ті роки наруги і знищення зазнала збудована ще за часів гетьмана Богдана Хмельницького дерев'яна Михайлівська церква в Суботіві. Ця тризрубна трибаннева церква була збудована у кращих народних традиціях з дубових брусів. Проіснувала вона до 1935 р. Спочатку в ній потрошили різьблений з липи іконостас і влаштували сільський клуб, а потім і саму церкву розібрали на дрова [12, с. 248]. Ось як подає реалізм того місцевого трагізму з приводу руйнації Михайлівської церкви в Суботіві краєзнавець Н. Кукса: «Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки. Дуже просили не робити цього». «Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони поскидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони «для воєнних нужд». Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих. Хазяйновиті суботяни з числа активу років на три запасилися шалівкою, котрою були оббиті стіни церкви, незабаром використавши її для опалювання помешкань. Сільське кладовище, де знайшло вічний спочинок не одне покоління суботян, було розрівняне тракторами. Таємно найсміливіші з мешканців села збирали вигорнуті останки, щоб потім перепоховати. На місці цвинтаря невдовзі стали будувати сільський клуб, котрий знаходиться на кістках наших предків і донині [9, с. 45; 11, с. 28-30].

У 1934 р. радянською владою закрито у м. Чигирині дерев'яну Свято-Успенську церкву... У 1935 р. закрито Свято-Михайлівський храм

у селі Полуднівка... В цей же рік було закрито і дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці у селі Мельники... [12, с. 248].

Щодо Мотронинського монастиря, що на Чигиринщині, то як зазначає у своєму історико-краєзнавчому нарисі «Там, де протікає Тясмин» краєзнавець із Кам'янки Г. Гудзенко «в 1923 році Мотронинський монастир... був закритий. Монастирське майно і будівлі бралися на баланс міських і сільських рад, а потім передавалися релігійним спільнотам, якщо такі засновувались, чому радянська влада всіляко опиралася. Щоб зберегти монастир, монахині, поселившись в ближніх селах, подали заяву в сільську раду про організацію релігійної спільноти. В 1923 році спільнота монахинь села Мельники отримала в оренду Церкву Іоанна Златоуста і Троїцьку, а також деякі помешкання бувшого Мотронинського монастиря. Але недовго монахині проживали в монастирі [6, с. 78].

У 1929 р. все майно Мотронинського монастиря було радянською владою конфісковано і передано у користування новоствореної комуни «Заповіт Ілліча»... Його культові та цивільні споруди зазнали руйнації. Вціліла лише мурована будівля Троїцької церкви [12, с. 249]. «Монастирський сад використовувався артіллю інвалідів та державним виноградним розсадником. Храм Іоанна Златоуста комунари пристосували під школу і клуб. А спалено цю церкву було фашистами у 1944 році, а в 1945–1946 роках – розібрано» [8, с. 103]. Лише наприкінці 80-х рр. XX ст. Мотронинський Свято-Троїцький жіночий монастир відновив свою діяльність [12, с. 249].

Зазнала наруги і була закрита, як зазначають вже згадані нами краєзнавці Б. Кузик і В. Білошапка, Церква в ім'я Іоанна Богослова в селі Головкивка, що на Чигиринщині, збудована наприкінці XIX ст. «За радянської влади активісти вирішили, що храм у селі непотрібний. Церкву закрили. В 1930-х роках з неї зняли куполи і дзвони, зруйнували дзвіницю. Чоловік, який знімав хреста, загинув. Спочатку приміщення храму почали використовувати, як клуб. Туди навіть цирк приїздив. Згодом почали розбирати стіни церкви, але вони були такими міцними, що залишки церкви простояли і у війну» [8, с. 113].

Щодо сучасної пам'ятки національного значення – Іллінської церкви в Суботові, то вона також не була винятком у плані наруги, проте, на щастя, вона не була знищена. Ось, що з приводу цього подає у своїй книзі «Церква Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького» Н. Кукса. «До початку 30-х рр. XX ст. Богданова церква постійно діяла. У цей час посилювався процес тотальної атеїзації країни, основною метою якого була ліквідація релігії і церкви. Церква все більше втрачала свій вплив на мирян, зменшувалась кількість набожних людей. Із прийняттям курсу на індустріалізацію країни посилювався тиск на православну церкву. 1929 р. став роком початку ганебної антидзвонової кампанії, коли, прикриваючись, здавалося б, благородними гаслами про

пріоритетні напрямки розвитку вітчизняної металургії, «войовничі безбожники» взялися за знищення культових споруд. Не оминула ця наруга і суботівські храми. Спочатку із дзвіниць обох церков поскидали дзвони і вивезли до Кіровограда, як пояснили парафіянам «для переплавлення для воєнних нужд». До цього часу перед очима очевидців тих подій стоїть страшна картина, коли сільські активісти Порфирій Головащенко та Михей Тютюнник поскидали із дзвіниці усипальниці гетьмана церкви вісім церковних дзвонів, які, можливо, протягом трьох століть скликали вірян Суботова та його околиць на службу Божу. При падінні найбільший дзвін розколовся на три частини. (До речі, нові дзвони були встановлені коштом мецената В. Сапи лише через 70 років). Тоді ж було вилучено і спалено книги із церковної бібліотеки, серед яких були рукописні книги та стародруки» [10, с. 273–274].

«Із початком колективізації в Суботові представники місцевої влади вирішили закрити церкву Святого Іллі. Вагомим поштовхом до прискорення втілення цього рішення в життя стала урядова постанова від 8 квітня 1929 р. про заборону присутності дітей на церковних службах. Та й новостворений колгосп потребував спорудження просторого зерносховища. За браком будівельних матеріалів, планувалось розібрати церкву на цеглу, та невдовзі це рішення було скасовано, і протягом кількох років зерносховище знаходилось в Богдановій церкві. Спроба влаштувати в приміщенні храму сільський клуб для молоді виявилася невдалою, адже кам'яне приміщення не опалювалося. Певний час тут демонструвалися кінофільми, і предмети релігійного культу замінили декорації з краєвидами природи. За господарським призначенням усипальниця Б. Хмельницького використовувалася до пізньої осені 1941 р. Богослужіння в храмі було поновлено за нацистської окупації [10, с. 274-275].

Щодо ще однієї знакової для свідомого українця культової споруди – Успенського собору у Каневі, то він теж, волею долі, вцілів. В часи більшовицького безбожництва 30-х рр. ХХ ст., як зазначає краєзнавець Н. Басиста з Канева «З 1936 р. церкву закривають і собор став складом для солі. Як результат – почалося повільне руйнування стародавньої архітектури» [1, с. 191].

Черпаємо з видань краєзнавців Черкащини відомості про руйнування храмів у тій чи іншій місцевості Черкащини. Так, у статті «Історія становлення та розвитку церкви Архистратига Михаїла в с. Телепине Черкаської області» краєзнавців з Кам'янки П. Горбенко, О. Погорілого, О. Шамрая наводиться матеріал про історію цієї церкви в 30-ті рр. ХХ ст. Автори подають свідчення жительки цього села Голованенко Н. І., 1929 р.н., яка зазначає: «На місці сучасної церкви була висока гарна церква, справжня. Там був хор, співала півча... Потім, 1937–1938 рр., її зруйнували і розібрали. Люди прості не брали звідти нічого» [5, с. 87–88].

На початку 1930-х років під тиском влади припинилися богослужіння в Свято-Михайлівській церкві с. Деньги, що на Золотоніщині. «Партійно-комсомольський актив організував зняття бань із церковного приміщення та руйнування дзвіниці. Було знищено іконостас і розграбовано церковні цінності» [3, с. 108]. Про це черпаємо відомості із книги «Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події» краєзнавців Г. Голиша, А. Воропая, Л. Лисиці. А в іншій книзі авторства Г. Голиша черпаємо відомості, що після зняття бань із згаданої вище церкви, все ж, богослужіння в ній «продовжилося ще на два десятки років» [2, с. 244].

Не минула доля агресивного більшовицького атеїзму 20-х – 30-х рр. ХХ ст. і Красногірський монастир, час заснування якого сягає своїм корінням до першої чверті ХІІІ ст. Як пишуть краєзнавці Г. Голиш, Л. Голиш, М. Пономаренко у книзі «Подорож Златокраєм»: «Красногірський монастир спіткала типова доля культових установ: у березні 1922 р. його було закрито, а монашки опинилися просто неба. Монастирські землі було конфісковано, майже усі приміщення (за винятком Спасо-Преображенського собору, Покровської церкви і кількох келій) було продано на «злом» і розібрано. Збережені приміщення використовувалися за іншим призначенням. Так, у Покровській церкві обладнали кузню, а потім кінозал. Усипальницю з 8 склепів розвалили, а кістки розкидали по всій території... У колишніх монастирських приймальних покоях обладнали будинок інвалідів, а в келіях – притулок для дітей-сиріт.... За переказами, місцева влада розпорядилася зняти церковні бані з хрестами і підшукала для цього спочатку одного, а потім і другого добровольця, пообіцявши їм великі гроші. Проте перший (О. Шеремет) тільки-но заліз на баню, як відразу осліп і через два дні помер. Другий робітник (його ім'я невідоме) упав з даху храму і розбився на смерть. Після цього ніхто вже не наважувався чіпати церкву, і вона простояла неушкодженою (за винятком суто природних впливів) до 1941 р. Проте 2 квітня 1941 р. за розпорядженням завідувачки інвалідного будинку Преображенська церква була значною мірою зруйнована. У цей день розібрали три головні бані, зруйнували бокові прибудови-притвори, сплюндрували інтер'єр, збили бароковий декор на фасаді, зірвали підлогу, продали іконостас» [4, с. 98].

«Руйнація місцевих сакральних споруд та репресії настоятеля церкви Різдва Пресвятої Богородиці відбулися у 30-х рр. ХХ ст.». Про це йдеться у книзі «Вершаці: історія і сьогодення» краєзнавиці А. Перепелиці. Дослідниця подає у виданні таке: «На початку 1932 р. першою розібрали цвинтарну церкву Зачаття Святого Івана Предтечі. У 1934 р. із її мурованого фундаменту та деревини розпочалося будівництво сільського клубу, який і нині виконує функцію Будинку культури с. Вершаці. У ті роки керував його будівництвом Бурлака Федір Євгенович, можливо за це він заплатив високу ціну. Під час Другої світової війни нацисти його і родину живими закопали у лісі під Чигирином. Одного літнього дня

1932 р. активісти і комсомольці, які входили в Спілку безвірників, стягли дзвони із головного храму за допомогою канатів, а хрести із бань зрубав Тиміш Чуприна. У цей час біля церкви стояло багато людей: хто кричав, хто хрестився, хто плакав, а Сігідіненко Анатолій Херсанович сфотографував цю подію..... Майже чотири роки поспіль приміщення Церкви Різдва Пресвятої Богородиці виконувало функцію комори, а до кінця 1936 р. парафіяни розтягли її на дрова. У другій половині 30-х рр. ХХ ст. у сільських оселях запах ладану було чути всю зиму. Ікони із церков розібрали по хатах, зокрема, з іконостасу образи прикрашали покуття осель ще до кінця ХХ ст.» [15, с. 358].

«Войовничий атеїзм: церква стає коморою». Такий розділ про більшовицьке релігійне свавілля у с. Папужинці, що на Тальнівщині у 20-30-ті рр. ХХ ст. міститься у історико-краєзнавчому виданні К. Шумейко «Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення». Краєзнавиця констатує: «Хоча церква у Папужинцях, була зачинена, віра Христова у її православній формі не зникла: вона жила в глибинах людських душ. Люди у переважній більшості зберігали вірність правдивій релігії і, не дивлячись на потужний натиск атеїстичної пропагандистської машини, у вузько-сімейному колі зберігали християнські цінності та традиції. Майже у кожній хаті люди таємно від тодішньої влади зберігали ікони святих. Під час німецької окупації ситуація дещо змінилася. Церкву було повернуто віруючим. Німецькі окупанти, хоч і були неправославними, але дозволили відкрити церкву і відновити богослужіння. Люди знову слухали у ній Боже слово» [21, с. 511].

А ось що про трагічну долю Різдва-Богородицької церкви у с. Малі Канівці (збудованої 1888 р., за іншими даними 1764 р.) черпаємо із книги краєзнавця О. Прядка «Малі Канівці: історико-краєзнавчий нарис (від найдавніших часів до початку ХХ ст.)». «За переказами місцевих жителів церква існувала до 30-х років ХХ ст., доки місцеві комуністи-атеїсти не розібрали церкву, за іншими джерелами, її розібрало на дрова населення. Внутрішнє начиння та ікони люди порозбирали по хатах з надією повернути з часом до відновленої святині. Із розібраних дерев'яних конструкцій місцевий коваль побудував собі хату» [16, с. 126].

У книзі «Боровиця» О. Солодар подає наступну інформацію, записану ним у 2007 р. від Щириці В. І., 1920 р. н., про долю церкви в с. Боровиця, що на Чигиринщині: «Боровицьку церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці було закрито у 1935 р. ...У церкві зробили зерносховище – яровизували зерно. У 1936 р. розламали – почали будувати школу з її матеріалів. А з обшивок церкви у Боровиці набудували уборних. Топили іконами з іконостасу грубки в сільраді. Одного разу істопщик Ющенко Іван хотів нарубати дров з ікон, але усі вони дивилися на нього як

живі. Більше він їх не став рубать. З риз наробили тубітейок. А дві ризи як коврики довго висіли в клубі» [17, с. 124].

«З кінця 20-х років посилилась антицерковна політика держави, яка супроводжувалась закриттям, а згодом і знищенням церков. Так, восени 1929 року було закрито Успенську церкву в Сигнаївці, яку згодом зруйнували, використавши видовбану цеглу для будівництва першого капітального корівника в сигналаївському колгоспі імені Леніна. У 1929 р. закрили Свято-Георгіївську церкву в Лебедині, біля якої у 1930 р. збудували школу №2. А в 1935 р. церкву розстрожили, а з її деревини зробили господарські комори в колгоспах. Така ж доля спіткала й обидві церкви в Шполі, від яких не лишилось і сліду. Гарну цегляну церкву в Топильній розібрали, а цеглу використали також для будівництва колгоспних господарських приміщень», – таку інформацію про антирелігійну більшовицьку політику на Шполянщині подає краєзнавець В. Шевчук у своїй книзі «Історія Шполянського краю» [20, с. 122].

Про те, як зі встановленням радянської влади в с. Мокра Калигірка, що на Катеринопільщині, розпочалася боротьба проти релігії та церкви, черпаємо відомості з краєзнавчого видання «Тобі вклоняюся доземно, село моє рідне, моя ти земле», в якому її автор Л. Дідук зазначає, спираючись на свідчення Дідук (Боримської) Марії Пилипівни, 1902 р. н., про те, як знищували Покровську церкву у згаданому селі: «Під час служби представники влади та міліції ввірвалися до церкви, призупинили службу і оголосили про закриття церкви. Активісти вилізли на верх церкви і почали скидати хреста. Ми ж в церкві співали «Господи помилуй» та «Ще не вмерла Україна». У 1923 р. церква в селі припинила своє існування» [7, с. 122].

Не оминули часи воєвничого більшовицького атеїзму і церкви Корсунщини, інформацію про це ми черпаємо із статті П. Степенькіної «Церкви на Корсунщині», вміщеній у другому томі «Малий енциклопедичний словник Корсунщини». Із розгорнутої статті про історію церков дізнаємося про те, що, наприклад, у 1934 р. у м. Корсунь-Шевченківський була зруйнована Спасо-Переображенська церква, побудована на початку XIX ст., у 30-х рр. XX ст. в цьому ж місті зруйнована Іллінська церква, побудована у XVII ст. [18, с. 239]; у 1941 р., напередодні німецько-радянської війни Миколаївська церква у с. Квітки була перебудована на клуб [Степ, с. 242]; у 1935 р. в с. Саморідня зняли з Церкви в ім'я Зішестя св. Духа хреста і дзвони, «половину церкви відділи під клуб, а половину – під зберігання колгоспного зерна» [18, с. 244].

В цілому на території Черкащини з 1919 по 1969 рік органами радянської влади було закрито майже 700 православних та п'ять старообрядських храмів, 10 католицьких костьолів, близько 60 синагог, багато з яких були безжалісно знищені [22, с. 194].

Як справедливо зазначила краєзнавиця Н. Кукса: «Ганебними методами сталінський тоталітарний режим намагався підірвати авторитет православної церкви, викоренити релігійні вірування населення. Репресивні заходи значно послабили морально-етичний вплив церкви на мирян, що позначилося на духовності населення наступних поколінь» [10, с. 275].

Отже, дослідження творчого доробку низки черкаських краєзнавців дало змогу розкрити цей до певного часу прихований трагічний аспект «войовничого атеїзму» у ході суспільно-політичних трансформацій 20-х–30-х років, зокрема у Черкаському регіоні. Зазначимо, що руйнування релігійних споруд, вилучення цінностей, знищення церковного майна, книг і документів перебувало у взаємозв'язку із тодішніми загальнодержавними процесами системного винищення релігії і нівелювання історичної пам'яті в руслі більшовицької ідеології й політики з метою утвердження чинної влади. Проте така суттєва комплексна втрата пам'яток архітектури, церковних цінностей, історичних документів і водночас – служителів церкви у ході репресій у край негативно позначилася на потенціалі національно-культурного розвитку нашої держави.

Добірка джерел до цієї публікації є підґрунтям для подальших розвідок про долю історико-культурної спадщини нації у регіоні, що широко відомий національно-визвольним рухом волелюбного українського народу.

Список використаних джерел

1. Басиста Н. М. Пам'ять предків вдалося зберегти (Успенський собор у Каневі) // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини. Черкаси: Вертикаль, 2008. С. 191–195.
2. Голиш Г. М. Пером публіциста: вибрані нариси, статті, інтерв'ю. Черкаси : Вертикаль, 2019. 388 с.
3. Голиш Г. М., Воропай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події : історико-краєзнавчий нарис. Черкаси : Вертикаль, 2022. 328 с.
4. Голиш Г. М., Голиш Л.Г., Пономаренко М.Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2008. 572 с.
5. Горбенко П., Погорілий О., Шамрай О. Історія становлення та розвитку церкви Архистратига Михаїла в с.Телепине Черкаської області»// Джерело. Вип. ХІХ. Матеріали дев'ятнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України» / Упоряд. О. Г. Шамрай. Черкаси, 2023. С. 83–92.
6. Гудзенко К. Н. Там, де протікає Тясмин. Історико-географічний нарис. Кам'янка: Кам'янське комунальне поліграфічне підприємство, 1993. 116 с.
7. Дідук Л. Тобі вклоняюся доземно, село моє рідне, моя ти земле. Черкаси : видавець Ольга Вовчок, 2017. 190 с.
8. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Головівка – серце Холодного Яру. Сміла : ДП «Діа-плюс», 2004. 372 с.

9. Кукса Н. В. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура : наук. часоп. 2002. Річник XXXIV, число 2. С. 40–48.
10. Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси, 2020. 380 с.
11. Лазуренко В. М. Богдан Хмельницький і навпротистояння церков Суботова. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2021. 232 с.
12. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 456 с.
13. Лазуренко В. М. Нищення церковної архітектури Чигиринщини в перші десятиліття становлення радянської влади // Чигиринщина в історії України. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред проф. В. М. Лазуренка. Черкаси, 2016. С. 241–242.
14. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., допов. і переробл. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 595 с.
15. Перепелиця А. І. Вершаці: історія і сьогодення. Черкаси : «Вертикаль», видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 416 с.
16. Прядко О. Малі Канівці: історико-краєзнавчий нарис (від найдавніших часів до початку XX ст.). Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2015. 168 с.
17. Солодар О. Боровиця. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 480 с.
18. Степенькіна П. Я. Церкви на Корсунщині // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Т. 2 (Л-Я). Корсунь-Шевченківський: АТ «Миронівська друкарня», 2004. С. 238–247.
19. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. К. : Рідний край, 1994. 108 с.
20. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю. Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2003. 184 с.
21. Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2023. 704 с.
22. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. К. : Логос, 2002. 428 с.

UDC 72-049.34(44)

ARCHITECTURAL HERITAGE PRESERVATION IN FRANCE

Alina KRYSH TAL,

*Candidate of Pedagogic Sciences, Associated Professor,
Associated Professor of the Department of Social
and Humanitarian Disciplines,*

*Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes
of National University of Civil Defense of Ukraine*

France is the most visited country in the world with an abundant heritage of 45,000 monuments, buildings and sites, ranging from Roman ruins (the arena in Nimes, gothic cathedrals like Notre Dame etc.) to more modern wonders of construction (La Rochelle train station, the Eiffel tower etc.).

The most common reasons of architectural heritage being ruined are historic (wars and military conflicts), economic (lack of assignments), environmental (natural disasters, pollution, climate changes, e.g. Notre Dame of Paris has been severely influenced by climate change), urban planning (Paris with approx. 11 million people is known as one of the largest cities in the world). Unfortunately, a lack of proper protection led to fire at Notre Dame of Paris in 2019 causing the destruction of a greater part of the building. The list of damaged historic buildings is quite considerable.

According to A. Versaci, at the end of the XX century ‘fundamental changes in the protection of the built heritage, as well as in urban planning and in attitudes towards architecture, were made. They were, essentially, a reaction to past mistakes, which hit the national media and agitated public opinion: the large developments of the 1960s such as the Montparnasse tower in Paris, numerous housing estates throughout France, and the demolition of the Pavilions of Les Halles built by Haussmannian architect Victor Baltard’ [1, 9].

The Ministry of Culture of France informs that ‘the heritage interest of a property is assessed by examining a set of historical, artistic, scientific and technical criteria. The notions of rarity, exemplarity and integrity of the property are taken into account. It comes from the law of December 31, 1913 relating to Historic Monuments, now codified in Book VI of the Heritage Code’ [2].

There are two levels of buildings protection as historic monuments in French legislation:

1) registration as a historic monument for buildings which present sufficient historical or artistic interest;

2) classification as a historic monument which concerns buildings whose preservation makes public interest from a historical or artistic point of view.

The analysis of the efficiency of the architectural heritage of France preserving associations allowed identifying the most influential and perspective ones.

1. *French Heritage Society (FHS)* is an American nonprofit organization aimed to protect French architectural and cultural legacy in France.

FHS has awarded 12 restoration grants for a total of nearly \$389,000 in 2024 with several exciting projects still to come, and 19 restoration grants and one cultural grant for a total of nearly \$502,600 so far in 2023.

FHS has awarded nearly \$15 million in grants to over 670 châteaux, historic properties and gardens. FHS also creates special funds for emergency restoration efforts.

2. *Vieilles Maisons Françaises* is dedicated to the preservation and enhancement of built, landscaped and movable heritage by carrying out a mission of general interest serving all, and to encourage the younger generations by passing on expertise and increasing awareness.

3. *La Demeure Historique* is a national association, missioning at training and informing, representing and protecting, supporting and anticipating.

La Demeure Historique offers thematic training days, during which they present both a theoretical part, with the help of experts. They are also an opportunity for exchanges between owners-managers of monuments or private historic gardens, and with professionals. Due to its expertise and representativeness, the organization has been a privileged partner of political decision-makers and players in the heritage sector for a century. The Demeure Historique anticipates and observes current changes to support private owner-managers in their mission.

4. *Conservatoire de la Chanterie* is a training organization specializing in the built heritage professions, particularly in masonry and stonework. The training courses are led by professionals who are committed to passing on their know-how. For example, they use historical research to guide the restoration of the Versailles Palace's interiors, while also implementing innovative climate control systems to protect delicate artworks and furnishings from environmental damage.

5. *Maisons Paysannes de France* is aimed to promote the traditional peasant house by encouraging its maintenance and restoration, regarding the specific identity of each region; to protect the landscape and human framework of peasant houses and their environment; to encourage the creation of quality contemporary architecture. Obtaining all the necessary legislative or regulatory measures from the public authorities, both for the restoration of old houses and for the character and location of new constructions, the preservation of landscapes and the implementation of local or bio-sourced materials, is among their objectives.

'Extensive knowledge, participatory approaches, cultural and natural vulnerabilities management, combination between heritage and planning strategies, development of civic engagement and financial tools are important steps in a process that aims at giving a new life to historic cities and which are in nuce at the hearth of French efforts, although they need to be perfected' [1, 13].

Thus, architectural heritage preservation in France includes such measures as promotion of the idea of historic buildings preservation, fundraising for restoration needs, proving necessary expertise, professional training in historic monuments protection, and support of national associations as well as private owner-managers in their mission.

References

1. Versaci, A. (2016) The Evolution of Urban Heritage Concept in France, between Conservation and Rehabilitation Programs. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 225. 3–14. URL: https://www.researchgate.net/publication/305670102_The_Evolution_of_Urban_Heritage_Concept_in_France_between_Conservation_and_Rehabilitation_Programs
2. Conservation of Historical Monuments. *French Ministry of Culture*. URL: <https://www.culture.gouv.fr/en/regions/DAC-Martinique/Disciplines-and-sectors/Architecture-and-Heritage/Conservation-of-Historical-Monuments>

УДК 737(477.46-21)"13/14"

**КОМПЛЕКС МОНЕТ XIV–XV ст. З ОЗІРНОЇ
ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАЩИНИ:
ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ**

Олександр ПОТИЛЬЧАК,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін*

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

Скарби та локалізовані комплекси монет пізнього середньовіччя в Україні порівняно рідкісне явище. Наприкінці весни – на початку літа 2021 р. стало відомо про знахідку на Черкащині, в околицях села Озірна Звенигородського району невеликого проте характерного за набором комплексу монет XIV–XV ст. Нумізматичні пам'ятки було зібрано в лісовому масиві поблизу цього населеного пункту. Пізніше монети та частину супутнього речового матеріалу передали для зберігання та дослідження в фонди Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова. Нижче подаємо результати наукової атрибуції монет комплексу.

Локація знахідки – правобережжя басейну річки Гнилий Тікич за кілька кілометрів від міста Звенигородка. Це поросла лісом, горбиста височина по берегах струмка – правого притоку Гнилого Тікича з історичною назвою Вонюча [7, с. 308].

Знайдений комплекс складають 13 цілих, одна фрагментована монета та 4 фрагменти монет. Серед них: 5 татарських дангів ханів Моххамеда (1370–1378), Токтамиша (1380–1399), Джелал ад-діна (1411–1412), Кічі-Моххамеда (1430–1444), фрагментований ординський данг невизначеного емітента з литовським надкарбуванням герба-«Колюмни», 2 цілих та 4 фрагменти денаріїв Володимира Ольгердовича (1362–1394), 2 польських та 1 литовський денарії, львівський напівгріш короля Казимира III Великого (1333–1370), 2 кримських акче хана Менглі I Герая (1468–1515).

Хронологічно найбільш ранньою монетою комплексу є руський грошик польського короля Казимира III Великого. Ці монети карбувалися на львівському монетному дворі у 1351–1354 та 1370 рр. з лігатурного сплаву срібла Ag-875. [1, с. 102] Попри зміщення штемпелів при карбуванні, що «зрізало» частину легенд, монета відносно добре збережена. У центрі поля аверсу коронована монограма Казимира III – «К» та частина кругової легенди латиною «[...] POLONIE [...]» («[К] [Казимир]

[КОРОЛЬ] ПОЛЬЩІ»). На реверсі грошика, в центральному колі з крапок, зображено крокуючого ліворуч лева – герб Галицької землі та міста Львова. По колу частина легенди латиною «[...]TA°DOI°RVGSIE[...]» ([МОНЕ]ТА КНЯЗІВСТВА РУСИ). Вага нашої монети 1,05 гр., а діаметр 19,7 мм [див.: табл. 1, 12].

До групи польських монет комплексу відносимо два, різного стану збереженості, анепіграфних недатованих денарія типу («орел/корона»), що карбувалися у Кракові Владиславом I Ягайлом (1386–1434). Вага монет – 0,23–0,24 гр., а діаметр 10,6–11,9 мм., що в межах норми монетного двору [10, с. 10].

Чільну групу монет комплексу складають ординські данги. Найдавніший з них належить хану Моххамеду (1370–1378) та був викарбуваний монетним двором Орди (кочова ставка хана) у 773 році Хіджри (1372 р. від Р.Х). Монета вагою 1,36 гр. відносно добре збережена. На її аверсі прочитується легенда: «Султан справедливий, захисник мирського життя і віри Моххамед хан. Нехай продовжиться його правління». На реверсі – назва монетного двору (ал-Орда) та рік карбування [9, с. 40]. Інша монета цієї групи карбована ханом Токтамишем (1380–1399). Данг важить 1,16 гр. та відносно добре збережений. На лицевому боці монети читаємо ім'я та титул емітента: «Султан справедливий Токтамиш хан». Легенда зворотного боку – скорочений текст мусульманського «Символу віри». Дата та місце карбування на монеті відсутні [8, с. 307].

Значно гірше зберігся погано прокарбований монетним майстром та зношений в обігу данг старшого сина Токтамиша – хана Джелал ад-діна. Цей правитель володарював в Орді усього 14 місяців 814–815 р. Х. (1411–1412), а тому навіть його недатовані монети (така і в нашому комплексі) легко визначити хронологічно. На аверсі читається лише частина легенди («Султан»), а на реверсі залишок легенди з назвою монетного двору – «Іль уй Муазам» («Дім Країни Найвищої»), що пов'язується фахівцями з джучидської нумізматики з городищем Кам'яний Бугор поблизу Астрахані [6, № 18; 3, с. 57, № 508]. Вага цієї монети 0,64 гр. [див.: табл. 1, 3].

Наймолодшою в групі ординських дангів із нашого комплексу є недатована монета з іменем сина Тимура – хана Кічі-Моххамеда (1430–1444). Попри значний ступінь зношення монета все ж піддається атрибуції. На її аверсі у внутрішньому колі читаємо ім'я хана – «Моххамед//Бен [...]». На реверсі монети двозуба тамга ханів Нижньої Волги, а навколо залишки легенди монетного двору – «Орда Базар» [11, с. 216, № 438; 9, с. 68, № 595]. Вага монети 0,55 гр. [див.: табл. 1, 4].

Нарешті, ще одну монету з групи ординських, вагою 0,58 гр. та діаметром 14,4 мм через поганий стан важко атрибутувати [див.: табл. 1, 5].

Характерну групу нумізматичних пам'яток озірнянського комплексу складають 2 цілі монети та 4 фрагменти різної ваги денаріїв київського

удільного князя Володимира Ольгердовича (1362–1394). За класифікацією Г. Козубовського монети належать до 3-го типу денаріїв цього князя та карбувалися не раніше 1380-х – на самому початку 1390-х рр. [3, с. 34]. Монети на аверсі мають зображення княжого знаку, на реверсі – «плетінку», по колу – різні варіанти написання імені князя «Володимир». Вага цілих монет цього типу – 0,29–0,33 гр., діаметр 12,4–14,5 мм. [див.: табл. 1, 6–7].

Групу литовських карбівок комплексу з Озірної складають 2 монети. Передусім – це недатований анепіграфний денарій великого князя Вітовта Кейстуовича (1392–1430) типу «колюмни/спис з хрестом». Монета із срібла високої проби, у задовільному стані збереженості. На аверсі в шнуровому колі зображено литовський геральдичний знак «колюмни». На реверсі, у такому ж шнуровому колі, бачимо вістря списа зі з'єднаним у частині древка хрестом. Вага монети 0,24 гр., співпадає з ваговою нормою синхронних у часі польських денаріїв Владислава I Ягайла (1387–1434) [див.: табл. 1, 15]. На думку литовського нумізмати Є. Іванаускаса денарії типу «колюмни/спис з хрестом» Вітовт почав карбувати не раніше 1401 р. [13, с. 17]. У нумізматичній літературі досі існує дискусія щодо місця та часу карбування цих монет. М. Гумовський вважав, що монети цього типу емітувалися у Вільні в 1386–1396 рр. На думку М. Щекатіхіна, свого часу підтриманого М. Котляром, місцем карбування денаріїв «колюмни/спис з хрестом» був Луцьк, що підтверджується фактом: абсолютна більшість скарбів цих монет були знайдені або в самому Луцьку, або поблизу міста чи на Волині загалом [5, с. 79].

Очевидно до періоду правління Вітовта Кейстуовича належить і невизначений фрагментований ординський данг з контромаркою «Колюмни» («Стовпи», «Стовпи Гедиміновичів») [2]. Вага розламаної начетверо монети 0,61 гр., що наближає надкарбований данг до вагової норми ординських монет першої половини XV ст. [див.: табл. 1, 16].

Таблиця 1. Комплекс монет XIV-XV ст. з Озірної Звенигородського району Черкаської області (знахідки 2021 року).

№ зп	Емітент/ номінал/ монетний двір/ рік емісії	Вага (гр)	Діаметр (мм)	Опубліковано
1	2	3	4	5
I. Орда				
1.	Моххамед (1370–1378), данг, Орда, 773/1372 р.	1,36	16,7–15,1	Сагдеева, 2005: 40, № 352
2.	Токтамиш (1380–1399), данг, без місця карбування, недатований	1,16	16,4–15,4	Савельєв, 1858: 307; Сагдеева, 2005: 51, № 452
3.	Джелал ад-дін (1411–1412), данг, Іль уй Муазам, недатований	0,64	16,2–11,8	Лебедев, Клоков, 2001: №18; Сагдеева, 2005: 57, № 508

МАТЕРІАЛИ VII-ОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

4.	Кічі-Моххамед (1430–1444), данг, Орда-Базар, недатований	0,55	14,9–14,1	Лебедев, Клоков, 2001: №92; Сагдеева, 2005: 68, № 595
5.	Данг. Невизначений.	0,58	14,4	-
II. Київське удільне князівство				
6.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій, недатований, Київ, тип III	0,29	14,5–12,8	Козубовський, 2016: 28
7.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій, недатований, Київ, тип III	0,33	13,2–14,4	Козубовський, 2016: 28
8.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій (фрагмент), недатований, Київ, тип III	0,13	-	Козубовський, 2016: 28
9.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій (фрагмент), недатований, Київ, тип III	0,10	-	Козубовський, 2016: 28
10.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій (фрагмент), недатований, Київ, тип III	0,06	-	Козубовський, 2016: 28
11.	Володимир Ольгердович (1362–1394), денарій (фрагмент), недатований, Київ, тип III	0,06	-	Козубовський, 2016: 28
II. Королівство Польське				
12.	Казимир III Великий (1333–1370), галицько-руський грошник, Львів, недатований, 1351–1354, 1370 рр.	1,05	19,7	Нечитайло, 1997: 10; Бакалець, 2018: 102
13.	Владислав I Ягайло (1386–1434), Денарій польський («орел/корона»), недатований	0,24	10,6–11,9	Нечитайло, 1997: 10
14.	Владислав I Ягайло (1386–1434), Денарій польський («орел/корона»), недатований	0,23	10,9–11,7	Нечитайло, 1997: 10
III. Велике князівство Литовське				
15.	Вітовт Кейстутович (1392–1430), денарій «колюмни/спис з хрестом», недатований, не раніше 1401 р.	0,24	11,9–13,4	Ivanauskas E., Douchis, 2004: 17; Нечитайло, 1997: 9
16.	Вітовт Кейстутович (1392–1430), данг Орди з контрамаркою «Колюмни», фрагментований, не раніше	0,61	15,3	Борейша, Казаров, 2009.
IV. Кримське ханство				
17.	Менглі Герай I (873–921/1468–1515), акче, 2-ге правління, Кирк-Єр, 2-ге правління ^Λ (89)	0,66	11,9–13,8	Retowski, 1901: 290
18.	Менглі Герай I (873–921/1468–1515), акче, 2-ге правління, Кирк-Єр, (89) ^Λ	0,61	10,4–14,2	Retowski, 1901: 290

«Наймолодшими» в атрибутованому нумізматичному комплексі є пара добре збережених срібних акче кримського хана Менглі Герая I (1468–1515) вагою 0,61 та 0,66 гр., викарбувані монетарнею Кирк-Єру з

датами ^Λ (890 рік Хіджри) [14, с. 290], що відповідає 1485–1486 рр. за християнським літочисленням [див.: табл. 1, 17–18].

Як бачимо, монети з озірнянського комплексу за хронологією емісії охоплюють понад 130-річний період, з першої половини 50-х рр. XIV ст. до середини 80-х рр. XV ст. Зазначимо, що виявлений нумізматичний комплекс репрезентує практично усі (окрім молдовських та угорських карбівок) групи монет, що перебували в обігу на українських землях Подніпров'я у XIV–XV ст. Прикордонне з Ордою, а пізніше і з Кримським ханством, положення регіону визначило значну долю в комплексі монет Орди та Криму (близько 40 %). «Родзинкою» нумізматичного комплексу є наявність в ньому досить рідкісної для Черкащини знахідки – львівського грошика Казимира III Великого і не менш рідкісних денаріїв київського удільного князя Володимира Ольгердовича.

Список використаних джерел

1. Бакалець О. А. Роль галицько-руських грошиків та львівських напівгрошів в грошовому обігу Подільського князівства у другій половині XIV – на початку XV ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 100–111.
2. Борейша Ю., Казаров А. О надчеканках «колюмн» Витовта Кейстутовича и Свидригайлы Ольгердовича. Минск : «Тесей», 2009. 56 с.: ил.
3. Козубовський Г. А. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362–1394). *Археологія*. 2016. № 4. С. 27–41.
4. Котляр М. Ф. Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV – першої чверті XV ст. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 2. Київ : Наукова думка, 1966. С. 178–193.
5. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971. 176 с.
6. Лебедев В., Клоков В. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. Татарская археология. Казань, 2001. № 1–2.
7. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2007. XXII+642 с.: 8 іл.
8. Савельев П. С. Монеты джучидские, джагатайские, джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Токтамыша. *Записки Восточного отделения императорского археологического общества*. Т. XII. Вып. 2. С.-Пб., 1858.
9. Сагдеева Р. З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. М., 2005. 77 с.
10. Нечитайло В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины в XIV-XVIII вв. *Нумізматика і фалеристика*. 1997. № 2. С. 9–17.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. М. : Палеограф, 2003. 352 с.+40 с. ил.
12. Френ Х. М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды. С.-Пб., 1832.
13. Ivanauskas E., Douchis R. J. Pocket catalogue of Lithuanian coins/Kišėninis lietuviškų monet katalogas/Kieszonkowy katalog monet Litewskich/Карманный каталог литовских монет (1386-1938). Kaunas: UAB “Judes”, 2004. 108 p.
14. Retowski O. Die Münzen der Girei. *Труды Московского нумизматического общества*. Т. 2. Вып. 3. М., 1901. С. 240–308.

УДК 75

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДРУКІВ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЇХ АТРИБУЦІЇ

Лариса ГОНЧАР,

*головний судовий експерт відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

У найдавніші часи єдиним засобом збереження інформації була людська пам'ять. Всі народи пройшли стадію так би мовити «усної книги», перш ніж почали фіксувати інформацію на якомусь матеріалі.

В III тисячолітті до н. е. в Давньому Єгипті, з'явився папірус, і там же з'явилася перша конструкція папірусної книги – сувій, тобто згорток, рулон, у який скручувалася довга стрічка цього матеріалу. Книга у вигляді сувою проіснувала в Єгипті, Греції, Давньому Римі до перших віків нашої ери, коли вона почала витіснятися новою конструкцією книги. У середні віки вже робилися спроби прискорити процес виготовлення книг. На зміну рукописному способу розмноження інформації в XV ст. приходять більш досконалі і потужні винаходи механічного відтворення текстів – друкарство [3].

Одним з напрямків мистецтвознавчої експертизи є дослідження стародруків, книг та інших друкованих видань. Найбільш цікаве та особливе місце посідає дослідження стародруків, до яких відносяться книги, друковані кириличним шрифтом у період від XV століття до першої третини XIX століття.

Експертиза стародруків має свою специфіку, яка визначається сутністю книжкових пам'яток в цілому як єдність твору і способу його матеріального втілення у вигляді конкретного видання, його художнього оформлення, поліграфічного виконання, га проводиться з дотриманням правил всебічного аналізу.

Дослідження стародруків складається з кількох етапів:

- ідентифікація та атрибуція наданого примірника,
- складання детального опису з дотриманням бібліографічних особливостей, які містять основну назву, відомості про автора чи авторів,
- лінійні розміри та вихідні дані,
- художнє оформлення видання,
- характеристику фізичного стану, дефекти та втрати.

Під час опису вказується кількість аркушів та сторінок, зазначається мова або мови друкованою текстом, друк в одну чи дві фарби, розмір шрифту, наявність та зміст колонтитулів, склад, зображувальні матеріали

(ілюстрації, оздоблення, їх вид, кількість, коротка характеристика зображень), місцезнаходження, наявні друкарські погрішності у фоліації чи пагінації.

При наявності зазначаються авторські знаки, художній рівень виконання, видавничі марки, друкарські знаки. Описується та характеризується книжковий обріз, його колір та оздоблення, вказується комплектність, фізичний стан збереженості.

У разі наявності оправи вказується її комплектність, лінійні розміри, матеріали, із яких виготовлені кришки, корінець, покриття, застібки, нанесені тиснення (їх локалізація, види, зображення, оздоблення), художній рівень їх виконання та, при наявності, знак палітурника. Якщо наявна закладка чи лясе, вказується матеріал виготовлення, колір, оздоблення.

У разі виявлення малюнків чи гравюр, зазначається їх місце розташування, види, виконавці, імена чи ініціали граверів, коротка характеристика зображень, художній рівень виконання.

При описі розміщених у примірнику екслібрисів зазначається їх форма, розміри, фарби друку, коротка характеристика зображень, текстів, час створення, локалізація, художній рівень виконання та додається результат їх атрибуції (власник книги, бібліотеки чи художник-виконавець). Описуються відбитки печаток, штампів, наклейок із зазначенням локалізації, форм, кольору, зображення, друкованих та рукописних текстів або їх коротка характеристика. Визначається стан збереженості, встановлюється наявність реставраційного втручання, пошкоджень, втрат, характер та місце їх локалізації.

Проведення атрибуції примірника включає встановлення автора, способу виготовлення, періоду створення, формату та особливостей поліграфічної організації примірника, кількості зошитів, аркушів книжного блоку та додаткових аркушів, кількість рядків на сторінках, розміри шрифту, особливості виконання друку тексту, наявність філіграней паперу та місце їх розміщення на аркушах, художнє оформлення, орнаментику гравюр, заставок та початкових літер (ініціалів), особливості інформаційного вмісту тексту видання, наявність та місце розташування власницьких написів, поміток, відбитків наявних печаток [1].

Можна атрибутувати примірник на основі даних про персоналії. згадки в тексті імен відомих та видатних осіб, монархів. При атрибутивному пошуку за персоналіями варто встановити роки життя осіб, дату події, якій присвячено твір, найпізнішу дату, згадану в тексті, чи подібні хронологічні визначники, за допомогою яких можна звузити коло пошуку при встановленні часу виходу видання з друку.

Як джерело додаткової інформації при атрибуції стародруків може виступати інформація з власницьких або вкладних записів, вміщених на їх сторінках – маргіналіях, помітках, печатках, автографах.

Маргіналиї за змістом поділяються на: вкладні, дарчі, власницькі, купчі, пам'ятні записи, коментарі до друкованого тексту, записи про важливі або незвичайні факти історичні полії, природні, кліматичні та астрологічні явища, стихійні лиха, війни, сімейні події, події місцевого значення, записи художніх творів (віршів та прислів'їв), малюнки.

У процесі встановлення періоду виготовлення примірника книги використовується датування паперу, на якому друкувався текст. Датування примірника проводиться на основі сукупності декількох ознак, де враховується вид паперу, спосіб нанесення текстової частини, стилістичні ознаки декоративних елементів, палітурки, склад та зміст тексту та нанесених написів.

Датування паперу за допомогою філіграней (водяних знаків) дає можливість звузити хронологічні рамки виготовлення примірника та складається з наступних етапів: встановлення формату примірника, виявлення кількості зошитів у складі книжного блоку, встановлення парних аркушів, які належать до одного аркушу паперової форми, знаходження деталей та складових частин філіграней на кожному аркуші примірника, фіксування знайдених зображень або їх частин [2].

Художнє оформлення примірника є достатньо цінним джерелом інформації в процесі дослідження стародруків. Окрім вказаних у деяких книгах прізвищ граверів, дат створення гравюр, атрибуція проводиться й за стилістикою орнаментики та друкованих декоративних елементів.

Особлива увага в художньому оформленні стародруків надавалась титульному аркушу, де переважно основним мотивом була прямокутна рама у формі античної арки з класичними рослинними орнаментами, пізніше в оформленні використовували зображення споруд монастирів, соборів, святих. На зворотних сторінках титульного аркушу, здебільшого зображували портрет автора, зображення святого, інколи герб донатора, особи, на чий кошти видана книга або герб міста видання.

Сторінки прикрашались прямокутними заставками, які розміщували перед початком текстів і розділів. У ранніх стародруках вони мали рослинний орнамент, згодом їх композиції стали доповнювати багатофігурними елементами, сюжетами з навколишньої дійсності та сюжетами на біблійну тематику.

Значну увагу приділяли сюжетним гравюрам - ілюстраціям, які доповнювали текст відповідно до змісту. Їх розмір варіювався від зовсім мініатюрних до великих гравюр на цілий аркуш. Дрібні елементи в оздобленні текстової частини – кінцівки, позначки та ініціали, за стилем органічно й гармонічно доповнювали художнє оформлення кожного примірника [1].

Одним із завдань мистецтвознавчої експертизи є також встановлення автентичності досліджуваних примірників та встановлення їх культурної чи історичної цінності.

При встановленні культурно-історичної цінності примірника серед критеріїв до уваги беруть значення книги для розвитку держави, регіону, світу, унікальність чи рідкісність збережених примірників, належність до творчості видатних особистостей, особливості примірника, які свідчать про його історію побутування, причетність до історичних, відомих осіб чи книгозбірень.

Дотримання правил всебічного дослідження та аналізу отриманої інформації з урахуванням періоду створення, значення автора й конкретного твору, його появи в певний час історії; унікальності примірника, його особливостей, набутих у процесі функціонування в суспільстві, художнього оформлення та наявність інформації, яка доводить історико-культурну цінність досліджуваного примірника чи видання дозволить всебічно, повно й достовірно здійснити етап формулювання висновку експертизи відповідно до її мети.

Список використаних джерел

1. Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : дослідж. попримірниковий опис / Н. П. Бондар: НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2012. 309 с.
2. Гусева А. А. Видання кирилівського шрифту другої половини XVI в.: св. кат. Кн. І-2. Індрик, 2003. 1356 с.: іл.
3. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб. К., 2011. 100 с., іл.

УДК 7.04

КРИТЕРІЇ ВІДНЕСЕННЯ ІКОН ДО КАТЕГОРІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПРИ ПРОВЕДЕННІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ігор СОЛОДОВНИКОВ,

*завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

Під час проведення мистецтвознавчих експертиз, що пов'язані із дослідженням сакрального народного малярства важливим є визначення критеріїв віднесення ікон до категорії культурних цінностей з урахуванням атрибуції цих творів та встановлення автентичності. Для експерта існує ряд проблем, пов'язаних саме із заключним етапом дослідження стосовно віднесення творів до культурних цінностей.

Мистецтвознавче дослідження ікони проводиться на основі її візуального обстеження, у межах якого встановлюються розміри, матеріал, техніка та час виконання. Під час дослідження також визначаються атрибутивні ознаки та стан збереження. Оригінальність твору встановлюється на підставі візуального обстеження, результатів хімічних досліджень та вивчення стилістично-художньої, матеріально-предметної структури. Дослідження про належність представленого об'єкта до культурних цінностей виконується порівнянням ознак об'єкта з визначеннями, які представлені в науковій літературі й правових документах.

У статті 1 Розділу 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» зазначено, що «культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва».

Відповідно до статті 1 Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, «культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що представляють значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва та науки і які відносяться до перелічених нижче категорій:

- цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію війн і товариств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів, вчених і артистів і з великими національними подіями;

- художні цінності, такі як:

- а) полотна, картини і малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі і з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки)».

Відповідно до п. 2.3. Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання, затвердженого наказом Міністерства культури і мистецтв від 25.10.2001 № 653, «основними критеріями експертизи цінності пам'яток є:

Походження (історична цінність) – визначення ролі і значення пам'яток, їх авторів, фондоутворювачів як джерела інформації, значущості подій, явищ, які знайшли відображення у пам'ятках, їх зв'язок з історичними подіями, певним історичним середовищем, видатними особами, часом і місцем створення, побутуванням і знаходженням.

Зміст – основні знаки, що визначають, назву, авторство, хронологію і географію створення і побутування, матеріал і техніку виготовлення, меморіальність, повторюваність в інших пам'ятках.

Наукова цінність – значення пам'ятки як джерела історико-культурної, природничо-наукової та будь-якої іншої інформації при вирішенні науково-дослідних завдань музею.

Художня цінність – урахування значущості пам'яток, що встановлюється в процесі виявлення їх художніх особливостей, рівня художньої якості (особливості стилю, композиції, колориту, оригінальності, техніки виготовлення, загальної майстерності виконання).

Зовнішня особливість урахування оригінальності, наявності чи відсутності написів, підписів, марок, клейм, художніх, палеографічних та інших особливостей пам'яток, їх фізичного стану – ступеня збереження, пошкоджень, втрат.».

До Державного реєстру згідно з пунктом 3.12.8 можуть бути занесені «Пам'ятки образотворчого мистецтва:

– усі твори образотворчого мистецтва, хронологічні рамки яких включають кінець XVI ст.;

– авторські твори XVII–XVIII ст., а також ті, що характеризують окремі регіональні школи;

– ікони XVII–XVIII ст., які мають одну або кілька ознак: авторство, датування, належність до конкретного мистецького осередку, унікальність з точки зору іконографії, висока якість;

– твори XIX–XX ст.: класиків українського мистецтва, іноземних майстрів зі світовим ім'ям, високоякісні твори маловідомих і невідомих авторів».

Згідно з пунктом 3.12.9: «Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва:

– високохудожні оригінальні вироби декоративно-ужиткового мистецтва України XIV–XVII ст.;

– високохудожні етнографічно визначені пам'ятки народного мистецтва України XVIII–XXI ст.;

– високохудожні авторські твори народних майстрів України;

– високохудожні вироби провідних промислових підприємств України XVIII–XXI ст.;

– високохудожні авторські твори провідних художників декоративно-прикладного мистецтва України XX–XXI ст.;

– високохудожні оригінальні вироби декоративно-ужиткового мистецтва зарубіжних країн (іноземного походження).

Якщо ікона покрита металевими шатами або окладом, то досліджуються наявні клейма, відмітки, монограми тощо. Висновок про їхню унікальність робиться на підставі наведених ознак пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва.

Крім того, ікони можуть мати декоративні оклади, вишиті бісером або прикрашені камінням тощо. Образи на іконах можуть бути виконані в техніці шовкографії, сцени ікони можуть бути виконані в техніці рельєфного різьблення по дереву, ікони можуть міститися в кіотах, що належать до декоративно-ужиткового мистецтва.

Висновок про віднесення до культурних цінностей робиться на підставі атрибуції, виявлених ознак, результатів хіміко-технологічних досліджень тощо, сукупність яких підтверджують унікальність чи рідкісність об'єкта дослідження. На відміну від канонічних ікон, для народних ікон важливу роль у висновку про віднесення до культурних цінностей відіграють не тільки якість живопису, а й рідкісність сюжету.

Отже, для дослідника важливим є визначення основних критеріїв, які дають підстави для віднесення предметів сакрального мистецтва, а саме ікон до категорії культурних цінностей, спираючись на визначеність атрибуції та автентичності творів, з урахуванням їх порівняння з ознаками, що вказані у інформаційних джерелах та відповідних законодавчих актах.

Список використаних джерел

1. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 верес. 1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>).
2. Про ратифікацію Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10 лют. 1988 р. № 5396-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5396-11>.
3. Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання: наказ Міністерства культури і мистецтв України від 25 жовт. 2001 р. № 653. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>.
4. Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України : наказ Міністерства культури і мистецтв України від 22 квіт. 2002 р. № 258. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-02>.
5. Ікони старообрядові, канонічні та народні: їхні відмінності та особливості дослідження : методичні рекомендації / [Новікова К. В., Солодовніков І. В., Ворочив І. Б.]. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2023. 171 с.

УДК 908(477)(051):351.858

РОЛЬ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО» У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Володимир ЗОЗУЛЯ,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Наукові періодичні видання, передусім гуманітарного спрямування, до яких належить і журнал «Краєзнавство», зважаючи на високий фаховий рівень розробки проблем, доступність і вихід на широку читацьку аудиторію мають значний вплив на процеси формування національно-історичної свідомості, що відбуваються в українському суспільстві.

Від самого початку свого існування і, передусім із набуттям статусу наукового видання, історико-краєзнавчий журнал зарекомендував себе авторитетною трибуною для оприлюднення і апробації вагомих результатів наукових досліджень у галузі регіональної історії. Як друкований орган Національної спілки краєзнавців України журнал не тільки доносить до широкого читацького загалу інформацію про стан і динаміку розвитку українського краєзнавства як наукового напрямку і громадського руху, а й справляє суттєвий вплив на процес формування національно-історичної свідомості громадян України.

Вже у першому номері відродженого журналу «Краєзнавство», що побачив світ у 1993 р., його редколегія у зверненні до читачів заявила, що «у добу нелегкого становлення державної незалежності України журнал «Краєзнавство» вважає за обов'язок плекати український національний патріотизм... Часопис протистоятиме тяжким наслідкам довготривалої політики денационалізації народу» [1]. Ця концептуальна теза стала базовою у редакційні політиці видання на усі наступні роки.

Роль журналу «Краєзнавство» у цьому процесі підсилюється ще й тим, що на сьогодні – це єдине спеціалізоване періодичне наукове видання історико-краєзнавчого спрямування, яке впродовж тривалого часу системно і послідовно висвітлює розвиток краєзнавчого руху, перебуває на вістрі сучасних досягнень та інноваційних процесів в історичній науці та краєзнавстві.

Пізнавально-виховний потенціал часопису реалізується через публікацію статей і матеріалів, присвячених історії краєзнавчого руху в Україні, галузям сучасного краєзнавства, збереженню і популяризації пам'яток історії та культури. Значна увага приділяється проблемам теорії та практики українського музейництва, пам'ятокознавства та туристичної справи, питанням історичної регіоналістики, мікроісторії та історії повсякденності, видатним постатям, висвітленню краєзнавчих заходів [2, с. 8–21].

Виступаючи своєрідним інформаційним стержнем у сучасному соціокультурному і краєзнавчому просторі, журнал разом із тематичними електронними ресурсами, регіональними краєзнавчими виданнями та ЗМІ висвітлює і бере безпосередню участь у реалізації проектів, спрямованих на об'єктивне та неупереджене висвітлення історії українського народу, спростування історичних фальсифікацій і формування на цій основі національно-історичної свідомості громадян України.

Серед перших, підтриманих краєзнавчим часописом суспільно значимих проектів – Державна програма зі створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», метою якої визначено відновлення історичної правди і справедливості, ґрунтовне висвітлення трагічних подій в історії України, повернення незаслужено забутих імен репресованих державних діячів, науковців, митців, робітників і селян, увічнення пам'яті і вшанування тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Ініціатором прийняття Державної програми на початку 1990-х рр. виступила Всеукраїнська спілка краєзнавців (нині – Національна спілка краєзнавців України) і її голова П. Т. Тронько.

Разом з тодішніми головою СБУ Є. Марчуком і президентом АН України Б. Патонем П. Т. Тронько підписав звернення до вищих органів влади України щодо необхідності реалізації видавничого проекту «Реабілітовані історією». А 6 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 2256-XII «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні». Постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 року була утворена Головна редакційна колегія серії книг «Реабілітовані історією» у складі 22 осіб, яку очолив голова ВСК академік АН України П. Тронько, заступниками стали заступник голови ВСК Ю. Данилюк і Г. Ковтун [3].

Участь Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій у реалізації Державної програми «Реабілітовані історією» знаходила постійне висвітлення на сторінках журналу «Краєзнавство». Зокрема, у 2002 р. під рубрикою «Державна програма «Реабілітовані історією» опублікована стаття Л. Л. Місінкевича. Він зазначав, що «у всій сукупності аналізу реабілітаційний процес по даний час залишається маловивченим. Підставою для такого стану була закритість джерельної бази та ідеологічний тиск державного та партійного апаратів, що не дозволяли науковцям займатися проблемами деполітизованого історичного дослідження». А тому, робить висновок автор, наукова розробка теми зберігає величезний науково-документальний простір для подальших неупереджених досліджень науковців [4, с. 60–64].

У 2008 р. журналом було опубліковано матеріали IV з'їзду НСКУ, з трибуни якого голова Спілки П. Т. Тронько констатував, що Спілкою, яка взяла на себе основну роботу з виконання Державної програми «Реабілітовані історією», багато зроблено для належного увічнення пам'яті

всіх громадян, які зазнали репресій від тоталітарного режиму. Громадськість України отримала 25 фундаментальних томів з іменами співвітчизників, які безвинно постраждали.

З опублікованих у журналі «Краєзнавство» матеріалів V позачергового з'їзду НСКУ дізнаємось, що станом на 2012 р. світ вже побачили 75 томів серії «Реабілітовані історією». За участю регіональних організацій НСКУ в усіх областях створені науково-редакційні групи, співробітниками яких підготовлено близько 700 тис. карток за наслідками опрацювання архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБУ й обласних управлінь. Активно досліджуються архіви МВС України з виявленн ядепортованих громадян країни [5, с. 13–15].

Голова НСКУ О. П. Реєнт у Звітній доповіді VI з'їзду НСКУ проінформував читачів журналу «Краєзнавство» і громадськість України, що на час проведення з'їзду було видано вже 108 томів серії. При цьому відзначалася активна робота з підготовки та видання томів у Черкаській, Житомирській, Рівненській, Хмельницькій, Донецькій, Миколаївській, Чернігівській, АР Крим та інших регіональних організаціях [6, с. 13].

Наскрізною темою випусків журналу «Краєзнавство» з початку 2000-х рр., як і в попередній період, були проблеми відродження духовності й історичної пам'яті українського народу. Своїми публікаціями журнал привертав увагу до проблем музейництва, у тому числі, найбільш масових і наближених до людей громадських музеїв. Тема музейництва широко представлена на сторінках часопису в аналітичних статтях, офіційних документах НСКУ, інформаційних повідомленнях про музейні заходи, рецензіях та оглядах. Більшість матеріалів розміщується під постійною рубрикою «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку».

Так, у статті Р. Маньковської на сторінках журналу всебічно висвітлюється роль музеїв у сучасному суспільстві та аналізується їх комунікаційна функція. Розглядаються традиційні та новітні форми і методи музейної комунікації, досвід та перспективи використання інформаційних технологій у музейній діяльності. Авторка зауважує, що зростання культурологічної ролі музеїв та їх вплив на сучасне життя суспільства ставлять питання про пошук шляхів взаємодії музею та відвідувача, а також змушують працівників музейної галузі пильніше придивитися до людини [7, с. 75–84].

Різним аспектам роботи музеїв як осередків формування національно-історичної свідомості громадян України присвячуються й інші публікації часопису. Так, М. Срібна у своїй статті характеризує документально-речову збірку Народного руху України (НРУ), яка зберігається в Національному музеї історії України і відображає різні етапи діяльності НРУ. До неї увійшли документальні матеріали, пов'язані зі створенням і діяльністю наймасовішого громадсько-політичного

об'єднання, яке перебувало в епіцентрі державного і суспільно-політичного життя України на зламі 1980–1990-х років [8, с. 252–260].

Проблему шкільних музеїв на сторінках журналу порушувала І. Петренко, наголошуючи на їх важливій ролі у формуванні національно-історичної свідомості підростаючого покоління. Вона зазначає, що особливість таких музеїв полягає у тому, що «вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривають значні можливості підвищення ефективності навчально-виховного процесу» [9, с. 85–90].

З набуттям статусу наукового видання журнал «Краєзнавство» посилив увагу до освітянського краєзнавства, надаючи особливу увагу проблемі теорії, історії і практики цього важливого напрямку загального краєзнавства. Постійна рубрика «Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства» стала однією із провідних. Часопис взяв участь в інформаційному забезпеченні підготовки та проведення XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», що відбулася у 2011 р. Її організаторами виступили Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія педагогічних наук України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківський обласний державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Матеріали цього наукового форуму за участю провідних вчених України були опубліковані у спеціальному випуску журналу «Краєзнавство» [10, с. 278–281].

Важливе значення мала стаття голови НСКУ академіка П. Т. Тронька, в якій розкрито роль краєзнавства в навчальній і виховній роботі закладів освіти, висвітлено внесок обласних центрів туризму і краєзнавства у виховання молодого покоління на традиціях та історії рідного краю, значення шкільних музеїв і краєзнавчих досліджень членів Малої академії наук України. Як один із напрямів роботи із залучення учнівської та студентської молоді до пошуково-краєзнавчої діяльності НСКУ вбачає у позашкільних навчальних закладів туристсько-краєзнавчого профілю України. П. Т. Тронько висловив переконання, що «саме туризм і краєзнавство, які є основними в змісті роботи цих позашкільних закладів, дають виняткову можливість дітям і молоді на власні очі побачити красу рідної землі, познайомитися з історією, культурою, традиціями свого народу, загартуватись як фізично, так і морально».

У статті наводяться конкретні приклади участі НСКУ у краєзнавчій роботі в закладах освіти. Серед із них – Рух за збереження і примноження

звичаїв, традицій і обрядів українського народу «Моя земля – земля моїх батьків» (діє з 1991 року) та Міжгалузева програма «Пізнай свою країну» (діє з 2007 року), комплексні довгострокові експедиції (туристсько-краєзнавчі, історико-географічні, історико-краєзнавчі, етнографічні). Автор виокремлює Всеукраїнську історико-географічну експедицію учнівської та студентської молоді «Історія міст і сіл України», мета якої – виховання в молодого покоління любові до рідного краю, шанобливого ставлення до своєї історії, духовної спадщини, бажання пізнавати історико-культурні надбання українського народу, природне довкілля [11, с. 5–7].

Президент Національної академії педагогічних наук України В. Г. Кремінь на сторінках журналу «Краєзнавство» розкрив змістові характеристики сучасної краєзнавчої освіти, окреслив шляхи її подальшої розбудови й удосконалення в умовах інформаційної соціокультурної дійсності. У контексті розвитку шкільного краєзнавства актуальним є дослідження краєзнавчої освіти, її теоретико-методологічних, організаційних та навчально-методичних аспектів краєзнавчої підготовки учнів загальноосвітньої школи. Спираючись на результати теоретико-методологічного аналізу краєзнавчої освіти, В. Г. Кремінь робить висновок, що в сучасній соціокультурній дійсності вона віддзеркалює стан вітчизняного краєзнавства і визначає його потужні ресурси у загальній системі освіти. А це, в свою чергу, вимагає якісного переосмислення й подальшої трансформації її змістових характеристик [12, с. 10–15].

З початком російсько-української війни посилилась увага часопису до історичних знань взагалі і до регіональної історії, зокрема. Заслуговує уваги стаття В. Лазуренка, у якій він характеризує ініційований черкаською обласною організацією НСКУ регіональний освітянський проєкт «Моя Черкащина», яким передбачено запровадження з 2023/2024 навчального року вивчення історії рідного краю в усіх школах Черкаської області. Розроблена програма і навчально-методичний посібник пройшли державну експертизу і отримали гриф Міністерства освіти і науки України зі схваленням для використання в освітньому процесі.

Автор наголошує, що вивчення і знання історії набуло особливої актуальності в умовах повномасштабної війни, яку віроломно розв'язала путінська росія проти України. В умовах історичних викликів і загроз громадянське виховання стало не тільки питанням національної безпеки, а й протидії історичним фальсифікаціям та ворожим ідеологічним впливам. У цьому контексті, – вважає автор, – дієвим пізнавально-виховним засобом виступає шкільна історична освіти та її важливий компонент – вивчення історії рідного краю, всебічне пізнання своєї малої батьківщини, її минулого й сучасного як складової частини історії України [13, с. 278–281].

Таким чином, журнал «Краєзнавство» відіграє важливу роль у процесі формування національно-історичної свідомості громадян України. Як єдине краєзнавче наукове видання всеукраїнського рівня, часопис

визначив цей тематичний напрямок своїм головним пріоритетом, який реалізується через публікацію на своїх сторінках статей і матеріалів з проблем історії і сучасності українського краєзнавчого руху, висвітлює різні аспекти регіональної історії, особливості державотворчих процесів в регіонах України. На сторінках журналу послідовно розкриваються проблеми пам'яткоохоронної роботи, музейництва та туристичної справи, життєписи видатних постатей нашої держави, вміщуються та конструктивно обговорюються публікації з питань теорії та практики сучасного краєзнавства.

Спільно із тематичними електронними ресурсами, регіональними краєзнавчими виданнями та засобами масової інформації бере безпосередню участь у реалізації проєктів, спрямованих на об'єктивне та неупереджене висвітлення української історії і формування на цій основі національно-історичної свідомості громадян України.

Список використаних джерел

1. До читачів // Краєзнавство. 1993. № 1. С. 1–2.
2. Бажан О., Левченко В., Левченко С. До 90-ї річниці часопису «Краєзнавство» (1927–2017): історія, статистика, особливості // Краєзнавство. 2017. № 3–4. С. 8–21.
3. Подкур Р. Ю. Реабілітовані історією [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istoriieju.
4. Місінкевич Л. Л. Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників // Краєзнавство. 2002. № 1–4. С. 60–64.
5. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 5–24.
6. Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта) // Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 10–19.
7. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи розвитку // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 75–84.
8. Срібна М. Народний рух України у документально-речовій збірці Національного музею історії України (до 30-річчя створення громадсько-політичної організації) // Краєзнавство. 2019. № 3. С. 252–260.
9. Петренко І. Шкільний музей українсько-болгарської дружби в селі Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області: історія створення і функціонування // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 85–90.
10. Маньковська Р. Освітнянське краєзнавство – основа виховання громадянина України (за матеріалами XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи») // Краєзнавство. 2011. № 4. С. 278–281.
11. Тронько П. Т. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 5–10.
12. Кремінський В. Г. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 10–15.
13. Лазуренко В. Освітнянський історико-краєзнавчий проєкт «Моя Черкащина» працює на перемогу // Краєзнавство. 2023. № 3–4. С. 278–281.

УДК 341.324:[008:94](477)

РОЗГРАБУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЯК ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНИ

Людмила ТЕПТЮК,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Історико-культурна спадщина, втілюючи цінності різних поколінь українців, відтворює багатовікову історію розвитку нашого народу та надає відчуття усвідомленої приналежності до національної спільноти. Тому збереження історико-культурних цінностей під час війни є важливим та відповідальним завданням держави.

Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту гарантується кількома договорами у межах міжнародного гуманітарного права (МГП). Ключовими договорами є Гаазьке положення 1907 року, Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1977 року.

Кримінальний Кодекс України (КК України) статтею 438 криміналізує «застосування ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [1].

Практика Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (МКТЮ) засвідчує, що напади на культурні цінності можуть складати злочин проти людяності, а напади на них – як прояв переслідування. Розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом (Статут МКТЮ, стаття 3 (d), Статут МКС, стаття 8(2)(b)(XVI).

Офіс Прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС) у своїй Політиці щодо культурної спадщини додатково підкреслив, що акти проти культурних цінностей можуть бути частиною інших злочинів проти людяності, як-от: винищення, депортація чи насильне переміщення, тортури, гендерно зумовлене насильство чи інші нелюдські дії. У випадку з цими злочинами самі по собі акти проти культурних цінностей зазвичай не є достатніми, щоб можна було констатувати скоєння злочинів проти людяності. Проти вони можуть бути важливою інтегральною частиною таких злочинів.

Порушення зобов'язань щодо захисту культурних цінностей може бути підставою для кримінально-правової кваліфікації згідно з

Кримінальним Кодексом України (ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни») за: розграбування національних цінностей на окупованій території та порушення норм МГП; контрабанду (ст. 201) та незаконне привласнення (ст. 193); незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини; знищення, руйнування або пошкодження об'єктів КС (ст. 298). До заборонених методів і засобів ведення воєнних дій віднесено знищення культурних цінностей, історичних пам'яток, місць відправлень культових обрядів та об'єктів, які становлять культурну чи духовну спадщину народів, а також використання їх з метою досягнення успіху в бойових діях [2, с. 32].

Можна вважати, що за розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом, передбачена кримінальна відповідальність за частиною першою статтею 438 Кримінального Кодексу України, оскільки воно підпадає під поняття 1) «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»; або частково охоплюється поняттям, 2) розграбування національних цінностей на окупованій території.

Для визначення особи винною у воєнному злочині «розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом» необхідно встановити об'єктивні елементи (- особа, яка вчинила, привласнила певне майно; привласнення було вчинено без згоди власника).

До суб'єктивних елементів належать відповідно до звичаєвого міжнародного права правопорушення потребує наявності таких елементів:

- Особа, яка вчинила злочин, знала про незаконне заволодіння майном.

- Особа, яка вчинила злочин, мала намір заволодіти майном у незаконний спосіб або передбачала таке привласнення як наслідок своїх дій.

Відповідно до Статуту МКС це правопорушення потребує вищого стандарту *mens rea*, сформованого на основі таких елементів:

- Особа, яка вчинила злочин, діяла навмисно з метою привласнення певного майна або знала, що таке позбавлення станеться за звичайного перебігу подій.

- Особа, яка вчинила злочин, мала намір привласнити таке майно для приватного чи особистого користування.

- Особа, яка вчинила злочин, знала, що привласнення було вчинено без згоди власника.

- Контекстуальними елементами є те, що існує міжнародний збройний конфлікт; дії особи, яка вчинила злочин, сталися в контексті конфлікту та були пов'язані з ним; особа, яка вчинила злочин, усвідомлювала фактичні обставини, що свідчили про існування збройного конфлікту [3, с. 256].

Кримінальна відповідальність за статтею 438 КК України «розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом» (далі – «розграбування») може бути віднесено до «інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» та/або, принаймні частково, до «розграбування національних цінностей на окупованій території», про що йдеться у частині першої статті 438. Як пояснюється нижче, розграбування заборонено міжнародними договорами, ратифікованими Україною. Крім того, порушення цієї заборони визнано війсьним злочином. Ці чинники свідчать на користь інтерпретації статті 438 КК як такої, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення цієї заборони МГП.

Українська Гельсінська спілка з прав людини у 2016 році рекомендувала розробити проект Закону України про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України щодо удосконалення захисту культурних цінностей у мирний час та під час збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру. При цьому автори наголошували на важливості не просто встановити відповідальність за руйнування, розкрадання та інші види посягань на культурні цінності, але й визначити різний ступінь тяжкості таких злочинів залежно від їх важливості для всього людства та їх невідновності, режиму їх охорони [4, с. 65].

Розграбування є серйозним порушенням законів ведення війни, що передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Україною. Цей злочин заборонений міжнародними договорами, ратифікованими Україною, будучи насамперед порушенням: Гаазької конвенції IV 1907 р. та додатку до неї (статті 28 та 47); Женевської конвенції IV (статті 33); Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (стаття 4(2)). Україна є державою-учасницею Гаазької конвенції IV 1907 р. та додатку до неї, Додаткового протоколу I та Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Для цілей статті 438 КК України заборона розграбування є порушенням законів та звичаїв війни, визнаним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Розграбування також може бути частково віднесено до «розграбування національних цінностей на окупованій території», зазначеного в статті 438 КК України як окреме правопорушення.

Отже, розграбування може бути, принаймні частково, віднесено також до «розграбування національних цінностей на окупованій території», визначеного як окремий злочин у статті 438 КК України.

Список використаних джерел

1. Кримінальний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.]; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>
3. Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. Київ: Global Rights Compliance, 2004. 821 с.
4. Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда, А. Б. Блага, Д. О. Коваль, О. А. Мартиненко, М. Г. Статкевич; за заг. ред. А. П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ : КИТ, 2016. 72 с.
5. Шаповал Л. І. Деякі аспекти захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів // Актуальні питання у сучасній науці. № 8(14). 2023. С. 689–701.

УДК 391:069:908(477.46) «19/20»

**ТРАДИЦІЙНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ОДЯГ ЧЕРКАЩИНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Юлія ШЕВЧЕНКО,

*старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів
Комунального закладу «Черкаський обласний краєзнавчий музей»
Черкаської обласної ради*

Формування українського народного одягу відбувалося протягом багатьох століть. Ще за часів Київської Русі значного розвитку набули ткацтво та різноманітні ремесла, які мали безпосереднє відношення до створення одягу. Традиційний український жіночий одяг Наддніпрянщини, зокрема Черкащини кінця ХІХ початку ХХ століття складався з натільного, поясного, нагрудного та верхнього плечового одягу. Взуття, пояси, головні убори і прикраси надавали одягу завершеності та краси [10].

Сорочка була основою жіночого одягу. Шили їх з домотканого полотна. Найпоширенішим на Черкащині було конопляне домоткане полотно. За кроєм поділялися на додільні та до підточки. Додільні шили з суцільних полотнищ. Така сорочка, як правило, була святковою. Сорочка до підточки відрізнялася по талії складалася з двох частин – станка та підточки. Станок в основному шили з тонкого полотна, а нижню частину сорочки – з грубого полотна.

Жінки сорочки оздоблювали вишивкою. На Черкащині поєднували до 10–15 технік, що робило речі неповторними. Основними кольорами були білий, червоний, синій, жовтий та чорний. Важливим у вишивальному процесі була не лише естетична функція орнаменту, а й оберегово-символічна.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається вишита жіноча сорочка 20–30-х років ХХ ст. Пошита з домотканого конопляного полотна до «підточки» з шести полотнищ, зшитих між собою білими нитками, одне полотнище станка зшите червоними нитками, «козликом». Рукав суцільнокрійний з ласткою, широкий, призібраний до низу на манжет, який вишитий стебловим швом у вигляді червоних та чорних розеток. Верхня частина рукава декорована двома горизонтальними смугами: верхня широка смуга оздоблена геометричним орнаментом червоними і оливковими (фарбовані у корі дуба) вишивальними нитками у техніці вирізування, мережки з настилом, нижня смуга вишита червоними і чорними нитками стебловим швом. Сорочка належала Новак Федорі Федорівні 1899 року народження з села Товсти Городищенського району [1].

Безпосередньо на сорочку жінки одягали нагрудний одяг, який прикривав верхню частину фігури і виразно впливав на загальний силует. [8]. Одним із таких була керсетка, як елемент традиційного українського жіночого верхнього одягу без рукавів, пошитий в талію з кольорової тканини. Незалежно від призначення вони мали однаковий крій. Шили керсетки з вовняної, шовкової, бавовняної, оксамитової та парчевої тканини.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається керсетка, пошита з набивного оксамиту з рослинним орнаментом. Права пола керсетки від горловини до низу оздоблена вузькою смужкою червоного атласу (плису) у вигляді геометричного орнаменту. Ззаду – підрізана вище талії із закладеними складками (вусами). Така керсетка перебувала у сім'ї Згури Ганни Петрівни з села Богодухівки Чорнобаївського району у 30-х роках ХХ ст. [2].

Нижню частину фігури прикривав стегновий (поясний) одяг, який одягався безпосередньо на сорочку. У центральних областях України, зокрема Черкащини, спідниця була основним типом стегового жіночого одягу. Майстрині шили у 3–4 пілки з саморобних вовняних, напіввовняних та полотняних тканин, а з розвитком мануфактури і з фабричних матеріалів. Спідниці мали місцеві колористичні та орнаментальні особливості [8].

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігаються спідниця, яка пошита з крамної бавовняної тканини коричневого кольору. На полотні вертикальне та горизонтальне переплетіння із темно-коричневих шовкових ниток, які утворюють тонкі поздовжні смуги. У поясі дуже призібрана у складочки, рясні. Спідниця належала жительці села Мельники Бойко Ярині Іванівні у 1940-х роках ХХ століття [3].

Одним із обов'язкових атрибутів у одязі українського народу був пояс, який водночас слугував і прикрасою. Пояси були тканими та плетеними, виготовляли з вовни, льону, конопель, тканини та шкіри.

Їх носили поверх поясного, нагрудного і верхнього одягу, на них тримали дрібні речі повсякденного вжитку [8].

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається плетений пояс кінця XIX початку XX ст. Пояс червоного кольору, плетений з фарбованої овечої вовни, який при розтягуванні утворює сіточку. Посередині й на кінцях стягнений вовняним шнуром. Має дві великі китиці, зібрані у помпони, на двох шнурках. Пояс переданий до фондів з колекції Тимошівського музею народного мистецтва [4].

Обов'язковим головним убором заміжніх жінок був очіпок. Знімали його лише перед сном. Повсякденний очіпок, у якому ходили в хаті і коло хати, виготовляли з дешевих матеріалів, тоді як святковий – з дорогих тканин (оксамиту, парчі, шовку, плису), куплених у місті. Очіпок, який одягала молода на весілля, виконував певну магічну функцію та був символом щастя і плодючості в сім'ї [8].

Дівчата носили розпущене волосся. У будень заплітали дві коси або одну. Починаючи з весни, дівчата квітчалися живими квітами і стрічками. Взимку голови прикрашали виготовленими з паперу вінками. В холодну пору року дівчата вив'язувалися хустками.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається жіночий очіпок кінця XIX – поч. XX ст. (ІІІ-6042), виготовлений з парчі на твердій полотняній підкладці, проклеєний тістом. У верхній частині очіпок зібраний у складки, посередині глибока складка, на скронях виступи у вигляді зубців. Очіпок обшитий чорним оксамитом і прикрашений синьою «кривулькою». Такі очіпки на Черкащині зустрічалися переважно на лівому березі Дніпра. Зокрема цей побутовав у селі Кліщинці Чернобаївського району Черкаської області [5].

Поверх очіпка жінки одягали хустку. Для всіх слов'янських жінок відкривати волосся на людях вважалося непристойним і навіть ганебним. Тим більше не допускалося з'являтися з непокритою головою в церкві, ця традиція існує і понині.

Важливою складовою одягу було взуття, яке змінювалося відповідно до естетичних смаків та матеріального стану населення [11].

Взуття вважалося такою собі «статусною» розкішшю. Адже послуги шевця коштували дорого, тому що майстри самі займалися всіма стадіями виробництва шкіри: різали свині, телята били, чинили шкіру і шили чоботи.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігаються жіночі чобітки 20–30-х років XX ст. з села Тимченки Чернобаївського району Черкаської області. Чобітки виготовлені з ялової шкіри чорного кольору. Пошиті на один копил, халяви високі, мають боковий шов назовні ноги, зверху трохи розширені. Прикрашені тисненням по шкірі, підрублені вручну. Взуття передано з колекції Тимошівського музею народного мистецтва [6].

Неможливо уявити український традиційний жіночий одяг без прикрас, адже вони надавали одягу завершеності. Намисто – одна з найдавніших жіночих прикрас на території України. Найкращим вважалося коралове намисто, яке мало різні кольори і відтінки – від блідо-рожевого до бордового. Кількість низок такого намиста свідчить про заможність власниці. Гарне намисто було варте пари волів. На Правобережжі побутовало крупніше, «різане» намисто. Лівобережне намисто дрібніше, з заокругленими краями. Окрім коралового намиста носили бурштинове, рогове, дерев'яне та кам'яне.

У фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею зберігається намисто зі шліфованого каменю теракотового кольору кінця XIX початку XX століття з села Чиснівка Лисянського району Черкаської області. Намисто має чотири «разки», перенизаних чотирма гудзиками, що схожі на ягоди, та трьома металевими «рифами». Зав'язки плетені з фарбованих ниток, які мають на кінцях невеликі китиці – декоративні елементи комплексу прикрас. Намисто передано до музею Ганною Пилипівною Тищик [7].

Отже, український народний одяг – яскраве й самобутнє культурне явище, котре розвивалося й удосконалювалося протягом століть [9]. Як ми бачимо на прикладі музейних зразків, характерною рисою традиційного українського вбрання є його декоративна мальовничість, висока культура виробництва матеріалів для одягу, створення різноманітних форм та володіння багатьма видами і техніками опорядження та декорування одягу [9].

Список використаних джерел

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Сорочка жіноча, с. Товста Городищенського району Черкаської обл., 20–30-ті рр. XX ст. III – 4183.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Керсетка, с. Богодухівка Чорнобаївського району Черкаської обл., 1930-х років XX ст. III – 3057.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико – побутові речі. Спідниця жіноча, с. Мельники Черкаського району Черкаської обл., 1940-х років XX ст. III – 3721.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Пояс, с. Медведівка Чигиринського району Черкаської обл., 20–30-ті рр. XX ст. III – 6057.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Очіпок, с. Кліщенці Чорнобаївського району Черкаської обл., кінець XIX ст. III – 6042.
6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Тимченки Чорнобаївського району Черкаської обл., початок XX ст. III – 6139.
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Намисто зі шліфованого каменю, с. Чеснівка Лисянського району Черкаської області, кінець XIX ст. III-154.
8. Пономарьов А. П., Артюх Л. Ф., Косміна Т. В. та ін. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. Київ: «Либідь», 1993. 254 с.

9. Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. та ін. Культура і побут населення України : навч. посіб. Київ: «Либідь», 1993. 284 с.
10. Корнієнко Г. І. Традиційний одяг Черкащини кінця XIX – початку XX ст. Каталог виставки. Черкаси : Родовід, 1993.
11. Орел Л. Шевченків край : історико-культурологічні нариси. Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара»: «Фонд Івана Гончара», 2005. 519 с.

1

2

3

4

5

6

7

Перелік ілюстрацій:

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Сорочка жіноча, с. Товсти Городищенського району Черкаської обл., 20–30-ті р.р. XX ст. ІІІ – 4183.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Керсетка, с. Богодухівка Чорнобаївського району Черкаської обл., 1930-х років XX ст. ІІІ – 3057.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Спідниця жіноча, с. Мельники Черкаського району Черкаської обл., 1940-х років XX ст. ІІІ – 3721.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Пояс, с. Медведівка Чигиринського району Черкаської обл., 20–30-ті рр. XX ст. ІІІ – 6057.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Очіпок, с. Кліщенці Чорнобаївського району Черкаської обл., кінець XIX ст. ІІІ – 6042.
6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Чоботи жіночі (пара), с. Тимченки Чорнобаївського району Черкаської обл., початок XX ст. ІІІ – 6139.
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Історико-побутові речі. Намисто зі шліфованого каменю, с. Чеснівка Лисянського району Черкаської області, кінець XIX ст. ІІІ – 154.

УДК 94:908(477.46)

**ПАМ'ЯТНИКИ ЧЕРКАС – ЧАСТИНА
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ:
ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР**

Лілія ЧИЖ,

*завідувач відділу науково-методичної та пам'яткоохоронної
роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею*

Черкащина – земля з багатовіковою історією та самобутньою духовною культурою, яка насичена різними подіями. Свідками історичних подій для нас і наступних поколінь є пам'ятники та пам'ятні місця, що залишилися і нагадують нам про людей, які мали вплив на історичні та культурні процеси світового рівня, зробили свій внесок в міцний фундамент для розбудови незалежної правової держави та демократичного розвитку українського суспільства.

Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Василь Липківський, Михайло Сирота – видатні діячі історії та культури, славні сини Черкащини, які внесли вагомий вклад в державотворчі процеси, що відбувалися протягом століть.

Пам'ятник політичному діячу, дипломату, українському гетьману Богдану Михайловичу Хмельницькому в місті Черкаси було відкрито 30 жовтня 1995 року до 400-річчя від дня його народження на розі бульвару Шевченка та вулиці Богдана Хмельницького, композиційно завершивши однойменну площу біля Палацу культури.

Бронзова скульптура Б. Хмельницького (висота 5 метрів) виготовлена в київських майстернях Художнього фонду України. Встановлена на постаменті із стилізовано оброблених гранітних блоків з написом «Гетьман України Зіновій Богдан Хмельницький. (1595–1657)».

По обидва боки постаменту – стела з гранітних блоків, в яку вмонтовано 8 плит з написами: «Битва під Жовтими водами 05–06.05.1648», «Битва під Корсунем. 15–16.05.1648», «Перемога під Пилявцями. 13.09.1648», «Урочистий в'їзд до Києва 23.12.1648», «Перемога під Збаражем і Зборовом. 30.06, 05.08.1649», «Битва під Берестечком 18–30.06.1651», «Перемога під Батогом. 22–23.05.1652», «Взяття Кракова і Варшави. 18.03, 09.06.1657».

З обох боків на постаменті, виконаному з гранітних блоків, встановлено дві бронзові скульптурні композиції, що символізують перемоги козаків на чолі з Богданом Хмельницьким на суші і на морі. Їх основою служать подіуми, оздоблені рослинним орнаментом. Перша

композиція: серед розбурханого моря козацька чайка з напнутим вітрилом, над щоглою якого хрест, тут же – козацька зброя та клейноди. Інша композиція містить у собі козацьку гармату з ядрами, бочку з порохом, зброю, дві литаври та хоругви.

Автори пам'ятника: скульптори А. С. Шаталов, А. С. Фуженко, архітектори Т. Г. Довженко, В. І. Дмитренко.

Наш земляк Тарас Григорович Шевченко – видатний український поет, прозаїк, драматург, художник, політичний і громадський діяч. Був людиною універсальних обдарувань та інтересів. Все його життя і творчість присвячені українському народу та мріям про ті часи, коли наша країна буде незалежною суверенною державою, коли в Україні шануватимуть мову, культуру та історію народу, а люди будуть щасливими.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку в місті Черкаси відкрито в 1964 році на розі бульвару Шевченка і вулиці Дашковича, композиційно завершивши однойменну площу біля обласного музичного драматичного театру імені Тараса Шевченка.

Бронзова скульптура висотою три метри виготовлена в київських майстернях Художнього фонду України. Встановлена на гранітному постаменті висотою чотири метри. Нижня частина пам'ятника доповнена висіченою з граніту скульптурною композицією персонажів шевченкових творів – сліпого Кобзаря, Катерини і Прометея – борця за народну волю.

У верхній частині постаменту викарбувано напис: «Т. Г. Шевченко 1814–1861».

Автори: скульптори М. К. Вронський, О. П. Олійник, архітектор В. Г. Гнезділов.

Пам'ятник митрополиту Української автокефальної православної церкви Василю Костянтиновичу Липківському в місті Черкаси урочисто відкрито 18 січня 2019 року біля Черкаського музичного училища імені Семена Степановича Гулака-Артемівського. Саме у Черкаській гімназії два роки викладав майбутній патріарх.

Василь Липківський народився в 1864 році у селі Попудня Уманського повіту Київської губернії (зараз Уманський район Черкаської області).

Рішення про відкриття пам'ятника було прийнято 4 вересня 2018 року на виїзній нараді за участі митрополита Черкаського і Чигиринського Іоана, ієрарха УПЦ КП, та голови Черкаської обласної державної адміністрації Юрія Ткаченка.

В урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника брали участь президент України Петро Порошенко, митрополит Православної церкви України Епіфаній, а також онук отця Василя – Костянтин Липківський.

В переддень державного свята – Дня Конституції України, 27 червня 2017 року, в Черкасах на Площі Знань, перед Черкаським державним технологічним університетом, було відкрито погруддя Михайла Дмитровича Сироти. Створив його відомий український скульптор Іван Васильович Фізер.

В 1980 році Михайло Сирота закінчив Черкаську філію Київського політехнічного інституту (нині Черкаський державний технологічний університет). Протягом кількох років працював проректором цього закладу. В 1994 році обраний до Верховної Ради. Був також народним депутатом III скликання, головою Трудової партії України, Почесним магістром права, кандидатом технічних наук, доцентом. На конкурсі «Людина року» в 1997 визнаний кращим парламентарієм року. Михайло Дмитрович очолював парламентську комісію, котра напрацьовувала текст Основного закону.

В ніч з 27 на 28 червня 1996 року понад півдобу простояв за трибуною Верховної Ради, акцентуючи увагу на дотриманні прав та обов'язків громадян України, що були прописані в новій Конституції. За це Михайло Сирота отримав почесне ім'я «батька української Конституції». Україна назавжди запам'ятає цей поворотний момент в історії державотворення.

Пам'ятники культурної спадщини є нагадуванням про наших земляків та усіх, хто мужньо в різні періоди історії боронив українську землю від ворога словом і ділом, жив з вірою у кращу долю незалежної, соборної України. Повага до історичної пам'яті сприяє вихованню у громадян почуття патріотизму, любові до історії та культури українського народу, усвідомленню глибини багатовікового коріння та відповідальності за історичне майбутнє України.

Список використаних джерел

1. Соса П., Березняк Г., Мельниченко В. Пам'ятники Черкас. Черкаси : Облредвидав «Сіяч», 1998. 112 с.
2. Кілессо С. Черкаси: Історико-архітектурний нарис. К. : Будівельник, 1966. 59 с.
3. Нікітенко Л. На черкаському Пагорбі Слави... «Україна Молода», № 161 за 3 березня 2009 року.
4. Герої-визволителі Черкащини. Ред. Гамольський Л. Дніпропетровськ : Промінь, 1975. 423 с.
5. Пам'ятники історії та культури Української РСР. Каталог-довідник. К. : Наукова думка, 1987. 735 с.
6. Бурій В. Митрополит Василь Липківський: біографія // Місто робітниче: Ватутінська міська громадсько-політична газета. 26 березня 2019. С. 1.
7. «Україна Молода», № 161 за 3 березня 2009 року.

УДК 908:929.6](091)(477.46-22)

ПІЗНАВАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗНАКИ СЕЛА БУДА-ОРЛОВЕЦЬКА СТАРОСІЛЬСЬКОГО СТАРОСТИНСЬКОГО ОКРУГУ МЛІВСЬКОЇ ОПГ

Олег ТОЛКУШИН,

голова Черкаського обласного геральдичного товариства

Село Буда-Орловецька входить до складу Старосільського старостинського округу Мліївської сільської ради (як територіальної громади). До чергової територіальної реформи воно перебувало в статусі центру Будо-Орловецької сільради.

Герб села Буда-Орловецька.

Герб склав: О. Г. Толкушин,
зобразили: М. С. Гаркавенко,
О. В. Галицька

На основі проведеного Черкаським обласним геральдичним товариством історико-краєзнавчого дослідження з обґрунтування символіки, були розроблені пізнавально-правові знаки с. Буда-Орловецька: герб, і на основі символіки щита його герба – прапор і печатка. Прочитати герб (розшифрувати його символіку) у короткому викладі можна в такий спосіб.

Територія, де розташоване село, заселена людьми здавна, про що свідчать численні пам'ятки археології: кургани, два городища й залишки поселень. Географічна особливість місцевості, на якій знаходяться деякі з пам'яток старовини, а так само конфігурація курганів, у гербі с. Буда-Орловецька символічно відображена пониженою кроквою. Є й інше обґрунтування символічного значення цієї геральдичної фігури. Поява сучасного населеного пункту в лісистій місцевості зобов'язана промислам по переробці деревини. «Буда» – узагальнене найменування виробництв у лісах, пов'язані з використанням деревини для її переробки. Назва походить від найменування приміщення, у якому здійснювався технологічний процес – «будка, шалашъ, поташный завод», або: «Буда – постройка въ лесу для выварки поташа, сидки смолы и дегтя». «Буди», як правило, працювали поруч із гутами, які виготовляли поташ і використовували його для відбілювання скла. У гербі с. Буда-Орловецька гласне значення «будка» або курінь також графічно відображено пониженою кроквою. Ця геральдична фігура заповнена зеленою фініфту. Така тинктура вказує на особливість місцевості – ліс, завдяки якому в ньому і виник промисел з переробки деревини. Біля цього промислу під 1740 р. виникло населене місце, що перейняло назву промислу. «Буд» було безліч, як і населених пунктів, що перейняли їхню назву. Щоб не плутати однойменні

населені пункти, до них додавали другу частину, зазвичай запозичену за найменуванням прилеглого села чи містечка. Так і «Буда» одержала найменування «Орловецька» – за назвою найближчого в той час села Орловець. Така особливість с. Буда-Орловецька в щиті його герба відображена срібним орлом, поміщеним у верхній частині у лазоревому полі. Орел має срібну тинктуру, що явно вказує на символічне значення даної фігури, а не явне. Лазорева тинктура символізує, у даному випадку, гарну й сприятливу для проживання людей місцевість, її мальовничість.

Після входження Буди-Орловецької у складі Правобережжя Дніпра в Російську імперію і появи нових власників, вона отримала промислову складову. На початку другої половини ХІХ ст. в селі працювали *«два заводу: одинъ поташный, въ 1825 году учрежденный, а другой черепичныхъ формъ для сахара, позже заведенный»*. Для виробництва керамічних виробів у селі й околицях були достатні поклади глини необхідної якості. Завод з виробництва черепичних форм для цукру функціонував із 1845 до 1865 рр. У форми заливали клерос – рідкий цукор, а коли він застигав, його певним чином вибивали. Отримані цукрові голівки загортали в обгортковий матеріал і доставляли споживачеві. Виробництво черепичних форм для цукру припинили у зв'язку з тим, що їх стали робити з більш довговічних матеріалів, використовуваних багаторазово, зокрема – жерсті. Поташня працювала у Буді-Орловецькій до 1873 р. А на місці заводу з виробництва черепичних форм для цукру в 1880-х рр. працював завод з виробництва черепиці. В 1896 р. на його місці почав діяти цегельний завод. Проте, більша частина жителів села займалася виготовленням глиняного посуду. За даними на 1900 р. *«население занимается выделкой глиняной посуды, которая сбывается въ развозе по ярмаркамъ, отчего получается дохода до 1200 руб. въ годъ»*, у той час як на цегельному заводі була задіяна незначна кількість людей: *«въ заводе работает 30 человекъ рабочихъ, изъ нихъ 25 мужчинъ и 5 женщинъ»*. За іншими, доповненими відомостями на той же рік, у селі *«Промышленность горшечная, две трети населения занимаются выделкой горшковъ изъ глины; Фольварокъ Гр. Игнатъевой и черепичный заводъ Гр. Игнатъевой въ немъ рабочихъ 5 человекъ»*.

У роки радянської влади в Буді-Орловецькій, поряд з колгоспом, діяв промколгосп «Перше травня». До війни й після неї в ньому *«виробництво глиняного посуду і паленої цегли було чи не основним»*. Після приєднання в 1955 р. промколгоспу «Перше травня» уже в статусі промартілі до мліївської промартілі ім. Клари Цеткін у статусі філії планувалося *«в Будянському цеху налагодити високопродуктивне виробництво цегли та покрівельних матеріалів – черепиці, шиферу»*. Однак багато працівників після приєднання перейшли на роботу в Буда-Орловецький колгосп. Філія проіснувала «пасинком» якийсь час, усе більш приходячи в занепад, і в 1957 р. її скасували.

В 1969 р. в Буді-Орловецькій спорудили цегельний завод. Одне з останніх згадувань про нього є в пояснювальній записці проекту

«Планировка и застройка села Буда Орловецкая, колхоз «Зоря» Городищенского района Черкасской области» 1991 р. Очевидно, з розпадом Радянського Союзу підприємство припинило своє існування, втім, як незабаром і колгосп. Промислове виробництво кераміки у с. Буда-Орловецька символічно відображено дев'ятьма здвигнутими впритул глечиками без ручок, складеними в золоту понижену крокву.

Значення с. Буда-Орловецька як адміністративного центру сільради протягом близько ста років і господарського (садиба колгоспу) центру в його гербі відображене золотою сільською короною, що увінчує щит. Щит герба с. Буда-Орловецька старостинського округу обрамляють гілки грабу із зеленим листям. Ліси на місці Буди-Орловецької й її околиці росли з давніх часів, деревна порода, що переважала в них – граб. Лісові масиви значно постраждали під час роботи в населеному пункті промислів по переробці деревини. У 1904–1918 рр. біля Буди-Орловецької існувало населене місце «*Будянское лес[ничество]. Орловецкаго именія у Буды-Орловецкой*». На гілки граба в гербі покладена девізна стрічка, напис на якій явно вказує на приналежність герба с. Буда-Орловецька.

У теперішній час населений пункт перебуває в депресивному стані. Поява в нього власної символіки, її широке поширення через колекціонерів сувенірних виробів з гербом с. Буда-Орловецька допоможе залучити до нього увагу туристів, екскурсантів, мандрівників, що цікавляться пізнанням незвичайної історії, відвідуванням гарних місць, і, можливо, у такий спосіб дати імпульс розвитку населеного пункту як центру туризму, відпочинку й активного дозвілля.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області. Фонд Р 6037. Оп. 1. Спр. 148. Буда-Орловецька сільська рада.

УДК 930.85:719(477)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Леся ГОРЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

Національного університету цивільного захисту України

Здобуття незалежності України відкрило новий етап в історії охорони та збереження історико-культурної спадщини. В першу чергу зміни державної політики в даній сфері культури стосувалися світоглядних засад щодо критеріїв визначення об'єктів, які кваліфікуються як пам'ятки

культури та вносяться до охоронних реєстрів. Почалися процеси деідеологізації та декомунізації пам'яткоохоронної галузі. Вже в перші роки незалежності органами охорони пам'яток були переглянуті існуючі реєстри об'єктів культурної спадщини. З них були виключені тисячі низькопробних тиражованих пам'ятників більшовицьких вождів, будинків та споруд, поява яких у державних реєстрах була викликана виключно ідеологічною кон'юнктурою та партійними директивами. В основу пам'ятноохоронної роботи були покладені засади української державності та національного відродження, об'єктивної оцінки з цих позицій історичних подій та осіб, об'єктів архітектурної спадщини і монументального мистецтва. Особливо актуального значення набула праця по виявленню, збереженню та упорядкуванню пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольних змагань українського народу, увічненням пам'яті жертв трагічних голодоморів 20–40-х років, кривавих сталінських репресій та тоталітарного радянського режиму. Під охорону держави беруться пам'ятні місця, будинки і споруди, що відображають створення та діяльність Української центральної Ради, уряду УНР, Директорії, Української держави доби гетьманату [1; 53–54].

За роки незалежності в Україні спостерігалася доволі складна динаміка кількості облікованих пам'яток культури, яка характеризується як показниками до її зростання, так і зворотними тенденціями до зменшення чисельності об'єктів культурної спадщини. Проте в подальшому кількість об'єктів культурної спадщини, які перебували під охороною держави, відчутно зменшилася і зміни показників чисельності облікованих об'єктів культурної спадщини відбувалися з багато меншого базового рівня. Це значною мірою було пов'язано, з одного боку, з упорядкуванням і концентрацією справи обліку пам'яток в рамках одного спеціального уповноваженого органу охорони пам'яток і усунення повторів одних і тих самих об'єктів, які, маючи комплексний характер, одночасно перебували в різних реєстрах (археології, історії, архітектури та ін.). А з другого боку, відповідно до вимог нового закону про охорону пам'яток, в більшості регіонів України з державного обліку були виключені тисячі тиражованих пам'ятників (здебільшого колишнім радянським діячам), які з середини 40-х рр. ХХ ст. традиційно обліковувалися і охоронялися як пам'ятки історії. Так, зокрема, станом на 2007 р. під охороною держави перебувало 131 293 пам'яток [2]. У 2009 р. – 143 424 нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини [3]. На початок 2011 р. – 144 821 пам'ятка. Станом на 1 січня 2015 р. в Україні налічувалося 123 664 пам'ятки [1, с. 54], а на 1 січня 2024 р. – 152 тис.

Як показав досвід, в Україні виявилися недостатньо захищеними пам'ятки культури, внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, широкий суспільний резонанс викликали питання будівництва в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Софія

Київська», що не лише спотворило історично-сформований вигляд міського середовища навколо визначної пам'ятки культури, але й загрожувало збереженню об'єктів, розташованих на її території. Будівництво розпочалося у 2001–2002 рр. з метою спорудження великого фітнесцентру в районі прилеглих до заповідника вулиць Володимирської (№ 20–22) та пров. Рильського (№ 1, 5) [1, с. 66].

Виникала пряма загроза заповіднику внаслідок збільшення навантаження на ґрунти навколо пам'ятки і подальшого підняття ґрунтових вод, які станом на 2010 р. піднялися на 7 метрів проти попереднього рівня. Виник резонансний конфлікт між пам'яткоохоронною громадськістю та міською владою м. Києва. Питання набуло такої гостроти, що розглядалося на рівні Комітету всевітньої спадщини ЮНЕСКО. Реальною була загроза виключення Софії Київської з Списку всевітньої спадщини, про що українські представники дістали попередження [1, с. 66].

Таке становище викликане тим, що, з одного боку, дотичні українські відомства та інституції не досить активно добирали об'єкти, які б відповідали вимогам для внесення до Попереднього списку всевітньої спадщини, а з другого, – вже внесені до Попереднього списку українські об'єкти роками, а інколи десятиліттями перебували без подальшого руху в Комітеті всевітньої спадщини ЮНЕСКО через відсутність підготовленої українською стороною відповідної документації, необхідної для завершення номінаційного розгляду. Цілком очевидно, що така робота повинна проводитися на системній та плановій основі, можливо – на підставі спеціальної урядової програми.

Майже впродовж усіх 90-х років ХХ ст. в бюджеті України майже не виділялися кошти на здійснення досліджень та реставрації пам'яток архітектури, вони велися фактично лише за рахунок коштів орендних договорів та благодійних пожертв. Згодом ситуація дещо поліпшилася, проте бюджетне фінансування ремонтно-реставраційних робіт залишилося однією з головних проблем збереження об'єктів культурної спадщини України.

Недосконала система відбору об'єктів для ремонтно-реставраційних робіт та розподілу бюджетних асигнувань у другій пол. 2000-х років зумовлювала погіршення стану архітектурних пам'яток та неефективні бюджетні витрати [1, с. 69].

Значна кількість невирішених проблем пов'язано із станом збереження пам'яток археології. Викликає занепокоєння те, що внаслідок недостатнього контролю з боку державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування мають місце факти порушення пам'яткоохоронного законодавства. Під час будівельних і сільськогосподарських робіт допускається руйнування та розорювання унікальних давніх поселень, зокрема трипільської культури, курганів скіфо-сарматського періоду, пам'яток археології козацької доби. В тому числі, фіксується багато випадків знищення пам'яток археології будівельними організаціями, які виконують державні замовлення. Досить

сказати, що під час будівництва 500-кілометрової автостради Київ-Одеса в 2004 р. було досліджено лише кілька пам'яток археології. Десятки давніх поселень і могильників були знищені будівельниками. Серед характерних порушень законодавства про охорону пам'яток та археологічної спадщини місцевими органами влади експерти вказують на наступні – не укладаються охоронні договори, не проводиться належним чином виявлення та облік об'єктів археологічної культурної спадщини, не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток, масовими є факти передачі у приватну власність земель, на яких розташовані пам'ятки історії та культури, які занесені до Державного реєстру [4].

У регіонах процвітають грабіжницькі розкопки, що завдає непоправних збитків археологічній спадщині країни. Як наслідок – тисячі предметів археологічної спадщини опиняються на «чорному ринку», незаконно вивозяться за кордон [1, с. 77]. За даними експертів в Україні щорічно зникають щонайменше до 500 пам'яток археології, що є непоправними втратами для національної культурної спадщини [5; 7].

Великої шкоди об'єктам культурної спадщини завдають і акти «побутового» вандалізму, пов'язані діями збирачів металу, торговців антикваріатом та звичайними хуліганськими вчинками.

Воєнні дії на території України створили ще один чинник небезпеки для збереження національної культурної спадщини. Застосування масованих артилерійських обстрілів населених пунктів та промислових об'єктів призводить до пошкоджень і руйнувань центрів збереження культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, протягом 24 лютого 2022 р. – 25 грудня 2023 р. «зруйновано або пошкоджено 872 об'єкти культурної спадщини, з них пам'яток національного значення – 120, місцевого значення – 682, щойно виявлених – 70» у 17 областях України [6].

Нині в Україні достатньо реальною є загроза втрати державою важелів управління пам'яткоохоронною справою. Досі фактично не вирішеною залишається проблема міжвідомчої розпорошеності повноважень, відповідальності щодо пам'яток між Міністерством культури і туризму (на яке законодавчо покладена відповідальність за культурну спадщину), Міністерством регіонального розвитку і будівництва (фактична опіка над пам'ятками архітектури та містобудування), місцевими органами виконавчої влади та самоврядування. Відтак, не існує чіткої єдиної пам'яткоохоронної вертикалі. Справі не зарадило створення урядового органу управління охороною пам'яток в структурі Мінкультури – Державна служба з питань національної культурної спадщини) [5; 7].

Обмежене державне та муніципальне фінансування призводить до скрутного матеріального стану музеїв, особливо місцевих. Зникають або майже припиняють діяльність громадські музеї, музеї підприємств тощо. Почастішали випадки крадіжок із музейних фондів, підміни оригіналів художніх творів копіями.

Розв'язання більшості існуючих пам'яткоохоронних проблем в Україні пов'язане з удосконаленням нормативно-правової бази, популяризації культурної спадщини, зростання її значення в суспільному житті на підґрунті розробки науково виважених (насамперед, державних) програм. Потрібна усталена система пам'яткоохоронних заходів, які повинні базуватися на науково обґрунтованій державній політиці, чітких концептуальних засадах, організаційному й фінансовому забезпеченні [7, с. 12–13]. А саме: розробка збалансованої довготривалої (з визначенням окремих етапів) загальнодержавної пам'яткоохоронної програми; створення ефективної системи управління й контролю з боку держави за станом збереження пам'яток із єдиним органом охорони культурної спадщини з відповідною виконавчою вертикаллю, єдиним підходами до організації підготовки фахівців-пам'яткознавців для пам'яткоохоронних структур (в т. ч. експертів, реставраторів) [5; 9].

Разом із упорядкуванням державної пам'яткоохоронної системи треба продовжувати вдосконалювати нормативно-правову базу через підготовку й ухвалення підзаконних актів стосовно форм власності, шляхів приватизації, прав й обов'язків користувачів і власників пам'яток, ведення реєстру пам'яток, а також пошуку шляхів залучення до фінансування пам'яткоохоронних заходів позабюджетних коштів (спонсорів, меценатів, благодійників) [9, с. 99], розробки гнучкої політики оподаткування власників і користувачів пам'яток.

Однією із серйозних проблем сучасної пам'яткоохоронної справи є відсутність усталеного понятійного апарату, відтак, давно на часі опрацьовування науково-методичної бази пам'яткознавства [8 с. 65].

Отже, здобуття Україною державної незалежності відкрило нові широкі перспективи у здійсненні заходів по збереженню, вивченню та популяризації національної культурної спадщини, її гідній презентації у світі. Але цей потенціал використаний далеко не повною мірою, в нових історичних умовах залишається чимало неподоланих проблем, які потребують свого негайного вирішення, аби пам'ятки історії та культури не лише були забезпечені повноцінним та ефективним захистом з боку держави, але й повною мірою був реалізований їх інформаційний потенціал у сферах науки, освіти і виховання, для досягнення цілей сталого економічного розвитку. На жаль, в цілому, культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, готується Державний реєстр нерухомих пам'яток України, йде інтенсивна реставрація та відтворення пам'яток. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Масштаби руйнування пам'яток і будівництва останнім часом набули катастрофічних розмірів.

Список використаних джерел

1. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відповідальний редактор), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., Катаргіна Т. І., Ковпаненко Н. Г., Скрипник П. І., Тимофієнко В. І., Титова О. М., Федорова Л. Д. К. : Інститут історії України, 2015. 486 с.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/2007_analiz_4_1.php.
3. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 289 с.
4. Козак Д.Н. Стан та перспективи охорони дослідження археологічної спадщини в Україні // Інститут археології НАН України: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/pubkozak.html>
5. Титова О. М. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України // Праці Центру пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 16. К., 2009. С. 6.
6. Бірнова, О. (2023). Історико-культурна спадщина України: цифрові технології збереження та популяризація в умовах воєнних дій. Науково-теоретичний альманах Грані, 26(5), 90–94. <https://doi.org/10.15421/1723106>.
7. Ліньова Є. А. Стан та перспективи розвитку охорони культурної спадщини України // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України. К., 2002. С. 12–13.
8. Ластовський В. В., Горенко Л. М., Косяк С. М. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам'ятка культури та історичне джерело / В. В. Ластовський, Л. М. Горенко, С. М. Косяк // Рукописна та книжкова спадщина України, 2022. Вип. 28. С. 65–75. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.065>.
9. Вечерський В. Правове регулювання охорони історико-культурної спадщини // Культура в законі. Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні. За редакцією Гриценка О. К., 1998. с. 23–29.

УДК 77:004.92

РОЗВИТОК ФОТОГРАФІКИ В УКРАЇНІ

Олена ХРАМОВА-БАРАНОВА,

доктор історичних наук, професор,

*завідувач кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету*

Анастасія МАНН,

студентка

*Черкаського державного технологічного університету,
освітня програма «Графічний дизайн»*

Питання вивчення перспектив фотографії в різних проявах неодноразово ставало предметом аналізу науковців. Наприклад, Т. Павлова і І. Павлов ґрунтовно досліджували візуальну культуру фотографії в мистецтві і дизайні і довели, що поєднання реалістичних і абстрактних

елементів може створити більш багатозначний образ та показати детально фактуру фігуративного кадру і в своїх працях спиралися на потужну теоретичну базу європейських та американських фахівців. І. Павлов (2011) досліджував саме розвиток фотографії конструктивістського періоду 1920–1930-х років. Автором було проаналізовано різні видання, плакати, де використовувалася фотографія, а також творчість окремих дизайнерів та фотографів, діяльність яких вплинула на розвиток фотографії. Т. Павлова (2007), яка вивчала творчість фотохудожників Харкова кінця ХХ ст., зазначила про основні етапи становлення художньої фотографії, її взаємодію з живописом.

І. Грушицька (2014) дослідила і надала послідовний аналіз еволюції розвитку фотографії в Україні (1839 – перша половина ХХ ст.), де визначила основні етапи і факти розвитку, а також показала визначну роль осередків, фотостудій, фотовідділень в Україні і означила визначних особистостей в цьому напрямку.

Поки відбувалися світові експерименти з фотографією, українські діячі також робили свій внесок у її розвиток. У 1888 році в Україні було створено фотографічний відділ в Києві, де керівником став Володимир Бец, видатний педагог, громадський діяч. Він презентував свої анатомічні дослідження стосовно будови людського мозку в книзі завдяки вдосконаленню методу літофотографії. З наукової точки зору, фотографічний відділ надавав засоби для детального дослідження та документування різних об'єктів і явищ. Не менш важливим аспектом відділу була можливість модернізації фотографічних технологій. Так, український видавець Василь Кульженко активно займався дослідженнями фототипічного й фотоцинкографічного способів репродукції фотозображень. Для створення фототипів друкар використовував дзеркальне скло, що було покрите хромовою желатиноюю плівкою, на яку копіювався негатив, а потім скло із зображенням переносилося на літографічний прес. Згодом до досліджень у галузі фотомистецтва приєднався фотограф-художник Володимир Висоцький, який розпочав створювати відбитки на платинотипному папері та застосовувати збільшені фотозображення документів для перевірки ідентичності підписів і знаків [1]. Швидкі темпи виробництва фототехніки й поширення фотографії відкрили можливість для України приєднатися до глобальних процесів. Найбільшим внеском у розвиток української фотосправи відзначився завод оптичних приладів та оптико-електронних систем «Арсенал», який почав серійно виробляти перші плівкові дзеркальні камери, що відрізнялись власноруч розробленим байонетом «Автомат».

У 1970-х роках С. Сонтаг продовжує розвивати філософський дискурс про фотографію. У книзі «On photography» було акцентовано увагу на практичному аспекті фотографії, про відношення людини до

світлин. Також авторка зазначила що фотографія використовується людиною як засіб для збереження інформації, як можливість «тримати весь світ у голові» і найкраще це відображається в плакатному мистецтві. В свою чергу, дослідниця І. Грушицька у своїй праці розглянула етапи становлення та основні тенденції розвитку української фотографії на межі ХІХ–ХХ століть та означила вплив фотографії на розвиток дизайн-плакату. Особливе місце в дослідженні фотографії посідає робота І. Сміт, у якій автор описує особливості історичного розвитку жанрів, напрямів, технік фотографії, називає імена її ключових фігур. У своїй роботі автор спирається на потужну теоретичну базу європейських та американських фахівців, таких як Б. Ньюхол, Р. Барт, С. Сонтаг, Ж.-К. Леманьї, а також і українських мистецтвознавців, зокрема, В. Косіва, В. Сидоренка, В. Даниленка. Наприклад, дослідниця О. Москвич визначила основні етапи філософського дискурсу фотографії, зокрема, коли її вперше було потрактовано як самостійну образно-сміслову структуру. Також авторка визначила як віртуальне та реальне співвідноситься у фотообразі, зазначила, що фотографія виступає як технічний образ, різновид мистецтва та соціокультурної практики.

В плакатному мистецтві і сьогодні проводяться дослідження, як засобами фотографіки донести образ більш точно, наприклад, проектна розробка серії афіш О. Саванчук (магістр дизайну Черкаського державного технологічного університету). Серія афіш виконана з використанням засобів фотографіки. Метою розробки серії афіш для Черкаського драматичного театру ім. Тараса Шевченка було показати експресію і емоційність образів з урахуванням сучасних тенденцій дизайну.

Історія фотографічного мистецтва розпочалася у ХІХ столітті, коли фотографія зазнала значних технологічних і культурних змін. В Україні розвиток фотографії сприяв міжнародним обмінам і технологічним інноваціям, що зробило значний внесок у становлення української фотографії. Сучасні цифрові технології відкрили нові можливості для фотографічного мистецтва, дозволяючи дизайнерам експериментувати з формами та стилями, зокрема в плакатному мистецтві.

Список використаних джерел

1. Грушицька І. Б. (2014). Розвиток фотографії в Україні (1839 р. – перша половина ХХ століття). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 41. С. 285–291.
2. Москвич О. (2016). Становлення філософського дискурсу фотографії. Науковий вісник. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Філософські науки, 9(334). С. 89–94.

**РИМСЬКІ СРІБНІ ЗЛИВКИ ДОБИ КОСТЯНТИНА I:
ДО ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА ОЦІНКИ
УНІКАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ НУМІЗМАТИКИ**

Ольга ПОДОСЬОНОВА,

старший судовий експерт

сектору мистецтвознавчих та археологічних досліджень

відділу мистецтвознавчих, археологічних

та психологічних досліджень лабораторії досліджень

у сфері інформаційних технологій ДНДЕКЦ МВС

У процесі мистецтвознавчого дослідження предметів археології експерти досить часто натрапляють на об'єкти, які є унікальними для територій України. Нещодавне дослідження римських срібних злиwkів ранньої доби становлення Візантійської імперії, які, фактично, є рідкісними не тільки для нашої держави, але й для наукової спільноти Європи, виявило деякі актуальні проблеми атрибуції предметів археологічної нумізматики та визначення їх орієнтовної вартості.

По завершенню дослідження, предмети, як правило, потрапляють у музейні колекції, у зв'язку з чим питання точності та повноти атрибуції унікальних археологічних предметів, що поповнюють державну музейну скарбницю, разом із коректним визначенням орієнтовної вартості таких предметів, є актуальним завданням, вирішення якого впливає на імідж нумізматичної колекції державного музейного фонду України: можна впевнено сказати, що зливки доби Костянтина I Великого привернуть увагу світової наукової спільноти.

Головним викликом наукового дослідження римських срібних злиwkів було випробування в «бойових умовах» наукового інструментарію, рекомендованого методикою мистецтвознавчої експертизи; також важливим є системне відпрацювання усіх етапів дослідження, необхідних для вирішення завдань комплексної комісійної експертизи.

Існуюча методика мистецтвознавчої експертизи встановлює послідовні етапи наукової атрибуції об'єктів, чіткий алгоритм опису нумізматичного предмета, шкалу оцінювання стану збереження об'єктів і визначає поняття унікальності предметів. Слід зауважити, що ці професійні рекомендації у питаннях визначення статусу предметів як «рідкісних» чи «унікальних» не мають законодавчого опертя.

Варто зазначити, що питаннями експертного наукового дослідження будь-якого предмета нумізматики, як правило, постають визначення оригінальності, археологічна та культурна цінність предмета та його

орієнтовна вартість. Дослідження унікальних предметів нумізматики є творчим науковим процесом, який вимагає від експерта, окрім суто гуманітарних знань, послідовне виконання усіх етапів дослідження. Цей алгоритм експертного дослідження є сталим фундаментом атрибуції предметів нумізматики і включає в себе як загальні методи (аналіз, синтез, аналогія тощо), загальнонаукові (опис, вимірювання, порівняння), так і спеціальні (мікроскопічний, фотографічний, тощо) методи наукового дослідження. Результати мистецтвознавчого вивчення нумізматичних предметів завжди підкріплюються висновками дослідження елементного складу металів та сплавів. Подібний алгоритм проведення наукових досліджень експертною службою упродовж багатьох років її існування дає успішні результати як у правовому полі, так і у сфері наукового вивчення об'єктів археологічної нумізматики та введенні їх у науковий обіг.

Надані на дослідження зливки, умовно пронумеровані як об'єкти №№ 1–3, при візуальному обстеженні виявили подібність форми звужену по середині та розширену на краях, яка визначена як «метеликоподібна» форма.

На лицевій стороні предметів, вгорі і внизу, містяться круглі відбитки-«медальйони» з зображеннями та розміщеними по колу написами латинськими літерами, а край кожного медальйону декоровано крапковим ободком.

Зворотній бік кожного срібного зливку зображень чи написів не містить.

Враховуючи подібність відбитків на лицевій стороні предметів до об'єктів нумізматики, а саме монет, для їх подальшого дослідження був використаний алгоритм мистецтвознавчого опису нумізматики, а відбитки медальйонів розглядалися як аверс та реверс монети.

У процесі дослідження було поетапно проведено комплексне вивчення злиwkів, а саме – вимірювання розмірно-вагових параметрів, дослідження елементного складу методом рентгенофлуоресцентного спектрального аналізу з застосуванням спектрометра енергій рентгенівського випромінювання СЕР-01 «ElvaX ProSpector 3», мікроскопічне обстеження поверхні злиwkів, щоби дослідити процес природньої археологізації предметів та підтвердити їх автентичність. У проміжному підсумку цих досліджень було встановлено, що вага предметів має мінімальні коливання в рамках 342,03-342,42 г. Розміри усіх трьох предметів також відповідають певному стандарту, за яким зливки було відлито: вони мають незначні коливання у довжині (111,2-112 мм) та ширині бокових сторін (47,7–57,0 мм).

Елементний склад предметів також виявив, що об'єкти було виготовлено зі сплаву на основі срібла (Ag), де відсотковий вміст срібла (Ag) в межах однієї досліджуваної поверхні об'єктів різний та коливається у

межах 53,5–98 %, що може бути спричинено наявністю забруднень поверхні об'єктів чи, можливо, неоднорідністю сплаву. Рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз зливок виявив в усіх трьох предметах однаковий склад хімічних елементів: мідь (Cu), олово (Sn), залізо (Fe), цинк (Zn) та нікель (Ni).

Процес візуального обстеження поверхні предметів виявив, що усі предмети виготовлені за допомогою одних і тих самих технологічних прийомів. Усі три зливки виготовлені у техніці формувального лиття, про що свідчать подібність форми, «напливи» металу та каверни поверхні. Надалі, форми усіх трьох предметів було доопрацьовано методом холодного кування: на поверхні кожного з них лишилися численні подряпини, вм'ятини та сколи від інструментів.

Штампи, що були застосовані для карбування медальйонів, мають спільні розмірні параметри. Нанесення круглої форми відтиску зроблено методом карбування, про що свідчать нерівні краї заглиблень аверсу і реверсу та характерні забитості на стінках заглиблень. Поверхня предметів не шліфована, не має блиску, зберігає сліди ливарства та ковальства.

Аверси верхніх медальйонів містять профільне зображення чоловіка у лавровому вінку, зав'язаному стрічкою на потилиці. Чоловік має густе волосся; високий лоб, широку надбрівну дугу, круглі очні западини, ніс горбинкою. Зображення на трьох зливках мають спільні риси у прийомах моделювання: стилізований малюнок листя у лавровому вінку, розділення волосся на пасма, характерна лінія вушної раковини, зморшки на шії. Легенда, розміщена по колу зображень, містить розбірливий напис латинськими літерами з характерним розривом слова: «CONSTANTI-NVS P F AVG».

Реверси медальйонів містять зображення жінки, яка сидить на долівці і обернена вліво зі схиленою головою. Фігура жінки розвернена до глядача, права нога зігнута в коліні, ліва простягнута вперед. Голова жінки, повернута в профіль, накрита конусовидної форми головним убором, з-під якого визирають ритмічно відкарбовані завитки волосся. Ліва рука жінки відкинута назад за спину, права рука піднесена до обличчя. Жінка одягнена у довгу туніку, яка розбивається на окремі бганки на лінії стегон та колін. Риси обличчя жінки, кисті рук та її фігура змодельовані умовно, спрощено, поверхня розбита на площини. Вгорі, позаду жіночої фігури, розміщено предмети, схожі на військові трофеї. Медальйони реверсів також мають крапковий ободок і розбірливий напис по колу без видимих розривів: «GAVDIVMROMANORVM». Під лінією долівки міститься напис «FRANCIH».

Аверси та реверси усіх трьох медальйонів мають єдину іконографію та стилістично подібні прийоми карбування зображень і написів легенд. У процесі пошуку аналогій було встановлено, що за діаметром, легендою

та деталями портретних зображень, аверс та реверс медальйонів подібні аверсу та реверсу золотої римської монети номіналу солід (тип RIC VI Treveri 824), яка карбувалася на території Східної Римської імперії періоду Костянтина I Великого (306–337 рр. н. е.)

На аверсі соліда фіксуються головні зображувальні принципи карбування профіля імператора Костянтина I, аналогічні штампам зливків №№ 1–3: голова увінчана лавровим вінком, зав'язаним стрічками на потилиці; моделювання рис обличчя (раковина вуха, брова, перенісся, очна западина), крапковий ободок по краю монети. Напис легенди латинськими літерами також зберігають ідентичний зміст: «CONSTAN-TINVSPFAVG».

На реверсі соліду також міститься зображення, подібне медальйону реверса лицевої сторони зливків №№ 1–3. Жіноча фігура, що уособлює державу франків, представлена в подібному положенні тіла; її одяг, фігура та головний убір подані у більш майстерному та витонченому моделюванні пропорцій. Над головою жінки зображені трофеї римлян у вигляді військових обладунків: двох щитів з умбонами, списів, панцира та шолома. Напис легенди «GAVDIVMRO-MANORVM» та «FRANCIA» відповідає зазначеним вище написам легенд на зливках, наданих на дослідження. З наукових джерел стало відомо, що напис «FRANCIH» на відбитках реверсів усіх трьох предметів відповідає продукції монетного двору міста Трир (сучасна територія Німеччини) періоду з 310 по 313 рр. н. е., де карбувалися монети римського імператора Костянтина I Великого (306–337 рр. н. е.)

Таким чином, відбитки аверсу та реверсу лицевої сторони срібних зливків №№ 1–3 визначають їх приналежність до монетного двору імператора Костянтина I Великого.

Зміст легенд, відкарбованих латинською мовою: на аверсі «CONSTANTINVSPFAVG», на реверсі «GAVDIVMROMANORVM FRANCIH»; крапковий монетний ободок, що оперізує усі зображення зливків – мають співпадіння з монетним типом RIC VI Treveri 824, карбованим за часів Костянтина I Великого у місті Трир (сучасна територія Німеччини в 310–313 рр. н. е.)

Мікроскопічне дослідження довело, що срібні зливки мають однаково стійкі забруднення поверхні у вигляді плям окислів металів, вапняного нальоту у верхній частині, неправильної форми плям корозії металу, цвілі, сліди природнього патинування поверхні, що є свідченнями природної археологізації предметів та перебування довгий час в ґрунті.

Методичні розробки фахівців Експертної служби МВС надають алгоритм визначення орієнтовної вартості предметів археології та нумізматики. У цьому випадку застосовується метод, так званих, «парних продажів». Його суть полягає у тому, що при визначенні вартості предмета залучаються аналогічні об'єкти та їх аукціонні пропозиції, які

підсумовуються разом, а отримане число ділиться на кількість цих пропозицій. При тому, мінімальна кількість аукціонних пропозицій повинна бути не менш ніж дві. Використовуючи даний метод, було встановлено, що орієнтовна вартість усіх трьох предметів разом на аукціонах світу складає 3,6 мільйони гривень.

Отже, за комплексом ознак, а саме: формою, ваговими параметрами, технікою, матеріалом виготовлення, монетними штампами лицевої сторони, станом збереженості, надані на дослідження археологічні предмети є оригінальними срібними зливками періоду правління римського імператора Костянтина I Великого (306–337рр. н. е.) та їхня приблизна вартість дорівнює приблизно 1,2 мільйони гривень кожний.

Вивчаючи наукові джерела, можна заключити, що усі знайдені зливки походять з територій Римської імперії. Зливки з відбитками штампів монет є надзвичайно рідкісними, а штампи засвідчували високу якість металу. Більшість злиwkів мають вагу, що дорівнює вазі однієї лібри (327,45 г). У 324 р. імператор Костянтин I Великий почав карбувати нову срібну монету – силікву, як важила важила 3,4 г срібла. Тож вага одного срібного зливку приблизно дорівнює вазі 100 силікв; а вага трьох злиwkів срібла відповідно – 300 силікв.

Згідно каталогу Райнера Вігельса (2003) відомо 93 зливки римського часу. Серед них лише 11 злиwkів з монетними або монетоподібними відбитками. На варварських землях відомо лише про один зливok, також з монетоподібним клеймом, знайдений у 1888 році біля села Дірсторф у Нижній Саксонії в Німеччині разом з двома іншими зливками.

Три досліджувані предмети – це перша знахідка срібних злиwkів з подвійним штемпелем. Велика сума, що дорівнює 300 силіквам, дає підстави вважати їх подарунком для надзвичайно високоповажної людини. Той факт, що подібні зливки виявлено на варварських територіях за межами Римської імперії, робить їх безцінним історичним джерелом, що по новому вплине на існуючі висновки стосовно римсько-варварських відносин на теренах України.

Список використаних джерел

1. Butcher K., Ponting M., Chandler G. A study of the chemical composition of roman silver coinage A.D. 196–197. / American Journal of Numismatics (1989). 1997, Vol. 9 (1997). Pp. 17–36.
2. Сайт археологічного музею Аугуста Паурика :URL: <https://www.augustaurica.ch/en/visit/silver-treasure> (дата звернення 22.07.2024).
3. Barren als Zalungsmittel von der Bronzezeit bis ins. 20 Jahrhundert // «Das Fenster in der Kreissparkasse Köln», Thema 163, April 2003. URL :<https://www.kskkoeln.de/content/dam/myif/kskkoeln/work/pdf/Internetfiliale%20KSK/Meine%20Sparkasse/Geldgeschichte/DasFenster/Fensterheft163.pdf?n=true>. (дата звернення 22.07.2024).
4. Weigels R. Silberbarren der römischen Kaiserzeit. Katalog und Versuch einer Deutung / Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des Ersten Jahrtausends Band 7. Freiburg 2003. (дата звернення 22.07.2024).

УДК 766.012(091)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО ДИЗАЙНУ В УКРАЇНІ

Юрій БОРИСОВ,

*кандидат мистецтвознавства, доцент
кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету*

Вікторія КУДРЕВИЧ,

*викладач кафедри графічного дизайну, моди та стилю
Черкаського державного технологічного університету*

Перші спроби використання візуальної комунікації з'явилися ще у давні часи, в античному Єгипті, де ієрогліфи використовувалися для передачі повідомлень. Та різні символи, піктограми, знаки та ієрогліфи, які використовувалися не тільки в давньому Єгипті, а ще й Месопотамії, Китаї та інших цивілізаціях. З появою і розвитком писемності, ще в давньому Римі, почали з'являтися перші інформаційні плакати у вигляді табличок, за допомогою яких можна було донести інформацію. В сучасній інтерпретації за допомогою засобів візуально-графічної комунікації, знак є невід'ємною частиною будь-то особистого бренду, організації, навколишнього простору та середовища.

Комунікація є частиною нашого життя і побуту, а також нашого оточення. За допомогою комунікації як процесу, ми можемо обмінюватись інформацією, ідеями, емоціями або повідомленнями між споживачами за допомогою різних каналів, таких як мова, жести, текст, зображення, звук тощо. А в створенні ефективної комунікації з суспільством, за допомогою символів та графічних знаків, нам допомагає дизайн. Звідси ми можемо отримати таке поняття, як комунікативний дизайн.

Комунікативний дизайн – це змішана дисципліна між дизайном та інформаційним розвитком, що охоплює способи взаємодії засобів масової інформації, таких як друковані матеріали, цифрові медіа або презентації, з аудиторією. Підхід до комунікативного дизайну охоплює не тільки створення повідомлення та естетики в засобах масової інформації, але й розробку нових медіаканалів для ефективного донесення інформації до цільової аудиторії. Деякі дизайнери використовують терміни «графічний дизайн» і «дизайн комунікацій» як синоніми через спільні навички.

Основні складові компоненти комунікативного дизайну включають в себе: типографіку, колірну палітру, композицію, навігацію, графічні, інтерактивні та мультимедійні елементи, брендинг. Кожен з цих компонентів бере свій розвиток ще з давнини і активно розвивається до сьогодні. А разом вони сприяють створенню ефективного комунікаційного дизайну, який чітко і виразно передає потрібну інформацію.

Одним з компонентів комунікативного дизайну стала типографіка, яка відповідає за використання шрифтів, розміру тексту, інтервалів і стилів для підкреслення важливості та чіткості повідомлення, і є важливим інструментом у передачі інформації та розширенні меж комунікації. Поява перших ілюстрованих книг, ще у часи Середньовіччя, де поєднання тексту та зображення стало новим способом передачі інформації. Промислова революція і поява друкарського верстату Йогана Гутенберга привела до масового виробництва книг й інших друкованих матеріалів, що дало поштовх у розвитку типографіки. Відбулося створення нових шрифтів, композиційних принципів і стандартів для друкованих матеріалів. З активним розвитком технологій друку з'явилися газети, журнали, плакати і реклама. Це привело до появи нових форм комунікації, орієнтованих на масову аудиторію. Також в цей період з'являються перші торгові марки, коли масове виробництво товарів привело до необхідності відрізнити продукцію різних виробників. Компанії почали використовувати фірмові назви, логотипи та упаковку для створення пізнаваності своїх продуктів на ринку.

У 1920–1930-х роках реклама почала використовувати дизайн як ключовий елемент комунікації. Візуальні і текстові повідомлення стали пов'язуватися з маркетингом і брендингом. В цей період графічний дизайн формується як окрема дисципліна і з'являються перші графічні дизайнери, які спеціалізувалися на створенні візуальних повідомлень.

Офіційне становлення дизайну як самостійної творчої діяльності відбулося 27 листопада 1987 р. в Києві: було організовано Спілку дизайнерів України на першому з'їзді дизайнерів України. На з'їзді були визначені мета і завдання Спілки, що полягали у сприянні охороні економічних, соціальних, професійних інтересів дизайнерів, їх інтелектуальної власності, а саме:

- створення умов для реалізації творчого потенціалу дизайнерів;
- підтримання новаторських пошуків;
- вплив на процес підготовки спеціалістів в різних областях дизайну;
- створення матеріально-технічної бази Спілки;
- розвиток творчого співробітництва;
- налагодження творчих зв'язків з дизайнерськими об'єднаннями за кордоном;
- участь у роботі міжнародних дизайнерських організацій.

У даний час в Україні діє багато дизайнерських студій у різних містах держави: Києві, Львові, Одесі, Харкові, Черкасах тощо. Сфера їх діяльності найрізноманітніша – від розробки окремих аксесуарів до вирішення предметно-просторових комплексів.

З появою цифрових технологій і персональних комп'ютерів комунікативний дизайн почав набувати нових форм. Що дало йому змогу змінити свій підхід до створення візуальних повідомлень та подачі

інформації. Це дозволило дизайнерам експериментувати з новими форматами, стилями і методами. Розвиток комп'ютерних технологій, програмного забезпечення, а також поява інтернету сприяли новому поштовху для розвитку комунікативного дизайну. Починається з'являтися і розвиватися такий напрям як вебдизайн, UX/UI дизайн, інтерактивні медіа, а також нові формати, такі як мобільні додатки, соціальні мережі та віртуальна реальність, що вимагають нових підходів до організації інформації та роботи з аудиторією.

Сучасний комунікативний дизайн активно використовує аналітичні інструменти для розуміння потреб і поведінки аудиторії, що дозволяє створювати більш персоналізовані та ефективні комунікаційні стратегії. Використання адаптивного дизайну для різних платформ (мобільні пристрої, VR/AR), інтерактивних елементів і мультимедіа стає стандартом у сучасному комунікативному дизайні. Комунікативний дизайн пройшов довгий шлях від піктограм до інтерактивних віртуальних варіантів і продовжує розвиватися, адаптуючись до технологічних змін та соціальних потреб, залишаючи основною метою ефективну передачу інформації між творцем та аудиторією.

Список використаних джерел

1. Борисенко О. М., Мигаль С. П. (2018). Комунікативний дизайн в соціокультурному просторі Галичини. Perspectives of science and education. Proceedings of the 6th International youth conference, SLOVO\WORD, New York, USA. P. 777–787.
2. Aakhus M. (2007). Communication as Design. Communication Monographs. Vol. 74, no. 1. P. 112–117. URL: <https://doi.org/10.1080/03637750701196383>

УДК 351.853(438)

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

Оксана ЯШАН,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

Тема збереження культурно-історичної спадщини є надзвичайно важливою для кожної нації, адже вона допомагає зберегти ідентичність, традиції та культурні надбання для майбутніх поколінь. Польща, багата на історичні пам'ятки та культурні цінності, є прикладом країни, яка успішно поєднує традиційні та сучасні підходи до охорони своєї спадщини. Її досвід у збереженні архітектурних пам'яток, інвентаризації культурних об'єктів та розвитку культурної інфраструктури заслуговує на увагу, оскільки Польща

не тільки активно відновлює зруйноване під час історичних потрясінь, але й створює нові ініціативи для інтеграції спадщини в сучасне життя.

Польща має багатий досвід відновлення культурних пам'яток після значних руйнувань, зокрема після Другої світової війни, коли велика частина історичних міст Польщі, таких як Варшава, Гданськ і Вроцлав, була зруйнована. Одним із найбільш відомих прикладів є відновлення Старого міста у Варшаві, яке було практично повністю знищене нацистами. Після війни польські архітектори та історики ретельно відтворили Старе місто на основі архівних фотографій, креслень та мистецьких творів, що зберегли вигляд міста до війни. Цей приклад став унікальним і отримав міжнародне визнання – Варшава увійшла до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

За охорону історико-культурної спадщини відповідає Міністерство культури та національної спадщини Польщі. На регіональному рівні діють місцеві органи охорони історико-культурної спадщини. Державною установою, яка відповідає за координацію діяльності, пов'язаної із захистом історичних об'єктів та моніторингом їхнього стану є Національний інститут культурної спадщини. Установа збирає інформацію про стан пам'яток, контролює їх охорону, проводить наукові дослідження та ініціює програми збереження. Інститут також бере участь у міжнародних проектах, співпрацюючи з ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями. Так, інститут займається створенням детальних баз даних про культурні пам'ятки Любліна, проводячи наукові дослідження і розробляючи плани збереження; у Підкарпатті координує реставраційні роботи в церквах, збудованих у «бойківському» та «лемківському» стилі.

У Польщі ведеться національний реєстр пам'яток, куди входять об'єкти, що мають особливу історичну, художню або наукову цінність. Законодавчо захищені традиційні сільські будівлі, такі як дерев'яні церкви в Малопольщі, котрі також внесені до списку ЮНЕСКО. Національним інститутом культурної спадщини започатковано проєкт Zabytek.pl – це веб-сайт, який надає інформацію про польські пам'ятки в сучасному вигляді, а також їхні описи та мультимедійний контент: архівні та актуальні фотографії, скани документів із національного реєстру пам'яток, 3D-моделі об'єктів, панорамні фотографії, документальні фільми та розташування об'єктів. Цифровий архів включає інформацію про більш ніж 80 тисяч об'єктів.

В країні діє «Програма культурної спадщини», яка реалізується Департаментом охорони пам'яток та Департаментом національної спадщини за двома напрямками: по-перше, відновлення нерухомих та рухомих пам'яток культури, по-друге, розширення музейних колекцій. Збереження історії, збереження культурних пам'яток незалежно від того, чи знаходяться вони під контролем держави чи є приватною власністю є одним з головних пріоритетів цієї програми. Польський підхід вирізняється цілеспрямованою політикою інвестицій у збереження та

відновлення якнайбільшої кількості об'єктів, які становлять культурну та історичну цінність.

Оскільки в Польщі багато пам'яток архітектури знаходяться в приватній власності, важливим є заохочення власників до підтримки їх належного технічного та матеріального стану. Аби стимулювати відповідальність власників, держава на грантовій основі готова дофінансувати роботи з реставрації чи ремонту, що має розпочати власник об'єкту. Подібна позиція Польщі у ставленні до матеріальної історико-культурної спадщини була інспірована подіями Другої світової війни – країна дуже постраждала під час воєнних дій на своїй території, тому маніфестацією відродження минулої величі стало піклування про вцілілі пам'ятки культури.

З метою здійснення збереження культурно-історичної спадщини в Польщі діє розвинута правова система, яка регулює цю сферу. Основними документами є Закон «Про охорону та збереження пам'яток» (*Ustawa o ochronie zabytków i oріесе nad zabytkami*), що прийнятий у 2003 році. Цей закон визначає основні принципи охорони культурної спадщини, включаючи реставрацію, консервацію та використання пам'яток, забороняє будь-які зміни або демонтаж історичних об'єктів без попереднього дозволу від уповноважених органів. Наприклад, у Кракові власники будівель не можуть змінювати фасади без відповідного погодження.

Підтримувальні акти, забезпечують правові рамки для охорони архітектурних, археологічних, етнографічних та природних об'єктів. Так, у багатьох історичних містах, наприклад, таких як Торунь, створені охоронні зони, в яких діють суворі регуляції для збереження архітектурної спадщини. Завдяки цим законам культурні об'єкти захищені від незаконного руйнування чи перебудови, а будь-які втручання в пам'ятки потребують схвалення відповідних інституцій.

Окрім матеріальної спадщини (будівель, археологічних місць), Польща активно працює над збереженням нематеріальної історико-культурної спадщини, такої як традиційні ремесла, фольклор, музика, танці та обряди. Польща має кілька елементів у списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, серед яких, наприклад, шопкарське мистецтво з Кракова (традиційне різдвяне вертепне ремесло) та «Традиція бортництва» (пасічництво). Обов'язковим елементом на випускних вечорах у школах є полонез. Цікавим є той факт, що саме з ініціативи Польщі у 2023 р. на 217-й сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО було засновано Міжнародний день нематеріальної культурної спадщини. 17 жовтня 2024 р. ми вперше відзначатимемо це свято.

Важливим аспектом у збереженні історико-культурної спадщини є програма «Культурна освіта та пропаганда культури», що «вболіває» за підвищення культурних компетенцій суспільства, підготовку дітей та молоді до активної участі в культурному житті країни, створення умов для

розвитку творчої діяльності. Програмою керує Департамент співпраці з місцевими органами влади та сприяння розвитку культури. Питання історико-культурної спадщини посідають важливе місце в освітніх програмах польських шкіл і вищих навчальних закладів. Наприклад, у школах м. Вроцлава діють спеціальні курси, присвячені збереженню історичної спадщини міста, де учні дізнаються про роль архітектури у формуванні культурної ідентичності.

Розвиваються ініціативи залучення місцевих громад до збереження об'єктів, а також програми для молоді та волонтерів. Так, щорічно проводиться фестиваль «Дні культурної спадщини», де організуються відкриті лекції, екскурсії та майстер-класи, присвячені збереженню спадщини.

Діє проєкт «Живий музей» (Żywe Muzea), де відвідувачі можуть не лише бачити експонати, але й взаємодіяти з ними – це допомагає краще зрозуміти ремесла і традиції минулого.

Ще одним елементом збереження історико-культурної спадщини є адаптивне повторне використання пам'яток. Яскравим прикладом є перетворення колишньої текстильної фабрики у м. Лодзі на торговельний, культурно-розважальний комплекс «Мануфактура». Це проєкт ревіталізації будівель колишньої фабрики XIX століття, унікальний у всій Європі. Історичні будівлі текстильного комбінату були відреставровані та розвинені, а навколо додано сучасний міський простір. «Мануфактура» – найбільший центр культури, розваг та торгівлі в Польщі, відкритий у 2006 р.

Маючи такий великий досвід у збереженні історико-культурної спадщини, Польща є активним учасником багатьох міжнародних ініціатив, спрямованих на охорону та збереження історико-культурної спадщини. Так, польські реставратори допомагають відновлювати пам'ятки Львова, співпрацюючи з українськими колегами та міжнародними організаціями. Польські експерти беруть участь у реставраційних проєктах за межами країни, зокрема у збереженні пам'яток у країнах, постраждалих від воєн або природних катастроф: брали участь у відновленні культурної спадщини в Боснії та Герцеговині після війни, зокрема в Сараєві.

24 квітня 2022 р. професор Пьотр Глінські, віцепрем'єр-міністр і міністр культури та національної спадщини, заснував Центр допомоги для культури в Україні в структурі Національного інституту культурної спадщини. Першою діяльністю Центру була координація державної допомоги культурному сектору в Україні. Центр є операційною основою Робочої групи з моніторингу та аналізу загроз культурній спадщині, створеної при Міністерстві культури та національної спадщини, і здійснює різноманітні заходи на підтримку захисту культурної спадщини в Україні.

Досвід Національного інституту культурної спадщини та багаторічна польсько-українська співпраця стали основою для організації ефективної підтримки об'єктів культурної спадщини, розташованих на території України, з першого дня війни.

Отже, збереження культурно-історичної спадщини є важливим аспектом національної ідентичності та культурного розвитку будь-якої країни. Польща, з її багатою історією та культурними традиціями, має значний досвід у цій сфері, який може служити прикладом для інших країн. Відновлення історичних пам'яток, створення туристичних маршрутів, спільні проекти з іншими країнами та освітні програми – все це є частиною комплексного підходу Польщі до збереження своєї спадщини. Досвід Польщі демонструє, як ефективна правова система, інституційна підтримка та міжнародна співпраця можуть сприяти збереженню історико-культурних цінностей для майбутніх поколінь. Цей досвід є не лише важливим для самої Польщі, але й може бути корисним для інших країн, які прагнуть зберегти свою культурну спадщину. Особливо це може бути корисним для країн, які постраждали від конфліктів і потребують відновлення своєї історико-культурної спадщини, для України зокрема.

Список використаних джерел

1. <https://www.manufaktura.com/> (дата звернення 30.09.2024)
2. <https://zabytek.pl> (дата звернення 29.09.2024)
3. Історико-культурна спадщина: можливості та виклики. URL : <https://www.prostir.ua/?news=istoryko-kulturna-spadshyna-mozhlyvosti-ta-vyklyky>(дата звернення 30.09.2024)
4. Культурна політика Польщі та 11 програм розвитку. URL : <https://uaculture.ucf.in.ua/texts/kulturna-polityka-polshhi-ta-11-program-rozvytku/> (дата звернення 01.10.2024)
5. Сайт Narodowy Instytut Dziedzictwa. URL : <https://nid.pl/> (дата звернення 29.09.2024)
6. Спадщина – це пам'ять поколінь. Підсумки першого року роботи Центру допомоги для культури в Україні. URL : <https://ukraina.nid.pl/ua/spadshhina-ce-pam-jat-pokolin-pidsumki-pershogo-roku-roboti-centru-dopomogi-dlja-kulturi-v-ukraini/> (дата звернення 01.10.2024)

УДК 930.85:719(477)

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ПРОГРАМА ПО ПІДГОТОВЦІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»: ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Вікторія ШОПТЕНКО,

*викладач Національної академії сухопутних військ
імені Гетьмана Петра Сагайдачного*

Наймасштабнішою державною пам'яркоохоронною Програмою незалежної України можна вважати підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». З початку 1990-х рр. вона отримала належне правове, а згодом і видавниче забезпечення.

Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис пам'яток, які стояли на державному обліку, а також щойно виявлених об'єктів у процесі пошукової роботи – мета «Зводу пам'яток історії та культури України». Звід мав репрезентувати історико-культурну спадщину українського народу, всіх національних меншин, що мешкають в Україні, пам'ятки історії та культури східної і західної української діаспори. При підготовці Зводу необхідно врахувати особливості історичного розвитку українського народу, його боротьбу за незалежність упродовж історичного поступу. Саме на ці питання акцентувалася увага у ході вироблення концепції «Зводу пам'яток історії та культури України» [1, с. 105–106].

Підготовча робота по створенню Зводу в Україні розпочалася із загальної паспортизації пам'яток в 1972 р., яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні.

Структурно Звід будується за географічним принципом – кожна область готує відповідний том. Окремі томи присвячені Автономній Республіці Крим, містам Києву, Севастополю та українським пам'яткам закордоном. Всього передбачено видати 28 томів, деякі з них у кількох книгах.

До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути НАН України – Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут суспільних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів).

Базовою структурою підготовки видання став відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР. В 1984 р. на базі відділу створено відділення історико-краєзнавчих досліджень під загальним керівництвом академіка П. Тронька з двома відділами – наукового забезпечення «Зводу пам'ятників історії та культури України» й історичного краєзнавства [2, с. 184–185].

У 1986 р. відділення було реорганізовано у відділ на чолі з доктором історичних наук В. Горбиком (з липня 2006 р. – Центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з липня 2012 р. – Центр дослідження історико-культурної спадщини України на чолі зі старшим науковим співробітником, кандидатом історичних наук С. Котом) як структурний підрозділ відділу «Історія України II половини XX ст.» Інституту історії України НАН України [3, с. 182]. На відділ (центр) покладалося організаційне, науково-методичне керівництво підготовкою історичної частини Зводу і загалом комплексне вирішення всіх питань, пов'язаних з цим грандіозним виданням. Паралельно з консультаціями і рецензуванням текстів рукописів томів у відділі готувалися методичні розробки і типові статті з написання статей про різні види і типи пам'яток.

Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, які комплектувалися з представників управлінь культури, музейних

співробітників, фахівців пам'яткоохоронної справи і знавців культурної спадщини. В робочих групах, як правило, зосереджувалася основна інформація про пам'ятки – документальний, картографічний та ілюстративний матеріал, призначався відповідальний секретар тому, який контактував з редколегією, авторами, всіма організаціями, задіяними у підготовці Зводу [1, с. 109].

За значенням і масштабами роботу з підготовки Зводу можна порівняти хіба що з «Історією міст і сіл Української РСР», аналогів якої немає в світі. Цей проект був набагато складніший, оскільки належним чином не було вирішено його фінансування, не вистачало фахівців, не була проведена відповідним чином інвентаризація всіх пам'яток [1, с. 113].

Підготовка Зводу пройшла три етапи. Перший початковий, коли закладалися організаційні підвалини цього видання. Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, що заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу. Третій етап розпочався з 1992 р. з прийняттям урядом постанови «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу. У постанові йшлося про створення Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана у кількості 70 чоловік з укомплектуванням штату в міру збільшення обсягу роботи [1, с. 113].

Незважаючи на складності у ході підготовки Зводу, в країні активізувався краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух по обстеженню і виявленню пам'яток, охороні і збереженню історико-культурної спадщини. Робота в бібліотеках, архівах, музеях, проведення наукових експедицій по візуальному обстеженню пам'яток дозволили уточнити кількість історико-культурних об'єктів в Україні. Були підготовлені ґрунтовні матеріали до Зводу по Київській, Харківській, Чернігівській областям, містам Києву і Севастополю, проводилося фронтальне обстеження пам'яток в АР Крим, в інших регіонах. Багато уваги приділялося вивченню воїнських цвинтарів, Братському і кладовищу Комунарів у Севастополі, Байковому і Лук'янівському некрополів у Києві, поховань визначних постатей, воїнів і мирних громадян, загиблих під час війн і похованих в Україні. Робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження пам'яток в Україні [1, с. 117].

Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. [4] та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. [5].

Робота Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» була цілеспрямована на дослідження як практичних питань підготовки Зводу,

так і теоретичних проблем у галузі пам'яткознавства: понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, узагальнення досвіду по дослідженню історико-культурної спадщини України, вивченню різних видів пам'яток.

Звід в умовах незалежної Української держави став справжньою енциклопедією культурної спадщини, де будуть зібрані всі дані про нерухомі пам'ятки, які репрезентують об'єктивне висвітлення історичного процесу. Наукові статті, підготовлені на широкій джерельній базі з обов'язковим візуальними обстеженням кожної пам'ятки, ілюстративний і картографічний матеріал, сучасні покажчики і бібліографія – характеризують видання, що готується у кращих академічних традиціях.

У ході підготовки Зводу приділяється велика увага розробці науково-методичних засад видання. Були запропоновані конкретні рекомендації по підготовці загальних матеріалів, а також статей про пам'ятки історії – виробництва, воєнної історії, навчальні заклади тощо.

За приблизними підрахунками, третю частину обсягу томів Зводу становлять пам'ятки воєнної історії.

«Звід пам'яток історії та культури України» – багатопрофільна праця, яка охоплює всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, дає комплексне уявлення про них. Якщо на початковому етапі підготовки Зводу мова йшла про чотири види нерухомих історико-культурних об'єктів: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, то на сьогодні кількість нерухомих пам'яток збільшилася до восьми. Їх класифікація за видами виокремлює об'єкти археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки [1, с. 128].

Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе місце як за кількістю, так і за значенням. В Україні на державному обліку перебуває 57206 пам'яток археології, у тому числі 418 пам'яток національного значення, які представлені широким діапазоном – від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя [6, с. 22].

В останні десятиліття активізувалися спелео-археологічні дослідження стародавнього підземного будівництва, зокрема на території Києва, створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток [1, с. 129]. Серед підземних споруд найчисленніші підземні споруди фортифікаційного та господарського призначення. Близько 70 споруд нараховують фортифікаційні підземелля Старокиївської фортеці на території Верхнього міста і Липок. Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льогами різного характеру, що складають значну частку

загальної кількості підземель і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю [1, с. 129].

Головними критеріями поцінування для пам'яток історії є наступні: критерій історичної цінності вміщеної в них інформації, критерій наукової цінності, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, ступеня, збереження їх первісного вигляду, екологічний критерій і так званій хронологічний критерій. Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації [1, с. 130].

Певна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток Другої світової війни. Статті про ці події за кількістю становлять вагомому частину томів. Активізувалася робота по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв частин Червоної армії, що перебували в оточенні, поховань воїнів, які загинули в полоні. На території України гітлерівцями було влаштовано понад 230 концтаборів, 250 місць масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених.

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів і дзотів, що знаходилися на лінії укріплених районів і які відіграли значну роль в ході оборонних боїв, зірвавши плани німецького командування. На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка – підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 дотів [1, с. 138].

Внаслідок дослідницької роботи, пов'язаної і з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України», виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тис. селищ із значною історико-культурною спадщиною, 1020 парків, що мають історико-культурну цінність [8, с. 43].

На сьогоднішній день вийшло у світ 1, 2 і 3 частини першої книги Київ (1999, 2004, 2011 рр.). Колективом авторів виявлено, обстежено і описано 2450 об'єктів історико-культурної спадщини міста. Частково опрацьовано матеріали по містам Севастополю, Львову. Значні здобутки в підготовці томів по Київській, Хмельницькій, Сумській, Житомирській, Донецькій, Івано-Франківській, Херсонській, Чернівецькій, Чернігівській областях. В 2018 та 2020 роках відбулася презентація першої та другої книг Харківського тому.

Достоїнством книги є намагання авторів розглянути широке коло питань, які виявилися дискусійними, найменш з'ясованими, або такими, що потребують прискіпливого переосмислення. До числа новацій слід віднести розгляд теоретичних і методологічних проблем українського пам'яткознавства, які донині є предметом академічних дискусій [7, с. 65]. Це, в першу чергу, формування понятійного апарату у пам'яткознавстві, який зазнавав неодноразових змін, методологічні засади визначення критеріїв поцінування пам'яток історії та культури загалом, а також пам'яток основних видів і типів [1, с. 141].

Список використаних джерел

1. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відповідальний редактор), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., Катаргіна Т. І., Ковпаненко Н. Г., Скрипник П. І., Тимофієнко В. І., Титова О. М., Федорова Л. Д. К. : Інститут історії України Національної Академії наук України, 2015. 486 с.
2. Верменич Я. В. Відділ регіональних проблем історії України // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. К. : Наук. думка, 2006. 320 с.
3. Горбик В. О., Гаврилюк Л. О. Відділ історико-краєзнавчих досліджень / Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. К. : Наук. думка, 2006. С. 182.
4. Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання). К. : Вид-во ХІК, 2006. С. 286–287.
5. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с. <http://www.uazakon.com/documents/date-bh/pg-gsgkot>.
6. Горбик В. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // «Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика». Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р. м. Тернопіль. Тернопіль, 2007. С. 22.
7. Ластовський В. В., Горенко Л. М., Косяк С. М. Рукописний Синодик Благовіщенського Золотоніського монастиря XVIII століття як пам'ятка культури та історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України, 2022. Вип. 28. С. 65–75. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.065>.
8. Горбик В. Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Вип. 15. Ч. 1. К., 2009. С. 43.

РОЛЬ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАЦІЇ

UDC 7.08:338.48:316.75(=411.16)(438+477)

THE ROLE OF MUSEUMS IN FOSTERING CULTURAL DIALOGUE AND TOURISM: (Case Study of POLIN Museum and the Potential for Establishing the Museum of Ukrainian Jewish History)

Bożena IWANOWSKA,

Doctor of Social Sciences,

*Assistant Professor of the School of Social Sciences
of the University of Economics and Human Sciences in Warsaw,
Warsaw, Poland*

Yan KAPRANOV,

Doctor of Philological Sciences, Professor,

*Assistant Professor of the School of Humanities and Fine Arts
of the University of Economics and Human Sciences in Warsaw,
Warsaw, Poland*

Introduction

Museums have long been recognized as vital institutions for preserving cultural heritage and promoting educational initiatives [14]. However, in recent decades, their role has expanded beyond traditional displays of artifacts, transforming into dynamic spaces of intercultural dialogue, social engagement, and global tourism [5]. This paper focuses on the example of the POLIN Museum of the History of Polish Jews in Warsaw. This pioneering institution fosters dialogue between different cultural and ethnic groups while becoming a prominent center of historical memory and international tourism [6].

In light of this, establishing a Museum of the History of Ukrainian Jews offers a unique opportunity to utilize similar strategies for promoting Ukraine's rich Jewish heritage [12]. Sites such as Uman, home to the tombs of tzaddiks, already serve as spiritual and historical landmarks, particularly for the Hasidic Jewish community [10]. However, these sites have untapped potential for engaging a broader international audience through innovative museological practices, educational platforms, and heritage tourism [3].

By examining key aspects of POLIN's success, this paper explores how Ukraine can leverage its historical and cultural assets to create a museum as a national institution and a focal point for international collaboration. The discussion will address the educational role of museums, their capacity to

support intercultural understanding, and their function in combating prejudice [9]. Furthermore, the paper will highlight the importance of integrating modern digital technologies to enhance the museum experience, the significance of international partnerships, and the broader impact such a museum could have on national identity and regional development [1].

Museology as a Tool for Education and Intercultural Dialogue

The POLIN Museum in Warsaw is a powerful example of how a museum can serve as a repository of history and a platform for fostering intercultural dialogue [3]. The museum's exhibitions, educational programs, and public events encourage engagement with complex histories, helping visitors better understand the shared and distinct experiences of various ethnic and national groups [6]. By emphasizing narratives that span Jewish and Polish histories, POLIN promotes mutual understanding and empathy [7].

A key aspect of POLIN's success lies in its ability to address difficult topics such as antisemitism, racism, and xenophobia [9]. Through carefully curated exhibitions and educational outreach, the museum challenges visitors to reflect on past lessons and consider their relevance in the modern world [11]. This approach can serve as a blueprint for the Museum of Ukrainian Jewish History, where it would similarly engage visitors in discussions about historical memory, identity, and cultural exchange, particularly regarding Ukraine's diverse ethnic and religious communities [12].

Museums as a Support for International Cultural Tourism

Museums can also act as powerful drivers of international tourism, offering unique insights into cultural and historical heritage that attract visitors worldwide [2]. Sites like the tombs of the tzaddiks in Uman are already significant destinations for Jewish pilgrims, especially those from the Hasidic tradition [10]. However, these sites have the potential to engage a broader audience by incorporating elements of cultural tourism that appeal to a wider demographic [12].

The history of Jews in Ukraine, coupled with spiritual landmarks such as Uman, can be transformed into compelling tourist destinations [1]. By offering educational tours, historical exhibitions, and cultural events, the Museum of Ukrainian Jewish History could draw visitors from different cultural backgrounds, much like POLIN does in Poland [3]. POLIN's success in combining education and tourism could serve as a model for developing Ukraine's rich Jewish heritage into a focal point for domestic and international tourists [6].

Innovations in Museology – Utilizing Digital Technologies

One of the key innovations in modern museology is the use of digital technologies to enhance the visitor experience and expand access to collections [4]. POLIN has embraced these trends by incorporating virtual reality experiences, educational apps, and digitizing its archives [13]. Such technologies not only make the museum more accessible but also provide a more immersive experience, especially for international audiences who may not be able to visit in person [8].

The Museum of Ukrainian Jewish History could similarly benefit from these innovations [12]. For example, a digital archive of Ukrainian Jewish history would provide global scholars and tourists access [4]. Virtual exhibitions and interactive platforms could allow individuals worldwide to engage with Ukraine's Jewish heritage, thus creating a broader international interest and collaboration base [13].

Establishing the Museum of the History of Ukrainian Jews – Challenges and Opportunities

Creating a museum from the ground up presents challenges and opportunities, but POLIN's experience offers valuable lessons in overcoming such hurdles [6]. From fundraising and international partnerships to building a comprehensive collection and narrative, POLIN's approach demonstrates how to navigate the complex process of establishing a national museum [5].

For Ukraine, establishing the Museum of the History of Ukrainian Jews would offer an opportunity to restore and preserve the memory of a once-vibrant Jewish community that contributed significantly to the country's cultural and intellectual life [7]. Such a museum could also help address contemporary challenges, including the growing need for historical education and reconciliation efforts in a society still grappling with its diverse past [2].

Uman as an Example of an Innovative Approach to Museum-Related Religious Tourism

The town of Uman, known for its association with the Hasidic pilgrimage, provides a unique case study in religious tourism that could be expanded through museum-related initiatives [10]. The annual pilgrimage to the tomb of Rebbe Nachman of Breslov has already attracted thousands of visitors worldwide [12]. Still, the potential to create a broader cultural and historical context around these visits remains largely untapped [1].

By developing a museum that integrates traditional religious sites with modern educational and cultural programming, Uman could become a destination not only for pilgrims but also for tourists interested in Jewish history, spirituality, and culture [7]. This approach could mirror POLIN's success in integrating historical narratives with broader cultural tourism efforts, ultimately increasing the appeal of Uman as a multifaceted tourist destination [3].

International Partnerships as the Foundation for Innovative Museum Projects

International collaboration has been a cornerstone of POLIN's success, with partnerships established with institutions such as Yad Vashem, the Jewish Museum in New York, and various Israeli and American organizations [6]. These partnerships have facilitated knowledge exchange, joint exhibitions, and scholarly research, enhancing POLIN's global reach [5].

For the Museum of the History of Ukrainian Jews, such partnerships would be invaluable in sharing resources, knowledge, and expertise [4]. Collaborative efforts could include joint research projects, traveling exhibitions,

and the development of educational programs aimed at fostering a deeper understanding of Jewish history in Ukraine [13].

The Impact of Museums on Building National and Local Identity

Museums are critical in shaping national and local identities by preserving and presenting shared histories [1]. Establishing the Museum of Ukrainian Jewish History could profoundly impact how the country's diverse cultural heritage is understood and appreciated [7]. By focusing on the contributions of the Jewish community, the museum could foster a sense of shared history between Jews and Ukrainians, encouraging a dialogue about the complexities of identity and memory in post-Soviet Ukraine [2].

Moreover, in the context of Ukraine's integration with Europe and its ongoing development as a modern nation, such a museum could symbolize its commitment to preserving its diverse cultural past while looking toward a more inclusive future [14].

Conclusions

The evolution of museums from mere repositories of artifacts to dynamic spaces for intercultural dialogue and social engagement underscores their significance in contemporary society. The POLIN Museum in Warsaw exemplifies how museums can effectively foster understanding between diverse cultural and ethnic groups while serving as major attractions for international tourism. POLIN's success in addressing complex historical narratives, promoting education, and embracing innovative technologies offers a valuable blueprint for similar initiatives elsewhere.

Establishing the Museum of the History of Ukrainian Jews presents a unique opportunity for Ukraine to honor and preserve its rich Jewish heritage. By adopting strategies akin to those employed by POLIN, the proposed museum could become a national institution that not only educates visitors about the Jewish community's historical contributions but also promotes intercultural understanding and combats prejudice within society. Modern digital technologies would enhance accessibility and engagement, attracting a global audience and fostering international collaboration.

Sites like Uman demonstrate the potential for integrating religious tourism with cultural and historical education. By expanding the appeal of such sites through museum-related initiatives, Ukraine can tap into a broader demographic of tourists interested in history, spirituality, and culture. International partnerships would be instrumental in this endeavor, providing resources and expertise that could elevate the museum's impact and reach.

Establishing the Museum of Ukrainian Jewish History could play a pivotal role in shaping national and local identities. It would symbolize a commitment to acknowledging and celebrating the country's diverse cultural past while contributing to regional development and international tourism. As Ukraine continues to navigate its path toward a more inclusive future, such a museum could catalyze dialogue, understanding, and unity among its people.

References

1. Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Books.
2. Bennett, T. (2013). *Museums, Power, Knowledge: Selected Essays*. Routledge.
3. Bielenia-Grajewska, M. (2017). The Role of Museums in Promoting Intercultural Dialogue: The Case of POLIN Museum. *Journal of Intercultural Management*, 9(3), 53-68.
4. Cameron, F., & Kenderdine, S. (Eds.). (2010). *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse*. MIT Press.
5. Falk, J. H., & Dierking, L. D. (2016). *The Museum Experience Revisited*. Routledge.
6. Kirshenblatt-Gimblett, B. (2015). The POLIN Museum of the History of Polish Jews: A Global Enterprise. *Museum History Journal*, 8(1), 1-21.
7. Klymenko, L. (2020). Remembering the Jewish Legacy in Ukraine: Memory Politics and Museum Transformations. *Nationalities Papers*, 48(4), 675-691.
8. Parry, R. (Ed.). (2013). *Museums in a Digital Age*. Routledge.
9. Sandell, R. (2007). *Museums, Prejudice and the Reframing of Difference*. Routledge.
10. Shapiro, Y. (2010). Pilgrimage to Uman: The Hasidic Revival in Ukraine. *East European Jewish Affairs*, 40(1), 61-73.
11. Silverman, L. H. (2010). *The Social Work of Museums*. Routledge.
12. Solska, M. (2018). Preserving Jewish Heritage in Ukraine: Challenges and Opportunities. *East European Jewish Affairs*, 48(2), 129-145.
13. Tallon, L., & Walker, K. (Eds.). (2008). *Digital Technologies and the Museum Experience: Handheld Guides and Other Media*. AltaMira Press.
14. UNESCO. (2015). *The Role of Museums in Education and Cultural Heritage*. Paris: UNESCO Publishing.
15. Wróblewski, Ł. (2019). The Role of Museums in the Multicultural Dialogue. *Cultural Management: Science and Education*, 3(1), 45-54.

УДК 069:355(091)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ

Людмила КУЗНЕЦОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

У сучасному світі саме культура стає одним із найважливіших складових суспільного розвитку. Завдяки культурі суспільство може реалізовувати свій творчий потенціал, долучитись до всіх надбань світової цивілізації, зберігати й збагачувати не лише матеріальні, науково-технічні, інтелектуальні багатства власної країни, але й її історико-культурну спадщину.

Питання системного вдосконалення діяльності військової музейної мережі нашої держави виникли й стали гостро актуальними в період, коли

Україна здобула незалежність. З'явилася беззаперечна необхідність сформувати в громадян, передусім у військовослужбовців, відповідні патріотичні риси, які б сприяли національній безпеці. Наразі правове регулювання та охорона військових музеїв є вкрай актуальною в контексті воєнного російсько-українського конфлікту для більш змістовного розуміння системи виховної і соціально-психологічної роботи Збройних Сил України.

В частинах 5 та 6 статті 54 Конституції України зазначено, що культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Військовий музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад Збройних Сил України, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій воєнної історії з науковою та освітньою метою, залучення особового складу військ (сил), громадян до надбань національної військової історико-культурної спадщини [1].

Діяльність музеїв здійснюється на основі історичної науки і музеєзнавства, дослідження пам'яток військової історії та культури і є складовою військово-історичної та виховної роботи у Збройних Силах України. Музеї покликані на основі військової історії та військових традицій Українського народу допомагати командирам, їх заступникам з морально-психологічного забезпечення у мобілізації особового складу на сумлінне виконання завдань бойової підготовки, формуванні у нього постійної готовності до збройного захисту держави, сприяти розвиткові музейної справи та військово-історичної науки.

Основними завданнями музеїв є [1]:

- виявлення і збір предметів музейного значення з метою постійного поповнення музейних зібрань, всебічне дослідження їх наукової та історичної цінності;
- цілеспрямоване й об'єктивне відображення в експозиції військово-історичних та соціальних процесів, подій та явищ;
- створення умов, які забезпечують повне збереження музейних цінностей;
- активне сприяння бойовій підготовці, науковій, навчально-педагогічній, виробничій та іншій діяльності особового складу Збройних Сил України шляхом проведення культурологічної роботи та заходів з військово-патріотичного виховання;
- проведення науково-дослідної роботи з метою дослідження військово-історичних процесів.

Функціонування та діяльність військових музеїв відбувається у відповідності до Законів України: «Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про вивезення, ввезення та

повернення культурних цінностей» «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про державні нагороди України», «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Музейний фонд України, Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України.

На військові музеї покладаються культурно-освітня, науково-дослідна, інформаційно-довідкова функції. Відповідно їх діяльність спрямована на виявлення, збір, збереження та всебічне дослідження предметів музейного значення, об'єктивне відображення в експозиції військово-історичних та соціальних процесів, подій та явищ, сприяння бойовій підготовці, науковій, навчально-педагогічній, виробничій та іншій діяльності Збройних Сил України, що здійснюється шляхом проведення культурологічної роботи та військово-патріотичного виховання [2, с. 223].

При Збройних силах України можуть бути створені музеї таких профілів: історичні, науково-технічні, літературні, художні, архітектурні. Створюють музей з дотриманням принципів доцільності, актуальності, зацікавленості, що зазвичай є результатом цілеспрямованої, систематичної, творчої, пошуково-дослідницької, фондової, експозиційної, методичної, культурологічної та освітньої роботи. Діяльність музеїв (кімнат) бойових традицій (музейних утворень) при військових навчальних закладах ведеться на основі історичної науки та музеєзнавства, дослідження пам'яток військової історії й культури та є складовою військово-історичної і виховної роботи в Збройних силах України. Останні покликані на основі військової історії та військових традицій українського народу надавати активну допомогу командирам, їхнім заступникам з морально-психологічного забезпечення в мобілізації особового складу на сумлінне виконання завдань бойової підготовки, постійну готовність до збройного захисту держави, сприяти розвитку музейної справи та військово-історичної науки [3, с. 27].

Головним у системі військово-історичних музеїв є Національний військово-історичний музей України, що діє на підставі власного статуту і згідно із законодавством на нього покладено обов'язок сприяння розвитку музейної справи у Збройних Силах України. Він також веде облік всіх музеїв Збройних Сил. Штатні музеї створюються Міністром оборони України за поданнями командувачів видів Збройних Сил України, відповідних командирів, погодженими з Департаментом військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України або Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України [2, с. 224].

Отже, зі зміною культурних пріоритетів в суспільстві відбувається перегляд ролі військових музеїв. В даний час військові музеї відіграють центральне місце в культурно-патріотичному вихованні та збереженні національних військових традицій.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України: Наказ Міністерства Оборони України від 10.07.2019 № 374. URL: [https:// zakon. rada. gov. ua/ laws/ show/ z0864-19](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0864-19).
2. Турчак О. В., Надрага М. С., Гузенко І. І. Нормативно-правова база з організації діяльності військово-історичних музеїв (кімнат бойових традицій) у збройних силах України. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2022. №4. С. 221–225.
3. Котова В., Прохацька І. Загальні засади створення військового музею (музейного утворення) при військовому навчальному закладі. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: музеєзнавство і пам'яткознавство*. 2021. № 4 (1–2). С. 25–37.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: [https:// zakon. rada. gov. ua/ laws/ show/ 254к/ 96-вр](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр).

УДК 069:94(477)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «ЧОРНОБИЛЬ»
В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ**

Віталіна МАРТИНОВСЬКА,
генеральний директор
Національного музею «Чорнобиль»
Яніна ШВАЧКО,
заступник генерального директора
Національного музею «Чорнобиль»

Українські музеї в час війни – елемент національної безпеки і водночас об'єкт агресії ворога. Із початком повномасштабного вторгнення росії в Україну перед усіма українськими музеями постали нові виклики: порятунок колекцій, пам'яток, збереження колективів закладів. Не оминули вони і Національний музей «Чорнобиль» (далі – Музей).

Варто зазначити, що наш Музей – державний науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для збереження, вивчення, використання і популяризації музейних предметів та музейних колекцій, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою та ліквідацією її наслідків, історією Чорнобильського Полісся, регіону відомого збереженням залишків давньої слов'янської культури. Особливість Музею полягає у тому, що лише він може найповніше представити відвідувачу матеріали про історію Чорнобильської АЕС, розвиток атомної промисловості України, культові реліквії, а також історико-етнографічні предмети Чорнобильського Полісся. Місією Музею є не дати світові забути уроки Чорнобильської катастрофи, трансформувати ставлення до Чорнобильської аварії та ядерної безпеки – від подолання травм минулого до творення

безпечного майбутнього, розвінчати міфи щодо теми ядерної енергетики, радіації та Чорнобильської катастрофи.

Музей розташований в історичній частині міста Києва на Подолі, на території пам'ятки археології місцевого значення «Культурний шар Подолу, IX–XVIII ст.ст.», пам'ятки ландшафту, історії місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (III–II тис. до н.е. – XI–XIX ст.). Будівля Музею – «Пожежне депо», занесена до Переліку об'єктів культурної спадщини м. Києва та перебуває під охороною відповідно до наказу Головного управління охорони культурної спадщини виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 25.06.2011 № 10/38-11 та наказу Департаменту охорони культурної спадщини виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 27.12.2019 № 109 (охоронний № 3198-Кв). Згідно з наказом Міністерства культури та інформаційної політики від 05.07.2023 № 368 Будинок пожежного депо Подільської поліцейської дільниці занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення об'єкти культурної спадщини у м. Києві.

Колекція Музею становить понад 22 000 предметів, з них понад 17 000 основного фонду. Серед найзначущих предметів колекції: радіаційно-захисний бар'єр з Чорнобильської АЕС (1986–1993), диспетчерський журнал УПО УВС Київського облвиконкому із записами телефонограм стосовно вибуху на ЧАЕС та дій пожежних у зоні аварії 26–29.04.1986 р., штамп Чорнобильського річкового порту спеціального призначення (друга половина XX ст.), малюнок Марії Примаченко «Сидить мати коло хати...» (1995) та ін.

До повномасштабного вторгнення в Музеї планувалося оновлення експозиції, публічний ребрендинг інституції, створення нових музейних продуктів та реалізація музейних програм і проєктів, заходи з оцифрування та популяризації колекції, впровадження заходів з інклюзивності та безбар'єрності, формування нових партнерств.

Від 24 лютого 2022 р. пріоритетним для кожного музею стало збереження колекції. Колективом Музею було вжито усіх заходів для реалізації цього завдання – проведено демонтаж експозицій, пакування та убезпечення колекцій і предметів першої черги евакуації. Водночас відбулося тимчасове припинення прийому відвідувачів.

Однак вже у квітні 2022 р., після звільнення Київщини, Музей повернувся до своєї соціальної функції – 26 квітня прийом відвідувачів було відновлено. Тоді ж було відкрито і першу з дня повномасштабного вторгнення тимчасову виставку – «Наслідки ядерного тероризму в Чорнобильській зоні» (25.04.2022).

Відтоді, із дотриманням безпекових обмежень, Музей працює у звичному для воєнного стану режимі – відвідувачі можуть оглянути

постійну експозицію, виставки, отримати послуги екскурсійного обслуговування, під час відключень електроенергії – екскурсії з ліхтарями, квести, лекції з ядерної безпеки, історії ліквідації аварії на ЧАЕС та її наслідків, виїзні програми та онлайн-події.

Зважаючи на потребу часу у травні 2022 р. з урахуванням вимог чинного законодавства було облаштовано найпростіше укриття у підвальному приміщенні Музею. У липні 2022 р. встановлено автоматизовану систему оповіщення про небезпеку.

У 2022 р. з метою формування сприятливих умов для активізації розвитку Музею, комплексного осучаснення експозиційного простору та створення безбар'єрного доступу до нього було розроблено та затверджено Концепцію розвитку та осучаснення Національного музею «Чорнобиль» на період до 2025 року (наказ МВС від МВС від 05.10.2022 № 635).

У 2022 р. були проведені роботи з обслуговування окремих складових експозиції, зокрема поточний ремонт діорами «Чорнобильська АЕС в 3-х положеннях», діагностика та поточний ремонт системи підсвітки, впроваджено системи керованої і статичної підсвітки експозиції, зокрема окремих вітрин, та доповнення звуковими ефектами. З метою удоступнення експозиційних матеріалів створено сурдопереклад відео, що демонструються у залах Музею.

В цей же час було розпочато підготовчі роботи щодо реставрації будівлі Музею з пристосування до потреб осіб з інвалідністю та маломобільних груп населення.

Не дивлячись на складні умови роботи, продовжувалась робота щодо поповнення фондової колекції Музею. Упродовж 2022 рр. до фондової збірки надійшло 175 предметів основного та 18 науково-допоміжного фондів.

З метою збільшення присутності Музею у соцмережах у 2022 р. було створено офіційну сторінку Національного музею «Чорнобиль» у соціальній мережі Facebook, визначено візуальну складову.

У 2022 р. було створено умови для безготівкової оплати музейних послуг через додаток Приват24.

Робота Музею значно активізувалася у 2023 р. Саме тоді було прийнято План заходів із реалізації Концепції осучаснення та розвитку Національного музею «Чорнобиль» на період до 2025 року (наказ МВС України від 25.04.2023 № 346). Упродовж 2023 рр., в Музеї було виконано значний обсяг робіт з модернізації інженерно-технічних мереж та забезпечення охорони приміщень Музею (монтаж та пусконаладжування системи охоронно-тривожної сигналізації та автоматизованої охорони Музею), приєднання Музею до автономної зовнішньої електричної мережі, прокладання локальної комп'ютерної мережі, встановлення та підключення мережевого обладнання для доступу до мережі Інтернет, встановлення Wi-Fi мережі, заходи з обстеження та підвищення ефективності роботи вентиляційної системи, діагностика та забезпечення безперебійної роботи каналізаційної системи.

З метою розширення площі для експонування в оперативне управління Музею було передано частину будівлі, яка раніше перебувала на балансі ГУ ДСНС у Київській області. У переданих на баланс Музею приміщеннях заплановано створення, зокрема, і окремої виставкової зали.

У 2023 р. Українським державним науково-дослідним інститутом «УКРНДІПРОЕКТ-РЕСТАВРАЦІЯ» було виконано комплексні наукові дослідження на об'єкті та розроблено науково-проектну документацію «Реставрація будівлі Національного музею «Чорнобиль» з пристосуванням до потреб маломобільних груп населення за адресою м. Київ, провулок Хорива, 1» (стадія Проєкт).

Продовжувалось поповнення фондової колекції Музею, зокрема збір матеріалів, присвячених темі розвитку атомної енергетики України, ядерного тероризму, вчинюваного російськими окупантами в Україні. Впродовж 2023 р. до фондової збірки надійшли 112 предметів основного та 25 предметів науково-допоміжного фондів. Зокрема, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 04.04.2023 № 287-р «Про передачу окремого індивідуально визначеного майна до сфери управління Міністерства внутрішніх справ» на баланс Музею від ВП «Рівненська АЕС» ДП «НАЕК «Енергоатом» передано: установка малого фону УМФ-2000, дозиметр-радіометр МКС-01Р, пульт обміру УИ-27, дозиметр МКС-АТ1125А, тренажер системи управління машиною перевантажувальною СУМП-1000 МВ. Тренажер системи управління перевантажувальною СУМП-1000 МВ представлено для огляду та користування у експозиції Музею.

Водночас проводились заходи з оцифрування колекції музею. В рамках грантового проєкту Європейського Інституту Чорнобиля оцифровано – 212 предметів, з них 209 основного фонду.

У рамках заходів з оновлення експозиції було проведено аудит постійної експозиції, демонтовано експонати та інсталяції, термін експонування яких було суттєво перевищено. Вжито заходів щодо обстеження вилучених експонатів та визначення поетапності консерваційно-реставраційних заходів.

У 2023 р. активізувалась виставкова робота. Було організовано та проведено тимчасові виставки: «Ядерний тероризм. Розслідування», дозиметричних приладів, портретів ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС «Треба перемогти».

Значна увага Музею була зосереджена на створенні нових музейних продуктів із використанням нових технологій. З метою осучаснення формату екскурсійного обслуговування, переходу від пасивного споглядання до безпосередньої участі відвідувача у експозиційних залах Музею розміщено точки доступу (QR-коди) та запущено новий проєкт «Шукай!», який за допомогою технології доповненої реальності дозволяє побачити фото знакових об'єктів ЧАЕС у форматі 360°. В той же час створено банерну AR-виставку «Прип'ять. Машина часу» фотографа-документаліста О. Сироти. Виставку представлено спершу у Музеї, а

згодом на базі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. За підтримки КП «Київ цифровий» було створено віртуальний тур радіоактивними об'єктами міста Києва.

Минулого року на замовлення Музею було створено VR-екскурсію Зоною відчуження «Чорнобиль VR» (англійською та українською мовами). З метою забезпечення якісного перегляду віртуальних продуктів у Музеї організовано зону віртуальної реальності та придбано найсучасніші окуляри віртуальної реальності.

За підтримки компанії Google Україна було проведено зйомки та виготовлено віртуальний тур постійною експозицією Музею. Розміщено його на офіційному вебсайті Музею.

У 2023 р. було створено новий інклюзивний веб-сайт Музею (<http://chornobyl-museum.kyiv.ua>) із сучасним дизайном, новою структурою, сенсами та онлайн продажем квитків. Розробниками нового офіційного вебсайту Музею (ДП «ІНФОТЕХ») передбачено можливість адаптації візуального відображення інформації на сайті для осіб з вадами зору.

Активна комунікація із цільовими аудиторіями Музею проводилась на офіційній сторінці в соцмережі Фейсбук. Там з'явилися нові рубрики під хештегами #Хронограф Чорнобиля, #Музейна колекція.

Активізувалася і науково-освітня робота Музею. У 2023 р. Музей вперше взяв участь у Фестивалі для дітей і підлітків НЕОсвітній Арсенал (21–24.09, НКММК «Мистецький арсенал») із власним експозиційним стендом та низкою освітніх заходів: дидактичні ігри, майстер-класи, експерименти. Крім того в Музеї було проведено низку просвітницьких заходів: відкрита лекція «Уроки Чорнобиля», спільно з фахівцями ДП «НАЕК «Енергоатом» (20.04.2023), презентація проекту «Зруйновані кордони: радіаційне обстеження Київщини» (25.04.2023), просвітницький захід «НЕлекція: радіаційна небезпека воєнного часу» (25.04.2023), інформаційно-освітній захід «Роботи в екстремальних умовах: від Чорнобиля до сьогодні» (18.05.2023), відкрита лекція «17 найпоширеніших запитань про Чорнобиль» (15.12.2023).

З метою створення безпечних та комфортних умов для відвідувачів, організації суспільного простору для спілкування та взаємозбагачення у 2023 р. в Музеї було облаштовано сучасний багатофункціональний мультимедійний простір.

Для проведення музейних заходів та презентації нових експозицій активно використовувалась прилегла до Музею територія. Серед них: радіаційне обстеження особистих побутових речей відвідувачів фахівцями Державного науково-технічного центру з ядерної та радіаційної безпеки (25.04.2023), меморіальний захід до 37-ої річниці аварії на Чорнобильській АЕС (26.04.2023), тимчасова фотовиставка «Чорнобиль. Сьогодні» (18.05.2023), показ робототехніки, що використовується підрозділами ДСНС під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (в рамках

Інформаційно-освітнього заходу «Роботи в екстремальних умовах: від Чорнобиля до сьогодні», 18.05.2023).

У 2023 р. Музей активно розбудовував мережу партнерств та контактів. Було підписано Меморандуми про співпрацю із Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ, Національним університетом «Києво-Могилянська академія», Державним науково-технічним центром з ядерної та радіаційної безпеки; налагоджено співпрацю із Національним науково-дослідним реставраційним центром України. Окрім того налагоджено співпрацю з ДСП «Чорнобильська АЕС» щодо публікації статей науковців Музею на сторінках офіційної газети Підприємства «Новини ЧАЕС».

З метою генерації додаткових джерел фінансування для реалізації музейних програм Музей взяв участь у підготовці проєкту «Диджиталізація експонатів Національного Музею Чорнобиль та презентація їх у форматі віртуальної екскурсії у VR шоломах» спільно із ГО «Європейський Інститут Чорнобиля» (грантова програма Українського культурного фонду «Культурна спадщина», ЛОТ 1 «Диджиталізація», № проєкту 6СУН11-34422ГО).

Цього року ми продовжуємо роботу щодо реалізації положень Концепції осучаснення та розвитку Національного музею «Чорнобиль» на період до 2025 р., зокрема щодо оновлення експозиції. Востаннє воно відбувалося 1996 р., тож перед нами гостро стоїть питання реекспозиції. Науковими співробітниками Музею підготовлено пропозиції щодо тематичної структури Національного музею «Чорнобиль». З метою організаційного вдосконалення експозиції, її технологічного оснащення атрактивними та інтерактивними елементами (інсталяціями) оголошено мистецький конкурс з розробки загальної креативної та просторової концепції Національного музею «Чорнобиль» і дизайну експозиції, переможець якого має створити нову експозицію Музею у 2025 р. На даний час конкурсною комісією, у складі музейників, представників органу управління та громадськості проводиться розгляд проєктів поданих конкурсантами – ТОВ «Брейн Танк» та ТОВ «АМУЗЕУМ».

У 2024 р. проводиться активна виставкова діяльність в Музеї та поза його межами. Підготовлено та оформлено тимчасові виставки: «Місто Прип'ять – 3 км від ЧАЕС», мультимедійна виставка фото-виставка «Чорнобиль: це наша земля – ми тут живемо» автори С. Марченко, М. Стахів), «Марісель та Паннакота рятують культурну спадщину» (Одеський муніципальний музей особистих колекцій імені О. В. Блещунова), «Диспетчерський журнал УПО УВС Київської області», «Прип'ять. Машина часу» (AR виставка), «Зірка Полин» (філателістичне есе О. Соколана), виставка до Міжнародного дня дій проти ядерних випробувань та ін.

До 38-ої річниці Чорнобильської катастрофи колективом Музею було підготовлено низку масових та науково-освітніх заходів: перегляд документального фільму «Інший Чорнобиль», авторські поетичні читання

на тему катастрофи на ЧАЕС з поетесою та музейницею Клименко Н. М., відкрита лекція «Йодна профілактика в умовах ядерної загрози», виставка одного експоната, засідання Дискусійного клубу Музею на тему: «Як Чорнобиль вплинув на розпад Радянського Союзу і одержання Україною незалежності», відкриття мультимедійної виставки «Чорнобиль: це наша земля – ми тут живемо», відкриті лекції, уроки, театралізовані екскурсії.

Низка заходів була підготовлена і до Міжнародного дня музеїв: засідання Дискусійного клубу із ліквідатором, графіком-дизайнером, плакатистом, співзасновником і президентом «4-го БЛОКу», Олегом Векленком (16.05), майстер-клас та гра-вікторина, міні-виставка – спогад про історію створення нашого Музею. Насиченою була і програма Музею до Міжнародного дня захисту дітей.

Ми проводимо розробку музейних проєктів та продуктів для дитячої аудиторії: гра-вікторина на плиті біологічного захисту реактора «На повну потужність!» для дітей середнього та старшого шкільного віку, гра-пазл для дітей «Флора та фауна Зони відчуження», музейна розфарбовка. У серпні 2024 р. в Музеї створено дитячий музейний куточок.

З квітня 2023 р. у Музеї працює сервісна зона, де відвідувачі можуть поспілкуватися, придбати сувеніри та випити кави з чорнобильником.

Цьогоріч продовжилися і роботи щодо створення музейних продуктів із використанням нових технологій. У 2024 р. було підписано договір щодо розробки та друку 3D моделей стану об'єктів Чорнобильської АЕС (до аварії, на момент аварії, Саркофаг, Конфаймент) для доповнення експозиції (для осіб з вадами зору). На сьогодні розробником виконано одну з моделей, що відображає стан Чорнобильської АЕС до аварії.

Значна увага Музею знову була приділена розширенню наукового, творчого та освітньо-навчального співробітництва з іншими організаціями та установами. Підписано меморандуми про співпрацю із НПП «Холодний Яр», НІКЗ «Чигирин» (на виконання останнього банеру AR-виставку «Прип'ять. Машина часу» фотографа-документаліста О. Сироти було представлено у історико-архітектурному комплексі «Резиденція Богдана Хмельницького» заповідника (квітень 2024)). На виконання вже існуючого меморандуму із Національним університетом «Києво-Могилянська Академія» в рамках міжфакультетного курсу «Чорнобильські студії» проводяться лекції для студентів-екологів.

Музеєм проводиться пошук додаткових джерел фінансування. Нами підготовлено 2 грантові заявки: проєкт «Чорнобиль: без строку давності» та «Віртуальне дзеркало доповненої реальності (ARM) «Образи мужніх»» (конкурсна програма «Відновлення культурно-мистецької діяльності» ЛОТ 2. «Короткострокові культурно-мистецькі проєкти», УКФ) (у співпраці із Матяш Д. О., для доповнення постійної експозиції музею). Впродовж липня-вересня 2024 р. проєкт «Віртуальне дзеркало доповненої реальності ...» реалізовано, а в Музеї презентовано новий інтерактив.

Нові музейні проекти та напрацювання для різних категорій відвідувачів – віртуальне дзеркало доповненої реальності (ARM), 3D модель стану 3 та 4 блоків Чорнобильської АЕС, VR-екскурсія Зоною відчуження, пазли та розфарбовки були представлені на стенді Музею під час Фестивалю «Різні разом» (ДП НКММК «Мистецький арсенал»; 20.09.24–22.09.24).

Ми продовжуємо займатися оцифруванням колекції – у вересні 2024 р. Музей став учасником програми Мобільна цифрова лабораторія від ГО «Агенція стійкості культури» (за підтримки ALIPHFoundation).

На сьогодні перед Музеєм стоїть завдання щодо переосмислення експозиційного простору, наповнення його новими сенсами як то стійкість та відновлюваність українців після потрясінь. Нині адаптуючись і, водночас, працюючи над власним оновленням та трансформацією, Музей пропонує відвідувачам надзвичайно різноманітну й цікаву програму, успішно виконуючи культурно-просвітницьку місію навіть у час війни, активно працює, даючи можливість відвідувачам відчувати себе в безпеці.

УДК 069:908](477)(091)

**ВІД ПРИРОДНИЧО-ІСТОРИЧНОГО КАБІНЕТУ
В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ДО ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО
ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Борис ШЕВЧЕНКО,

*директор Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею,
заступник голови Кіровоградської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Музеї займають особливе місце у соціально-гуманітарному просторі. Саме вони, вочевидь, поєднують у своїй діяльності найбільшу кількість різних функцій. Коли йде мова про сучасний музейний заклад, то ми кажемо не тільки про збереження ним матеріальної і духовної спадщини, а також говоримо про її дослідження і пропагування. Тобто музей нині виконує відразу декілька важливих функцій: збереження надбань предків і передання їх наступним поколінням, вивчення минулого та науково-просвітницька діяльність, покликана разом з іншими інституціями соціально-гуманітарної сфери виховати свідомого громадянина держави. Повною мірою зазначені функції реалізуються й у діяльності Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею – головного музейного закладу сучасної Кіровоградської області. Нині обласний краєзнавчий музей – це потужний науково-дослідний, науково-методичний і науково-просвітницький центр Кіровоградщини.

Статусність краєзнавчого музею підкріплюється ще й тим, що він є найдавнішим музейним закладом сучасної Кіровоградської області. Безпосередньо свою історію музей виводить з 1918 року, коли тогочасна влада вирішила відкрити у приміщенні колишньої Єлисаветградської жіночої гімназії природничо-історичний музей, керівником якого став Павло Рябков. Власне, діяльність Рябкова у музейній сфері тяжко переоцінити, позаяк саме він ще у 1913 році висунув ідею створення музейного закладу «загального характеру». Тобто не музею при навчальному закладі, головна функція якого б зводилася до використання музейних експонатів у навчальному процесі, а закладу, котрий би охоплював своєю діяльністю всі категорії населення. Рябков відстоював думку, що такий музей повинен мати статус не міського, а поширювати свою роботу на всю північну частину тогочасної Херсонської губернії.

У 1918–1919 роках природничо-історичний музей, розташований у будівлі колишньої жіночої гімназії, проходив процес становлення. Відбувалося це у складних умовах, адже на просторах тодішньої України вирувала революція 1917–1921 років. Офіційно природничо-історичний музей був відкритий для відвідувачів 20 травня 1920 року у приміщенні колишнього Єлисаветградського земського реального училища. У тому, що музей розпочав свою повноцінну роботу у стінах реального училища, є певний символізм, адже саме у цьому навчальному закладі Володимир Ястребов створив спочатку природничо-історичний кабінет, а потім, у 1883 році, на його основі – історико-географічний музей – перший музейний заклад на сучасній Кіровоградщині. Поки що складно сказати, чи є якийсь матеріальний зв'язок між музеєм, який створив Ястребов у земському реальному училищі, і природничо-історичним музеєм, творцем котрого був Рябков. Що точно можна стверджувати так це те, що Рябков був обізнаний з музейною діяльністю Ястребова, згадуючи про неї у своїй праці «Об открытии музея, его задачи и краткое изложение исторических событий на территории Елисаветградского уезда с древнейших времен». Тож певний ідейний зв'язок прослідковується.

У вересні 1922 року, перебуваючи вже деякий час на посаді завідувача природничо-історичного музею, Павло Рябков почав займатися новим проектом – створенням виставки, присвяченої революції 1917 року. 7 листопада 1923 року на основі експонатів, зібраних для виставки, був створений музей Революції. У 1939 році він отримав статус закладу обласного рівня.

Таким чином, починаючи з 1923 року у Єлисаветграді працювало два окремих музейних заклади: музей Революції на чолі з Рябковим і природничо-історичний музей, котрий продовжував розміщуватися у приміщенні колишнього земського реального училища.

У середині 1920-х років, внаслідок ліквідації адміністративно-територіального поділу на повіті і введення замість них округів, природничо-

історичний музей отримав статус окружного. У першій половині 1927 року Зінов'євський (у 1924 році місто Єлисаветград було перейменовано на Зінов'євськ) окружний природничо-історичний музей мав такі відділи: зоологічний (підвідділи – анатомія та фізіологія людини), палеонтологічний, мінералогічний, сільського господарства, археологічний (підвідділи – нумізматики та зброї) та картинна галерея з відділом мистецтва.

У 1930 році Зінов'євський окружний природничо-історичний музей був перетворений у міжрайонний. Таке рішення було прийнято у зв'язку з тим, що відбулася чергова реформа адміністративно-територіального устрою: були ліквідовані округи і запроваджувалася двоступенева система управління – райони підпорядковувалися безпосередньо центральним органам влади. Але, окрім зміни статусу, природничо-історичний музей у 1930 році також змінив своє найменування: тепер він називався Зінов'євський міжрайонний краєзнавчий музей. Надання експозиції музею не лише загальноісторичного і природничого змісту, але й краєзнавчого, було частково здійснено ще у 1925 році, коли музейний заклад з приміщення колишнього реального училища перемістився у нову будівлю, розташовану на вулиці Леніна (нині вулиця Театральна), 8. Звітуючи про свою роботу, директор музею Андрій Войцеховський зазначав, що формуючи експозицію у новому приміщенні, в окремий відділ були виокремлені експонати, які мають місцеве значення. Водночас керівник закладу повідомляв, що те приміщення, яке отримав музей, не цілком підходить, а тому слід розглянути питання про пошук нового.

У 1929 році Зінов'євському окружному природничо-історичному музею було надано у користування будівлю на вулиці Леніна, 40 (нині вулиця Архітектора Паученка, 40). Нині тут діє Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей, який є історичним правонаступником природничо-історичного (з 1930 року краєзнавчого) музею.

Після утворення у 1932 році на території тогочасної України перших областей (колишній Зінов'євський округ увійшов до складу Одеської та Дніпропетровської областей), краєзнавчий музей, вочевидь, втратив статус міжрайонного. Надалі в архівних документах він фігурує як Зінов'євський (з 1934 року Кіровський) краєзнавчий музей. Хоча у статті «Краєзнавчий музей», опублікованій у 1935 році в газеті «Кіровські вісті», зазначається: «Завдання краєзнавчого музею – вивчення Кіровського і сусідніх районів (землі колишньої Кіровської округи), розшуки природних багатств, історичне вивчення краю, археологічні розкопки, показ в речах минувшини і сучасності нашого району».

10 січня 1939 року була утворена Кіровоградська область, а місто Кірово перейменовано на Кіровоград. 7 березня цього ж року Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки ухвалила постанову № 217 «Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв», згідно з якою Кіровоградський краєзнавчий музей набував статусу

музейного закладу обласного рівня. Втілюючи це рішення у життя, місцева влада створила комісію, яка проаналізувала роботу краєзнавчого музею. Висновки цієї комісії, зокрема, стали основою для ухвалення відповідного рішення вже організаційним комітетом Президії Верховної Ради Української РСР по Кіровоградській області від 27 серпня 1939 року. Саме це рішення стало остаточним кроком у перетворенні Кіровоградського краєзнавчого музею в Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

29 квітня 2024 року відповідно до Розпорядження голови Кіровоградської обласної ради Кіровоградський обласний краєзнавчий музей змінив свою назву на Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей.

УДК 94:069:908(477.46)"1917/1921"

**ПЕЧАТКИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.
В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Тетяна ВАЛАХ,

заступник директора з наукової роботи

Комунального закладу «Черкаський обласний краєзнавчий музей»

Черкаської обласної ради

Печатки – безцінні свідки історичного процесу, носії інформації та особливої енергетики своєї доби. Драматичні події Української революції 1917–1921 рр., суспільні зміни теж «відпечаталися» в українській сфрагістиці нового часу. Однак сфрагістичний матеріал цього періоду є малодослідженим, пам'ятки не систематизовані і не каталогізовані, що ускладнює роботу дослідникам.

В колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею є дві раритетні печатки (матриці) цієї драматичної доби – печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва та печатка Макіївської сільської народної управи Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. В облікових картках, заповнених 1975 р., інформація дуже скупа – тільки інвентарні номери та назви: «Печать (для пакетов, металлическая) «Украинского вольного казачества, Черкасский полк», діаметр – 3 см, латунь) та «Печать (для пакетов, металлическая) Украинского националистического правительства «Макеевская сельская народная управа» Смелянского уезда, посредине в четырехугольнике «Тризубец», «УД», діаметр – 3 см». Дані про те, як і коли потрапили ці унікальні речі до музею, як вціліли в роки Радянської влади відсутні. Вони, ймовірно були втрачені під час Другої світової війни під час евакуації музейних цінностей [1].

Печатка (матриця) Черкаського полку текстова, без зображень. Призначалась для відтиску на сургучі, що скріплював пакети з донесеннями та іншими документами. Виточена з латунної литої болванки. Її основа правильної круглої форми, діаметром 3,3 см, висотою 0,9 см. Основа ручки фігурна з заглибленням 0,7 см у верхній частині для кріплення дерев'яної частини ручки, яка відсутня. На «робочій» частині печатки дзеркально вигравіювана легенда («від глядача» зліва на право): «Українське вільне козацтво», по центру в колі – «Черкаський полк» [1].

Черкаський полк Вільного козацтва, якому належить печатка, був одним з найбільших підрозділів територіальної самооборони, що постали на теренах краю 1917 р. Його організацією займались черкаський повітовий комісар Григорій Сочавський з двома помічниками Хіміченком та Мельниченком та Яків Водяний – на той час голова Смілянського повітового комітету партії боротьбистів. Організаційно оформився він 1 жовтня 1917 р. в м. Сміла, напередодні Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва. Очолив його Яків Водяний, а Григорій Сочавський обійняв посаду полкового судді. Ймовірно, саме тоді і була виготовлена печатка – наприкінці вересня – на початку жовтня 1917 р. [4, с. 85].

Відзначився Черкаський полк в бою на станції Бобринська наприкінці лютого 1918 р. де об'єднані сили Вільного козацтва Звенигородщини, Уманщини та Черкащини розбили 8-у російську армію під командуванням М. Муравйова. «Особливо видатна операція Вільного козацтва (була) проти 8-ї російської армії в районі станції Бобринська, – згадував Юрко Тютюнник. – Тут були скупчені ліпші курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини. Кількість скупченого поблизу станції Бобринської козацтва перевищувала 8000. Звенигородців було 4620; вони прибули з власною артилерією і кавалерією.

Бій тривав цілий день, при цьому обидві сторони зазнали значних втрат; він закінчився нічною атакою на росіян, по якій останні були розбиті й розбіглися в різних напрямках. Тут мало не був захоплений комендант російських військ на Україні Муравйов...

Під час операції звенигородцями командував Хведот Бондар (с. Кирилівка), черкасцями – Водяний, елисаветцями – Кульчицький; всією операцією кермував штаб Звенигородського коша» [5, с. 100] Згодом полковник Я. Водяний згадував: «Статуту свого тоді Вільне Козацтво не мало, а тому організатори та проводирі, руководились знаннями нашої історії Козаччини з часів Хмельниччини, узгляднюючи при тім революційну хвилю нашого віку.

Незважаючи на те, що Вільне Козацтво було майже чисто військовою організацією, все-таки воно не було організоване на зразок сьогочасних військових формацій, що починали свою організацію від головних штабів. Ми ще тоді своїх штабів не мали і починали організацію з низів. Сотні організовувались переважно самі і рідко коли приходилось їхати до села для організації сотні вільного козацтва, бо об'їхати 139 сіл Черкаського повіту

при обмеженій кількості організаторів було технічно неможливо, зате для організації куреня треба було комусь їхати...» [3, с. 32].

Цікавою є адміністративна печатка Макіївської сільської народної управи Української Держави с. Макіївка Смілянського повіту. Село до революції 1917 р. належало до Куцівського економії цукрозаводчика Терещенка. Результати перепису зробленого за Гетьманату, свідчать, що в Макіївці проживало чоловіків – 1406 та жінок – 1497 особи. Неспокійне село ще за Центральної Ради створювало для місцевої влади немало клопоту самочинно розділяючи землі і реманент Куцівського економії. Коли в квітні 1917 р. в Україні до влади прийшов гетьман П. Скоропадський Макіївка визнала нову владу. Старостою села було обрано Новохатька, який пробув на ці й посаді недовго «13 червня о 6 годині вечора в сільській управі був вбитий сільський голова Новохатько». Така телеграма була послана з Матусова в резиденцію гетьмана Скоропадського. У день похорону на сільський майдан до церкви зійшло все село. В резиденцію гетьмана було надіслано нову телеграму: «...Священик макіївського храму св. Миколая в присутності всієї макіївської громади відслужив молебень про зміцнення Української Держави. Жителі села дали присягу на вірність Українській Державі та гетьману всієї України і просять повідомити про це його особисто...». Телеграму підписав новопризначений староста Селезень. Хоча макіївчани і визнали нову владу, однак відмовлялись виконувати її розпорядження про здачу на користь кайзерівських військ продовольства [7, с. 1].

Ймовірно, саме перший сільський староста Новохатько на початку травня 1918 р. замовив для сільської управи печатку для документів. Вона більш художня, на відміну від печатки Черкаського полку Вільного козацтва. Окрім тексту містить малюнок. Зображення на печатці є характерним для печаток того періоду, оскільки питання зі зміною Державного герба в період Гетьманату вирішувалось, то адміністративні установи, органи місцевого самоврядування використовували тризуб замість герба, додаючи аббревіатуру.

Матриця відлита з латуні, має фігурну ручку, виточену з дерева. Її основа правильної круглої форми діаметром 3,2 см, висотою 0,7 см. Висота печатки – 9 см. На «робочій» поверхні печатки – легенда – дзеркально вирізаний по колу напис («від глядача» зліва на право) «Макіївська сільська народна управа», в центрі в ромбі – доволі простий за формою тризуб, по обидва боки від якого букви «Д» та «У» (аббревіатура Української держави). Ромб вміщений в коло [2].

Таким чином, ці печатки дають нам змогу подивитись на нашу історію під незвичним кутом. До 2022 р. вони були одними з найцінніших експонатів, представлених в експозиції, створеній до 100-річчя Української революції в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, що презентує регіональний аспект одного з етапів державотворення нашої держави.

Список використаних джерел

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики. Печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва Н-604.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики. Печатка Макиївської сільської народної управи Української держави. Н-597.
3. Водяний Я. Українське вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.Х. 1917 (Зі спогадів) // *Українське Козацтво*, 1977. Липень-вересень. Ч. 4(43). 48 с.
4. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Головний редактор Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
5. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Львів: Універсум, 2004. 192 с.
6. Яків Водяний, черкаський полковник Вільного козацтва // Коваль Р. М. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси. К.: Діукор, 2006. 624 с.
7. Історія села Макиївки та його Свято-Миколаївського православного храму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://herkasy-orthodox.com.ua/index.php/.../167-makiivka>.
8. Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. *Знак*, 2005. Ч. 37.

**Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики.
Печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва 1917 р. Н – 604.**

**Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики.
Печатка Макиївської сільської народної управи Української держави. 1918 р. Н – 597.**

УДК 738:069:908(477.46)

**АВТОРСЬКА КОЛЕКЦІЯ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ
ЯКОВА БРЮХОВЕЦЬКОГО (1931–2006),
У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРКАСЬКОГО
ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Наталія КОСТЕЦЬКА,

*старший науковий співробітник відділу фондів
Комунального закладу «Черкаський обласний краєзнавчий музей»
Черкаської обласної ради*

Музейна фондова колекція ЧОКМ групи «Кераміка. Скло» вміщає у себе 91 виріб відомого майстра – гончаря Я. М. Брюховецького, що відродив традиції головківської кераміки на Чигиринщині. Вона формувалася протягом багатьох років, починаючи з 1992 року шляхом дарування та закупівель через фондово-закупівельну комісію. Ці музейні предмети становлять собою посуд ужитково-декоративного призначення. Серед них – 20 мисок датованих 1980-ми роками (КС. 1174-1193), подарованих самим Брюховецьким у 1993 році, як зазначено у інвентарній картці, набір мисок фляндрованих (КС. 569-576). Набори: барильце і чотири кухлики (КС. 577-581), куманець та чотири чарочки (КС. 582-586), куманець із двома кухликами, оздоблених головами лева (КС. 587-589), куманець та чотири великі кухлі без ручок (КС. 592-596), куманець із зображенням козака із двох сторін (КС. 597). Миска-друшляк (КС. 1194), миска (КС. 1375) та глечик (КС. 1376), 7 мисок невипалених розписаних ангобом (КС. 1377-1383), полумиски невипалені (КС. 1384,1385), горщики та макітри невипалені з накривками (КС. 1386-1404), глечики невипалені (КС. 1405-1414), куманець (КС. 1713) та остання робота майстра, що датована 2005 роком, подарована музею макітра (КС. 2869) [1]. Частково вироби майстра експонуються на третьому поверсі у секторі етнології ЧОКМ. Вони органічно вписані у комплекс «Майстерня гончаря», присвяченого саме регіональним гончарним осередкам, зокрема і головківській кераміці. Треба зазначити, що в музеї є також небагато мисок із Голоківки, датованих першою пол. 20 ст. (1920 р.). Таким чином, можна прослідкувати її особливості та головні елементи розпису посуду, що відображаються вже у подальших роботах майстра.

На Черкащині на початку ХХ ст. існувало близько 35 гончарних осередків із 2573 гончарями. Лише на Чигиринщині їх було десятки: Суботів, Полуднівка, Івківці, Жаботин, Цвітна, Ружичево із задіяними у гончарному промислі 1430 особами. А Голоківка була однією із головних осередків мальованого посуду. Тут було все для виробництва: і глина, і глей, який додавали для більш тоншого вигляду виробу. Основним видом продукції були миски, тарелі, друшляки, полумиски,

горщики, глечики, тикви, макітри. Саме завдяки розписним фляндрованим мискам, які виробляли протягом всього року, головківський гончарний осередок прославився далеко за межами України, а його розпис у техніці фляндрівки – став візитівкою посуду. Фляндрівка – поліхромна техніка керамічного підполив'яного розпису, відома з давніх часів, яка полягає у нанесенні кольорових концентричних ліній з ангобів і розтягуванням їх дротиною, ріжком із коров'ячого рогу або «ключкою» – загостреною паличкою, у поперечному напрямку чи від центру. Особливістю техніки є її неповторюваність орнаментів, можливість лише раз нанести малюнок-мотив. Не кожен майстер оволодівав цим непростим мистецтвом.

Яків Михайлович був талановитим майстром гончарної справи, який вдихнув життя у цей колись популярний народний промисел, відродивши традиції головківської кераміки у новоствореному в 1989 році Чигиринському державному історико-культурному заповіднику, куди був запрошений у 1991 році. Проводив там активну роботу із організації та участі у виставках сучасного гончарного мистецтва у Чигирині, Черкасах, Києві, комплектування фондів, передавав досвід учням. Його праця була оцінена і різними нагородами (лауреат премії Данила Щербаківського 2000 року, майстер народної творчості України 2001 року, член і лауреат Спілки майстрів народного мистецтва України та ін.), і вдячними відгуками відвідувачів його виставок. У музейних колекціях України та зарубіжжя зберігаються роботи майстра [3].

У нашій колекції велика кількість саме мисок, так як місцева глина за якістю була «мисочна». А типова «головківська миска» мала відігнуті назовні вінця, плавно вигнуті стінки та ввігнуте дно. Також потовщені до 1 см стінки, які навантажувалися їжею [2]. Розпис же традиційно був трирівневим і здійснювався на гончарному крузі по сирому виробу. Далі виріб випалювали у традиційному горні, у нижній частині якого підтримували потрібну температуру.

Як бачимо, у нашій колекції чимало і куманців. Це – традиційний український побутовий посуд. Якщо частина із них подана наборами для вина і пива із кухлями, то є і соло виробу. Привертає увагу досить висока (37 см) декоративна посудина із великим наскрізним круглим отвором із світло жовтої глини, з високою розширеною догори шийкою, покрита поливою та розписана ангобами по тулову, ніжці і шийці. Її було подаровано на 80-річчя нашого музею 18 травня 1998 року колишньою працівницею, кандидатом історичних наук Нераденко Тетяною Миколаївною. Її ж монографія «Останній гончар з Голоківки та його диво-кераміка» розповідає нам багато цікавих фактів про Якова Михайловича, як майстра і людину, адже вона працювала певний час з ним у Чигиринському державно-історичному заповіднику [3].

Останній експонат гончаря попав до фондів музею у 2022 році. Макітра керамічна із підполив'яним фляндрованим розписом з накривкою (КС. 2869). Була подарована ним у 2005 році черкаській майстрині Наталії

Миколаївні Кузьменко на Всеукраїнському симпозиумі гончарного мистецтва у Чигирині, де відомий гончар протягом 2003–2005 років передавав свій досвід молодим майстрам. Пані Наталя передала до відділу етнології цінну річ, яка зайняла гідне місце у музейній колекції.

Макітри є традиційним українським посудом. Мають потовщені стінки та вигнуті вінця назовні. Були різного розміру в залежності від потреб, кількості людей у родині, використовувалися для подачі на стіл вареників, голубців, розтирання маку, для збереження різних продуктів, соління, квашення на зиму. Прикрашену стрічками, ставили її на весільні столи. Часто згадувана у народних приказках і фольклорі («Дурний і в макітрі макогона зломить», «Макітра варить»), а розбити макітру – то до сварки).

Представлена макітра заввишки 32 см із покришкою, декорована крапками та фляндрівкою із зелених, білих і коричневих кольорів вище середини виробу на фоні зеленої смуги. Такий же візерунок дублюється і на покришці, яка увінчується круглою ручкою. Виріб покритий поливою. На денці виробу нанесені літери «ЯБ 2005». Тож подарований експонат доповнить більш ранні роботи Якова Михайловича Брюховецького та займе гідне місце у музейній колекції.

Список використаних джерел

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд «Кераміка. Скло».
2. Гугля В. Гончарство села Головкивка Чигиринського району Черкаської області / Музеї народного мистецтва та національна культура. Збірник наукових праць. Київ: Златограф. 2006. С. 163–169.
3. Нераденко Т. М. Останній гончар з Головкивки та його диво-кераміка. Черкаси: 2007. 30 с.

1

2

3

5

6

4

7

Перелік ілюстрацій:

- 1 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Миска керамічна полив'яна. Автор Брюховецький Я. М. 1992 р. с. Головкивка. Чигиринський район. КС. 569.
- 2 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Миска керамічна полив'яна. Автор Брюховецький Я. М. 1992 р. с. Головкивка. Чигиринський район. КС. 573.
- 3 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонди ЧОКМ. Група «Кераміка. Скло». Миска керамічна полив'яна. Автор Брюховецький Я. М. 1992 р. с. Головкивка. Чигиринський район. КС. 571.
- 4 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Макітра з покришкою. Автор Брюховецький Я. М. 2005 р. с. Головкивка. Чигиринський район КС. 2869.
- 5 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Набір: куманець та 2 кухлі. Автор Брюховецький Я. М. 1992 р. с. Головкивка. Чигиринський район КС. 587-589.
- 6 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Набір: куманець та 4 чашки без ручок. Автор Брюховецький Я. М. 1992 р. с. Головкивка. Чигиринський район. КС. 592-596.
- 7 Черкаський обласний краєзнавчий музей. Група «Кераміка. Скло». Куманець декоративний. Автор Брюховецький Я. М. 1997 р. с. Головкивка. Чигиринський район КС. 1713.

УДК 069.5:621.791:908(477.41-21)

КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ М. М. БЕНАРДОСА ЯК ДЖЕРЕЛО ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ ЕЛЕКТРОЗВАРЮВАННЯ МЕТАЛІВ

Віктор ТКАЧЕНКО,

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник*

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

«Музей М. М. Бенардоса» розміщений у мальовничому куточку Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» на березі штучно створеного ставка. Експозицію розгорнуто в будинку дрібнопомісного поміщика середини XIX ст., перевезеному із с. Вороньків Бориспільського району Київської області у 1975 р. та відкрито 21 травня 1981 р. Будівля типова для таких верств населення другої половини XIX – початку XX ст. Архітектурна споруда являє собою типове житло заможної верстви українського населення, а Наказом № 228, Міністерства культури України, у 2013 році було присвоєно охоронний номер 5953-К, як пам'ятці архітектури місцевого значення.

У кожного народу є особистості, які зробили чимало для культури, науки, освіти. Україна здавна славиться відомими іменами на весь світ: науковцями, письменниками, художниками, поетами, винахідниками, спортсменами, визначними історичними діячами. Серед них виділяється ім'я Миколи Бенардоса – винахідника електрозварювання, який для багатьох десятиліття залишався і залишається незнаною людиною, тільки для тих хто займається технологією зварювання він був відомим.

Микола Миколайович Бенардос (1842–1905) народився в с. Бенардосівка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині – с. Мостове Миколаївської області, Україна).

Упродовж 1862–1866 років навчався на медичному факультеті Київського університету, у 1866–1869 роках – у Петровській землеробській і лісовій академії (нині – Московська сільськогосподарська академія імені К. А. Тімірязєва («Тімірязєвська академія»), росія).

На початку 1870-х років Микола Бенардос стає винахідником-професіоналом. У кінці 1870-х – на початку 1880-х років він відвідує Німеччину, Францію, Англію та Іспанію з метою вивчення техніки й реалізації деяких своїх винаходів. Певний час М. Бенардос жив у м. Лух Костромської губернії (росія), а від 1884 року займався винахідницькою діяльністю в Петербурзі, де працював на заводі товариства «П. Н. Яблочков – изобретатель и Ко».

У 1889 році вчена рада Петербурзького електротехнічного інституту надала М. Бенардосу почесне звання інженера-електрика. У 1892 році

Російське технічне товариство нагородило його медаллю. Матеріальні труднощі змусили Миколу Миколайовича в 1898 році повернутися в Україну. Він оселився у Фастові на Київщині, де й жив до самої смерті.

Світову славу М. Бенардосу принесло винайдення дугового зварювання за допомогою електрики й різання металів – одного з найважливіших сучасних технологічних процесів. Особливо багато уваги він приділяв дуговому зварюванню вугільним електродом, яке дістало назву «Спосіб Бенардоса». Його справедливо вважають родоначальником дугового електрозварювання, бо він накреслив головні напрями його розвитку, запропонував основні принципи багатьох сучасних способів дугового зварювання. Крім того, Бенардос розробив способи дугового зварювання різними електродами, дугового різання, підводного зварювання та різання, зварювання на вертикальній поверхні тощо.

Миколі Бенардосу належить також багато винаходів в інших галузях техніки, зокрема в залізничному й водному транспорті, енергетиці, військовій справі, сільському господарстві, акумуляторобудуванні, побутовій техніці тощо [1].

Багатогранність фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» дає можливість розглядати її в різних аспектах. Вона є об'єктом різних тематичних досліджень та презентації закладу за його межами.

Доволі цікавою є збірка нумізматики та фалеристики яка складалася протягом багатьох років, була започаткована у 50-х роках ХХ ст. і продовжує поповнюватись новими надходженнями. Музейні предмети, що входять до цих груп збереження за типологією поділяються на нагороди військові, службові, ювілейні, пам'ятні, знаки приналежності, академічні, членські, сувеніри, жетони та ін. Серед них чимало тих, які випущені з присвятою визначним діячам науки й культури та ін. Не стало виключенням і використання тематики електрозварювання у пам'ятних відзнаках, медалях, значках тощо. Особливо багато їх випущено у 80-х роках ХХ ст. у зв'язку з відзначенням низки пам'ятних подій, як то: 100-річчя винайдення електрозварки М. Бенардосом, 100-річчя з дня народження Є. О. Патона, 50-річчя Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона, що дають можливість пізнати внесок цих видатних особистостей та установ у розвиток інженерної думки в галузі електрозварювання. Всі вони є частиною фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» [2].

Н-1137. Ювілейна медаль присвячена 100-річчю з дня народження Є. О. Патона. Круглої форми, темно-бронзового кольору, де на титульній стороні зображено портрет Є. О. Патона та обрамлено надписом «Євген Оскарович Патон 1870–1953».

З лівого боку на фоні лаврового листка написана цифра «100», а зверху і знизу біля неї меншими розмірами 1870 і 1970. На зворотній стороні – зображення моста ім. Патона через р. Дніпро (суцільнозварного), а внизу слова «Електрозварюванню металів належить велике майбутнє».

Є. Патон». Передана Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 1981 р. Виготовлена з металевого сплаву, технікою штампування, в діаметрі 6 см. [2; 4].

Н-1138. Ювілейна медаль, присвячена 100-річчю електрозварювання. Круглої форми, бронзового кольору, зображено портрет М. М. Бенардоса, зліва по колу надпис: «Микола Бенардос», а зправа «Електрогефест» (*М. Бенардос – родоначальник зварювання. Він винайшов вугільний електрод і продемонстрував електрозварювання, його можливості*). Внизу під портретом рік винайдення електрозварювання: «1881». На звороті шпилька. Передана Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 1981 р. Виготовлена із металу, у діаметрі 12 см. [2; 4].

Н-1139 (1, 2). Ювілейні медалі, присвячені 100-річчю електрозварювання. Круглої форми, темно-сірого кольору, на титульній стороні зображено портрет М. Бенардоса, зліва в обрамленні надпис: «М. Бенардос». На звороті – зображений електрод під час роботи, по колу медалі надпис «100 років електрозварки», а внизу «Київ 1981». Передані Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 1981 р. Медаль виготовлена зі сплаву металу, методом заводського штампування [2; 4].

Н-1141. Ювілейна медаль, присвячена 100-річчю винайдення електрозварювання. Круглої форми, темно-сірого кольору, зображено портрет М. М. Бенардоса, зліва від портрета по колу надпис: «Електрогефест 1881», нижче «Микола Бенардос». На звороті, зверху зображення іскри зварювання, нижче слова: «100 років винайдення електрозварки Київ 1981». Передано Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 1981 р. Виготовлена із металу, фабрична робота, діаметр 12 см. [2; 4].

Н-2301. Медаль ювілейна, велика, кругла до 50-річчя відкриття навчального центру зі зварювання – КПІ. Має круглу форму, де на одній стороні зображений навчальний центр зі зварювання, а на краях напис: «Навчальний центр зварювання», а внизу «КПІ – ІЕЗ». На зворотній стороні по краю напис: «Кафедра зварювального виробництва», а по середині, на фоні зварювальної дуги в обрамленні лаврового вінка роки «1935–1985», а внизу – латинська буква «L». Передано Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 1981 р. Виготовлена із металу, фабрична робота, діаметр 5,8 см. [2; 4].

Н-2300. Медаль ювілейна, велика, кругла до 50-річчя Інституту ім. Є. О. Патона. На одній стороні зображений загальний вигляд інституту по центру, а по краях напис: «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР», а на другій – посередині цифра «1934–1984», внизу – емблема дугового зварювання «електрод з іскрою». Передано Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона у 2002 р. Виготовлена із металу, фабрична робота, діаметр 6,5 см. [2; 4].

Великий інтерес у відвідувачів спостерігається при огляді експозиції «100 років електрозварювання». На ній представлено історію та досягнення

зварювальної науки й техніки. У залі маємо: «зварювальний перетворювач», який використовувався як джерело постійного струму для дугового зварювання; макет апарату «К-700» для контактного зварювання кільцеподібних швів нафтових і газових труб великого діаметра, який самостійно рухається всередині трубопроводу; зварювальний агрегат типу «СМ». Для автоматичного зварювання металів під флюсом у 1940 р. Інститутом електрозварювання під керівництвом Є. О. Патона був винайдений універсальний зварювальний автомат «АБС», що надав можливість перейти від кустарних методів зварювання до індустриальних, який також демонструється у залі. В експозиції представлено генератор для імпульсного дугового зварювання різних металів та сплавів на їх основі.

В одній із вітрин демонструються і самі зразки електрозварювання різних металів, у тому числі унікальні зразки зварювання отримані в космосі за допомогою установки «Вулкан», у 1969 р. На стенді представлено апарати якими проводилися ці роботи.

Окрім того, у музеї експонуються музейні предмети, що відображають особливості як технології зварювання, так і зварювання різних за своєю структурою матеріалів.

Цікавим та оригінальним в експозиції музею є свічник (інв. номер В-686, КВ-10908), який викликає у відвідувачів подив і здивування. Сам свічник – зразок художнього зварювання металу. Становить собою зрізане дерево з чотирма зрізаними гілками, по стовбуру – в'ється змія на голові якої із титанових крапель утворена корона. Такі ж краплі приварені й на тілі змії. На вершині обрізаного стовбура, зверху – невелика чаша. Зріз гілок теж у вигляді чаші, посередині яких – штир для кріплення свічок. Розмір: висота 53,5 х ширина 31 [3].

Виготовлений музейний предмет співробітником Київського інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона – Григорієм Григоровичем Дочкіним у 1985 р., в лабораторії Інституту. Матеріалом для зварювання виробу слугував титан. У 1986 р. твір мистецтва був переданий для експонування в Музеї М. М. Бенардоса. Варто відзначити, що це, мабуть, одна із перших робіт автора, яких на сьогодні чимало і розпорошених по різних містах й установах та країнах світу. Найбільша колекція його виробів, наскільки нам відомо, експонується в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона, значна частина його творчих робіт перебуває у приватних колекціях.

Сам Григорій Дочкін народився у росії. Здобув освіту зварювальника. Як зазначив майстер, «технічною зваркою займався з 1965 року. Багато років працював зварником аргонно-дугового зварювання у космічній промисловості», на заводі в місті Омську, зокрема довелось зварювати окремі деталі із титану для космічного «Місяцеходу». Підбираючи різні режими зварювання, він зауважив, що така особливість металу як зміна кольору залежала від температури його нагрівання.

Продовжуючи розповідати про своє захоплення Г. Дочкін вказував, що художнім зварюванням почав займатися ще з 1972 року, «після того, як стикнувся зі зваркою титанових сплавів (деталі для Місяцеходу), які вразили його своїми кольоровими можливостями. Спочатку, використовуючи кольори та фактуру зварних швів, виготовляв картини. Удосконалюючись, перейшов до виконання об'ємних робіт» [3]. З 1978 року Григорій Григорович працював в Інституті електрозварювання, куди його запросив Борис Патон, і присвятив все своє життя улюбленій справі. Його метод художнього зварювання є унікальним і не має аналогів у світі. З часом перші плоскі картини переросли у мистецтво виготовлення об'ємних титанових скульптур. Як уже зазначалося його роботи перебувають у багатьох колекціях, у різних куточках світу. У 2013 році Григорія Дочкіна не стало, але його мистецтво живе у роботах його учнів [3].

Отже, у музеї М. М. Бенардоса у Переяславі можна ознайомитися з діяльністю видатного вітчизняного винахідника др. пол. XIX ст. Саме розвиток електрозварювання був тісно пов'язаний з цією особистістю. Потреба у зварюванні різних металів, метало сплавів потребувала нових підходів і розробок у цій галузі технічної науки. Значний внесок у це здійснили співробітники Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. Широкі можливості використання цієї технології кріплення металів на багато років визначили напрямку розвитку самого електрозварювання.

Висвітлені колекції музейних предметів демонструють їх різноплановість та представляють значний інтерес для ознайомлення із електрозварюванням металів.

Список використаних джерел

1. Ткаченко В. М. М. Бенардос – визначний вітчизняний учений: минуле і сьогоденне через призму музейної експозиції. *IX Міжнародний конгрес україністів. Фольклористика. Українознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* / [голов. ред. С. Пирожков, А. Загородній, Г. Скрипник]; НАН України; МАУ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019. С. 260–266.
2. Ткаченко В. Зразки медальєрного мистецтва в експозиції Музею М. М. Бенардоса. *Збірник праць XVIII Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти» за темою «Людина у світі високих технологій»*. Київ, 23 квітня 2020 р. / Уклад. Л. П. Пономаренко. Київ, 2020. С. 72–75.
3. Ткаченко В. Унікальні зразки зварювання в експозиції Музею М. М. Бенардоса. *Переяславіка: наукові записки НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав (Київська обл.), 2021. Вип. 20(22). С. 82–86.
4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Група «Н» (Нумізматики).

УДК: 37.013.2.: 069. 12 (902)

**НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ,
ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ РОБОТИ
АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НІКЗ «ЧИГИРИН»**

Ірина ЧЕПУРНА,

старший науковий співробітник

*науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Тетяна ШУЛЬЖЕНКО,

молодший науковий співробітник

*науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Чигиринський археологічний музей, як один зі структурних підрозділів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», свою роботу розпочав у 2006 р. Це дуже гарний, сучасний музей, у якому представлені археологічні знахідки з території Чигиринщини. Він має 4 експозиційні зали, експонати в яких розповідають про життя на території краю від кам'яного віку до часу княжої доби. Проте відвідуваність у музеї в порівнянні, наприклад, з музеєм Б. Хмельницького є значно нижчою.

Однією з причин цього є незручне розташування закладу. Музей розміщений окремо від головних об'єктів та пам'яток заповідника, які знаходяться в центрі міста Чигирин. Зазвичай, туристи, приїхавши у НІКЗ «Чигирин», насамперед відвідують музей Б. Хмельницького, Резиденцію гетьмана та Замкову гору, які знаходяться поруч один від одного. Далі, мотивуючись обмеженим часом, їдуть до с. Суботова, де знаходиться церква Св. Іллі, збудована Б. Хмельницьким та до лісового урочища Холодний Яр, на території якого знаходяться унікальні пам'ятки природи, археології та історії. Зайвої години на відвідування музею археології практично не залишається. Ще однією з причин низької відвідуваності музею є його специфіка, адже у суспільстві побутує упереджена думка, що археологічна тематика для пересічної людини є складною, не зрозумілою і не цікавою.

Потенційними відвідувачами музею археології можуть бути учні місцевих та районних шкіл. Щоб відвідування музею дітьми було неодноразовим, цікавим і пізнавальним, працівники закладу розробили ряд інтерактивних екскурсій та занять.

В статті представлені напрацювання, які стали найбільш популярними серед школярів: інтерактивними заняттями та екскурсіями з елементами гри.

В активі музейних розробок є декілька варіантів пізнавально-розважальних заходів, зорієнтованих на юного відвідувача різного віку.

Інтерактивне заняття або екскурсія-гра «Цікава палеонтологія або що було, коли нас не було» зорієнтоване на дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [6, арк. 1–8]. Ігрова екскурсія розділена на дві частини:

1) розповідь-бесіда, на якій екскурсоводи разом з відвідувачами з'ясовують, що вивчає наука археологія, хто такі археологи та палеонтологи і 2) практична частина – міні археологічні розкопки. По завершенню екскурсії відвідувачі мають змогу відчувати себе в ролі археологів. На імпровізованому «археологічному розкопі» юні дослідники роблять власні маленькі відкриття та висловлюють свої припущення стосовно віднайдених речей (рис. 1). Залучення елементів гри в науково-освітній процес пробуджує цікавість до унікальних пам'яток минулого та заохочує юного відвідувача до відвідин музею. Для прикладу, запропоноване заняття у 2023 р. відвідало 16 груп дітей, у 2024 р. – уже 11, варто додати, що сприятливі погодні умови цієї осені дозволяють проводити заняття і досі, то ж робота продовжується.

Інтерактивне заняття «Фібульний костюм давнього населення Європи» розроблене для учнів середнього і старшого шкільного віку та розділене на два етапи: 1) лекторій і 2) практична частина. Розповідь екскурсовода

Рис. 1. Практична частина інтерактивної екскурсії «Цікава палеонтологія, або що було коли нас не було», або «міні» археологічні розкопки

побудована довкола найвідомішого елементу вбрання ранньослов'янського періоду в Україні – металеві застібки фібули. Діти дізнаються про життя та діяльність ранньослов'янських племен на території України (I ст. до н. е. – VII ст. н. е.). Знайомляться з ранньослов'янськими культурами, які проживали на території Чигиринщини: зарубинецькою, черняхівською та пеньківською. На прикладі звичайної шпильки діти дізнаються про історію створення фібули, способи її виготовлення та варіанти будови [5, арк. 1–9].

Друга частина заняття має практичний характер. За допомогою сучасних шпильок та прямокутних шматків тканини школярі відтворюють найбільш поширені варіанти фібульного костюму. В ігровій формі дізнаються про головні «модні тенденції» давніх греків та римлян, та як вони пов'язані з традиційним одягом ранніх слов'ян. У 2023 р. на це заняття прийшло 6 груп дітей (рис. 2).

**Рис. 2. Практична частина інтерактивного заняття
«Фібульний костюм давнього населення Європи»**

Для підвищення зацікавленості та уваги туристів до експозиції музею, працівники закладу розробили ще одне цікаве заняття – «Пізнаємо археологію» [3, арк. 1–5]. На початку екскурсії відвідувачам повідомляється, що по завершенню їх чекає особливе завдання. Щоб його виконати успішно, потрібно якомога краще запам'ятати, як виглядають і

**Рис. 3. Учасники інтерактивного
заняття «Пізнаємо археологію»**

називаються експонати у вітринах. В останньому залі на екскурсантів чекає настільний плакат, поділений на 30 клітинок. У кожній з яких написана назва експонату, а поруч знаходяться відповідні предмети (власна колекція малоцінних речей – прим. авторів) та додаткові, які не вказані на плакаті. Завдання відвідувачів – розкласти експонати у відповідні клітинки. Екскурсія-заняття розрахована для учнів середнього та старшого шкільного віку (рис. 3).

Досвід проведеної роботи говорить, що відвідувачі справляються із завданням майже 100 %, не пізнають хіба що 1–2 предмети. Це заняття до вподоби навіть дорослим відвідувачам, по завершенню екскурсії туристи з задоволенням розкладають експонати у відповідні клітинки та тішаться, якщо вдалося все вирішити правильно.

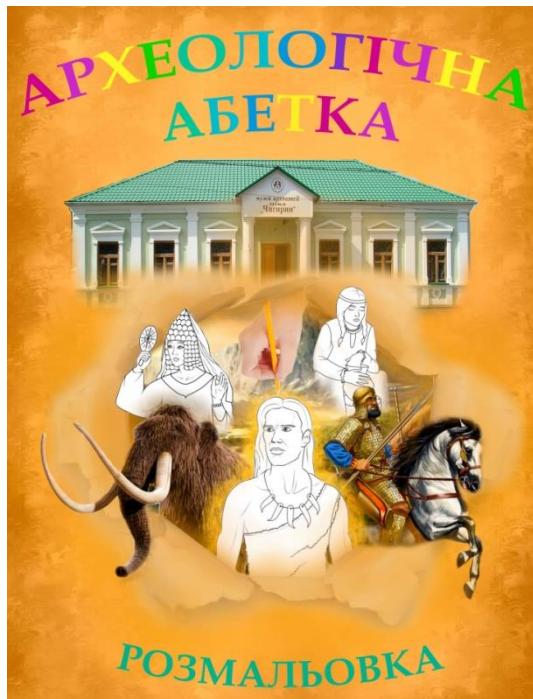

Рис. 4. Археологічна абетка-розмальовка

подається визначення про зображений предмет і 2 розмальовки: 1 – малюнок експонату, 2 – ілюстрація, яка вказує на застосування речі у житті. Автором малюнків стала учениця ліцею – Замша Анастасія. Після екскурсії дітям пропонують попрацювати з абеткою: згадати разом з екскурсоводом де знаходяться такі предмети у музеї, розповісти про їх призначення, розфарбувати малюнки (рис. 4). Окрім абетки наймолодші відвідувачі музею можуть погратися й іншими настільними іграми: пазлами, кубиками, картками, розмальовками. Ігри створені на основі малюнків учнів освітніх закладів Чигиринщини в рамках проекту, реалізованого за підтримки УКФ – «Музей дітям – діти музею» [1, с. 1–6]. Для цього у музеї діє дитячий куточок, що робить їх перебування у закладі більш комфортним та цікавим (рис. 5).

Задля налагодження постійного діалогу з місцевими навчальними закладами важлива постійна співпраця музею і школи, залучення дітей до музейної та експозиційної діяльності. Зокрема, у 2021 р. завдяки співпраці вчителів та учнів Чигиринського ліцею №2 та працівників Чигиринського археологічного музею розроблений цікавий пізнавальний проект – «Археологічна абетка» [4, с. 1–36]. Це книга-розмальовка, яка містить інформацію про дописемну історію рідного краю та завдання для відвідувачів. На кожній сторінці книги зображена буква алфавіту, розміщене фото експонату з музею, назва якого починається на цю літеру. Також

Рис. 5. Дитячий куточок у Чигиринському археологічному музеї

По закінченню кожного проведеного заняття чи екскурсії працівники музею цікавляться враженнями дітей та педагогів про захід, враховують їх побажання та зауваження.

Під час проведеної роботи стало очевидним, що інтерактивні заняття дуже подобаються відвідувачам. Так, цього року учні 4 класу Чигиринського ліцею №1, побувавши на занятті «Цікава палеонтологія або що було, коли нас не було» та попрацювавши археологами, попросились в цей же день прийти ще раз на це саме заняття вже самостійно, аби іще відчувати себе в ролі дослідників. Звісно, працівники музею додавали нові елементи до заняття вже «на ходу», аби діти змогли прийти і працювати аж до закриття музею.

Інтерактивне заняття «Пізнаємо археологію» вже стало доречною частиною постійної експозиції та елементом стандартної музейної екскурсії, по закінченню якої і діти і дорослі із задоволенням розкладають експонати по визначених клітинках, дискутують, а по завершенню запрошують співробітників перевірити, чи правильно вони виконали завдання.

Ці інтерактивні заняття не лише зробили екскурсії цікавими та живими, а й сприяли відвідуванню учнями музею. Для прикладу, у 2023 р. на заняття прийшло 25 груп учнів, 2024 р. вже 18, однак рік ще не закінчився, то ж робота продовжується. Плануємо і далі працювати над розробленням цікавих заходів, які б сприяли популяризації музею.

Список використаних джерел та літератури

1. Трощинська О. І., Діденко Я. Л. З досвіду реалізації проекту «Музей дітям – діти музею». *Збірник матеріалів Десятої науково-практичної конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (29-30.09.2022)*. Національний заповідник Києво-Печерська Лавра. Київ: ТОВ «КАПІТАЛ-ДРУК», 2022. С. 73–77.
2. Трощинська О. І., Діденко Я. Л. Освітньо-творчий діалог «Чигиринський край очима дітей»: з досвіду науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Чигиринщина: історія і сьогодення: Матеріали V науково-практичної конференції 12–13 листопада 2015 р.* Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2016. С. 245–247.
3. Чепурна І. В. Пізнаємо археологію. Інтерактивна гра. *Науковий архів НІКЗ «Чигирин»*. 5 арк.
4. Шульженко Т. М., Чепурна І. В. Археологічна абетка: книга-розмальовка. Черкаси: Вертикаль, 2021. 36 с.
5. Шульженко Т. М., Чепурна І. В. Фібульний костюм давнього населення Європи. Інтерактивне заняття. *Науковий архів НІКЗ «Чигирин»*. 9 арк.
6. Шульженко Т. М., Чепурна І. В. Цікава палеонтологія, або що було коли нас не було. Інтерактивна екскурсія гра. *Науковий архів НІКЗ «Чигирин»*. 8 арк.

УДК 069.4/.5(430)

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МУЗЕЯХ М. КЕЛЬН ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В СПРИЙНЯТТІ ВИСТАВКОВИХ МАТЕРІАЛІВ ВІДВІДУВАЧАМИ

Ярослава КОВАЛЕНКО,
*кандидат історичних наук,
практикантка Служби управління музеями м. Кельн
(Museumsdienst Köln)*

Розвиток сучасних інформаційних технологій значною мірою змінив підходи до організації виставкової діяльності музеїв. З одного боку музейні колекції стали більш доступні для огляду і завдяки інтернет-технологіям їх можна побачити не виходячи з дому. З іншого боку, віддалене споглядання експонатів звичайному відвідувачу не дає можливості повною мірою оглянути, відчути експонат і визначити його зміст і значення в загальній парадигмі цінностей. Сучасні мультимедійні технології і кліпове сприйняття більшістю оточуючої їх інформації зробили традиційні підходи в експозиційній діяльності музеїв менш затребуваними. Okремо варто відзначити, що тут мова не йде про всесвітньо відомі музейні установи на кшталт Лувру (Musée du Louvre) чи Британського музею (British Museum), які, як і єгипетські піраміди, є культовими центрами і не залежать від моди та тенденцій.

Сучасній людині, особливо представникам нового покоління, здебільшого вже недостатньо просто побачити експонати на полиці і почути цікаву розповідь про них від екскурсовода. Сучасний відвідувач, в умовах інформаційного перенавантаження, очікує не лише побачити експонат, а й отримати від нього враження та інтерпретувати його у власній системі цінностей. У цьому контексті ми виділяємо такі основні пункти, які будуть представлені нижче: інтерактивні форми подачі інформації, використання мультимедійних технологій, оформлення експозицій та виставкового простору з результатами досягнень у галузі психології та нейрохірургії.

З метою наблизити колекції музеїв до повсякденного життя і зробити їх експонати більш зрозумілими для кожного відвідувача, музейні установи м. Кельн упродовж останніх років суттєво змінили підходи в презентації та подачі експозиційних матеріалів. Акцент робиться на індивідуальне сприйняття, на інформаційне неперевантаження. Щоб людина сама чи в компанії, незалежно від того чи відвідує музей в у будні після роботи, чи на вихідні, могла з інтересом провести час, отримати нову інформацію для роздумів, при цьому емоційно не перенавантажуючи себе.

З метою досягнення цього організація експозиційного матеріалу відштовхується не від прямої хронологічної лінійності, а від актуальних тем сьогодення. Наприклад, постійні експозиції Міського музею Кельна (Kölnisches Stadtmuseum) презентують історію міста від часів Давньої Римської імперії до сьогодення через окремі теми. Кожна локація розкриває окрему тему, у якій в хронологічній послідовності від більш раннього часу до пізнього представлені експонати, що її стосуються. Таким чином історія міста Кельн передається через такі теми, як колонія, кельнці, мода, торгівля, транспорт, війни, релігія, міграція, карнавал, їжа, футбол, наполеонівські війни, націонал-соціалізм, медіа та ін. Наприклад, у виставковій зоні, присвяченій темі релігії, представлені релігійні артефакти від доби раннього християнства до нашого часу, які разом пов'язані з історією м. Кельн. Це і ранньохристиянські рукописи, видання реформістської церкви, релігійні атрибути іудаїзму та ісламу. Презентація експонатів виставки ювелірних прикрас, відкриття якої заплановано на грудень 2024 року в кельнському Музеї прикладного мистецтва (МАКК – Museum für Angewandte Kunst Köln), також планується за тематичним принципом.

Оформлення та презентація виставкових матеріалів у музеях міста Кельн у багатьох випадках спирається на певні положення в галузі психології та нейрохірургії. Психологія стверджує, що людське сприйняття краще засвоює інформацію, коли вона інтегрована в конкретні історії, оскільки вони передають абстрактний зміст у зрозумілий й цілеспрямований спосіб [1, с. 29]. Виходячи з цього принципу, чимало експозицій в Міському музеї м. Кельн (Kölnisches Stadtmuseum) складаються з щоденників чи листів конкретних людей, які були пов'язані з тими чи іншими процесами, про які йдеться в експозиціях.

Наступний важливий момент в цьому питанні – експозиції не перевантажені великою кількістю експонатів для огляду. Музеї не ставлять собі за мету показати відвідувачам за один їх візит як найбільше матеріалів із своїх збірок. Навпаки, якщо говорити професійною мовою музейних працівників, експонатам дають «більше повітря», для того, щоб не обтяжувати сприйняття відвідувачами певної теми. Натомість музеї з певною послідовністю проводять заміну експонатів, залишаючи незмінну присутність ключових експонатів. Тому відвідувачі кельнських музеїв, мають змогу щоразу побачити щось нове для себе. На нашу точку зору, такий підхід є особливо актуальним для місцевих музеїв які не є великими музейними центрами і здебільшого мають постійну локальну цільову аудиторію. На підтвердження такої точки зору виступають результати одного опитування проведеного агентством «Agency Audiencey» у Великій Британії у 2015–2016 роках. Відповідно якому, основна мотивація для людей, які відвідували музеї орієнтовно 3 рази на рік полягала в їх бажанні

дізнатися щось нове і можливістю цікаво провести час с друзями або родиною [2].

Щоб зробити музейні колекції більш доступними для сприйняття та додатково зацікавити аудиторію до відвідування, музеї стали широко використовувати інтерактивні форми подачі інформації з широким застосуванням мультимедійних технологій. Такий формат особливо актуальний для дітей шкільного віку та молоді, які сприймають візит в музей як певне шоу, у якому вони можуть разом брати участь. Якщо в історичних музеях, як правило, представлено широкий спектр різних експонатів які можуть викликати інтерес у людей різних вікових груп що мають різні інтереси, то художні музеї, з тієї точки зору, мають більш складну ситуацію.

Наприклад, щоб зробити художнє мистецтво більш доступним і зрозумілим для дітей шкільного віку, в Людвіг-музеї м. Кельн (Ludwig Museum) створено так звану «Поп-Лабораторію» (Pop Lab). Ця лабораторія розташована поруч з залами, в яких експонуються роботи в стилі поп-арт, і оформлена як художня студія у відповідному стилі. У ній діти, після перегляду цих залів, можуть самостійно спробувати створити власну роботу в стилі поп-арт. В музеях Кельна широко використовуються для різних вікових категорій прийоми театральної гри. Наприклад учасникам групового відвідування екскурсоводом пропонується показати, що вони побачили в тому чи іншому експонаті. Відвідувачі, як правило, під час цієї гри розкривають своє розуміння і мають змогу побачити інші трактування. Такий підхід більше зосереджується на емоціях людини і наративах (змістовних історіях), як значущих механізмів структурування нової інформації. [3, с. 22]. Детально описувати в цій роботі інші інтерактивні-методи, на нашу точку зору немає сенсу, адже головне завдання статті показати сучасні підходи у презентації виставкових матеріалів.

Поруч із застосуванням інтерактивних форм подачі інформації наразі музеї Європи широко використовують в своїй експозиційній діяльності мультимедійні технології. Музеї міста Кельн в цьому питанні одні з перших. Наприклад, у 2022 році було завершено складний мультимедійний проект «Робимо видимим» (Sichtbar machen), коли при натисканні кнопки біля експонату, що викликав додатковий інтерес у відвідувача, з'являються додаткове його підсвітлення і більш детальна інформація від проєктора на поверхні що поруч [4, с. 57]. Новітні технології дають відвідувачам можливість не лише побачити сам предмет експозиції, але й отримати додаткову інформацію про експозицію різними мовами, почути її «звук» у навушниках, побачити їх «в житті» на відео. Адже розуміння інформації, як стверджує когнітивна наука, залежить не тільки від її змісту, а й від того як вона передається. Мультимедійні технології роблять колекції музеїв

доступними для сприйняття різними цільовими аудиторіями, незалежно від віку, освіти, громадянства і це є також ефективним методом залучення аудиторії до відвідування музеїв.

Не меншим фактором у сприйнятті виставкових матеріалів є наявність достатніх умов для комфортного перебування в музеї. В цьому плані велика увага в музеях Кельна приділяється питанню безбар'єрного простору, наявності у виставкових залах місць для сидіння, зон емоціонального відпочинку. Важливість і затребуваність цього спирається на дослідження, проведені в нейрохірургії і психології, які ставлять під сумнів образ людини, яка завжди свідомо все сприймає. Відповідно до такої інтерпретації обробка інформації людиною є досить складним процесом, на який впливає зв'язок між мозком і тілом, а також обмін з культурними системами [3, с. 22]. У цьому контексті цікаве рішення має музей Людвіга (Ludwig Museum), який невеликі місця біля вікон у невивставкових приміщеннях (наприклад у міжсходових пролітах, коридорах) перетворив у локації психологічного відпочинку, де людина може присісти і, спостерігаючи за видом з вікна, зібратися з думками або поділитися з присутнім поруч своїми враженнями.

Коротко хочемо згадати про такий споживацький момент для людського тіла, як наявність в музеях кав'ярень. Їх наявність в музеях (Museum Schnütgen, Museum Ludwig) вважається прийнятним, і якщо у музею є можливість належним чином забезпечити цю послугу, від неї не відмовляються, оскільки такі кав'ярні передусім є місцем, де люди в комфортній для себе атмосфері обмінюються своїми враженнями і думками від побаченого. Як правило, це відкриті площі в фойє біля каси.

Підсумовуючи все наведене вище, можна стверджувати, що ключовим пунктом у виставковій діяльності музеїв м. Кельн є спрямованість на індивідуальні культурні, світоглядні і фізичні потреби відвідувачів. Це досягається шляхом представлення тем під кутом різних проблем і точок зору та підтримки у відвідувачів стану емоційно-фізіологічного комфорту.

Список використаних джерел

1. Kahneman Daniel. *Thinkin, fast and slow*. London: Penguin Books, 2012.
2. Audience Agency, 2016. *Audience Finder: East Anglia Museums 2015 / 16 Visitor Survey Report*. (September).
3. Kramper Andrea. *Storytelling für Museen. Yerausforderungen und Chancen*. Bielefeld: transcript Verlag, 2017. 138 s.
4. Museumsdienst Köln: *Jahresbericht 2022*. Redaktion und Koordination: Marion Hesse-Zwillus, Simone Hurniak und Kathrin Jaschke. Köln: Museumsdienst, 2023.

УДК 069.1(477.46) «20»

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС «РЕЗИДЕНЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»: 15 РОКІВ РОБОТИ

Людмила АБАШНА,

*завідувач науково-дослідного відділу «Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

Цікавість до Чигирини, як до гетьманської столиці, розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. У 2000 роках з'явився ряд державних документів, виконання яких дозволило б перетворити Чигирин на привабливе туристичне місто. У 2003 р. було видано Розпорядження Президента України Про заходи щодо створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького» [5], в 2004 р. підписано постанову «Про затвердження комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького на 2004–2010 рр.» [4].

Пізніше згадані документи увійшли до нової державної програми «Золота підкова Черкащини», яка була затверджена Кабінетом Міністрів України від 15 травня 2006 р. [1]. Роботи по її виконанню розпочалися того ж року під контролем Черкаської обласної державної адміністрації.

«Було проведено науково-дослідні роботи – археологічні дослідження території Нижнього міста в Чигирині (на місці можливого розташування резиденції Б. Хмельницького (керівник к.і.н. Д. П. Куштан; науковцями Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМ) були розроблені документи по відтворенню резиденції гетьмана Б. Хмельницького в Чигирині (головний архітектор проекту Юрченко С. Б., архітектори Подольський А. В., Лихвар О. Ф., Спінул О. Ю.).

Із завершенням археологічних розкопок та розробки проектної документації розпочалося будівництво історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького». До об'єктів першої черги будівництва були віднесені: будинок гетьмана, канцелярія, скарбниця, курінь, людська, поварня і вартівня. Протягом 2006–2008 рр. був виконаний значний обсяг робіт з реставраційного відтворення об'єктів комплексу...» [2, с. 51].

У січні 2009 р. було видано Указ Президента України «Про відзначення у 2009 році 360-ої річниці подій пов'язаних зі створенням Української козацької держави» [7].

У рамках виконання цього указу, 17 жовтня 2009 р. відбулося відкриття першої черги історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького», хоча будівельні роботи ще не були завершені.

Будівництво резиденції входило до масштабного обласного проекту «Золота підкова Черкащини». Власне, в січні 2010 р. було підписано Указ

президента про додаткові заходи на виконання програми «Золота підкова Черкащини» [8], що давало надію на добудову резиденції.

Проте у травні 2010 р., Указ В. А. Ющенко було скасовано його наступником [6].

У 2009 р., під час відкриття, експонувалося сім тимчасових виставок у двох будівлях: будинку гетьмана та генеральній військовій канцелярії. Надалі використання цих будівель було обмежене.

Не дивлячись на те, що проєкт не завершено, цікавість до нього залишається значною. Співробітники НІКЗ «Чигирин» проводять екскурсії по території резиденції, шукають і впроваджують інші форми активностей з відвідувачами, пристосовують будівлі резиденції під експозиційні площі, враховуючи ті виклики та реалії, які залишили будівельники. При проведенні будівельних робіт, було допущено ряд прорахунків, які суттєво вплинули на стан збереження будівель, тому постійна експозиція не була розміщена в цих приміщеннях.

У 2014 р. було відновлено експозицію в приміщенні військової канцелярії. Неможливість дотримання умов зберігання експонатів спонукали заповідник до виготовлення поліграфічних копій робіт Д. Г. Нарбута із серії «Козацькі полковники» (оригінали зберігаються у Черкаському обласному краєзнавчому музеї), портретів видатних особистостей XVI-XVII ст. та картин «Козак Мамай» (оригінали зберігаються у Національному художньому музеї України). Окрасою експозиції стали роботи талановитої художниці, співробітниці заповідника Н. Атамась. Нею були написані портрети гетьманів України та правителів європейських держав – Швеції, Молдови, Туреччини, Трансільванії, з якими Б. Хмельницький підтримував дипломатичні відносини...» [2, с. 53].

У 2019 р. експозицію канцелярії було доповнено копіями козацьких прапорів, оригінали яких зберігаються у Військовому музеї в Стокгольмі (Швеція). Виготовила їх для нашого закладу голова Черкаського обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України Ольга Михайлівна Мартинова.

У 2022 р. для відвідувачів було відкрито «Курінь гетьманської варти». Відтворити інтер'єри козацького куреня поки що немає можливості, але розділивши приміщення умовно на три частини, отримали додаткові виставкові площі.

В одній експонується тимчасова виставка «Господарське начиння в побуті українців». Іншу частину приміщення облаштували для наших найменших відвідувачів. «Дитячий музейний простір» наповнено інтерактивними розробками науковців закладу, які дозволяють вивчати історію Чигиринщини, граючись. Під час літніх канікул тут працює «Творча музейна майстерня», де маленькі відвідувачі навчаються опановувати різні види традиційного та сучасного мистецтва: виготовлення ляльки-мотанки, іграшок з різних природних матеріалів,

декоративного розпису, соломоплетіння, ліплення та ін. Ще одна частина цього приміщення стала простором для тимчасових змінних виставок. До 2022 р. на території резиденції експонувалися виставки з використанням предметів фондової збірки НКЗ «Чигирин». Протягом 2023–2024 рр. відвідувачам було запропоновано тимчасові виставки з інших музейних закладів. Так, у 2023 р., в рамках угоди про співпрацю, відвідувачі побачили чотири виставкові проекти Національного заповідника «Биківнянські могили». Цікавим був мистецький проєкт до 90-х роковин голодомору «Ляльки для ненароджених», підготовлений майстринями-лялькарками з різних регіонів України та з-за кордону. У березні 2024 р. відвідувачам презентовано тимчасову виставку графічної новели «Марісель і Панна Кота рятують культурну спадщину» з Одеського муніципального музею приватних колекцій ім. Блещунова, у квітні на території резиденції експонувалася виставка з Національного музею «Чорнобиль» – «Прип'ять. Машина часу».

1 жовтня цього року відкрито тимчасову виставку «Ікони на дошках з ящиків для набоїв» – це частина виставкового проєкту талановитих художників з Києва Софії Атлантової, Олександра та Германа Клименків.

Резиденція Б. Хмельницького є місцем проведення масових заходів. На її території сьогодні проводяться квести, пізнавально-розважальні заходи для учнів молодшого та середнього шкільного віку, під час яких діти дізнаються про культуру та звичаї нашого народу». В 2011–2012 рр. проведено захід, під час якого учасники військово-історичної групи «49 орта джемаат-хассеків яничарського війська Оттоманської Порти» (керівник С. Кузьмич) та військово-історичної групи «Курінь Печерської сотні Київського полку» (керівник О. Харченко) показали сучасні реконструкції елементів одягу, озброєння та побутові речі, що відповідають аналогам XVII ст., ними також було відтворено один із епізодів облоги Чигирини 1677–1678 рр.

У травні 2015 р. на території комплексу відбулися Всеукраїнські змагання з армреслінгу, присвячені пам'яті нашого земляка Павла Антоненка, який загинув на сході України» [2, с. 53].

З 2015 по 2019 р. на території резиденції проходили багатолюдні фестивалі святого Миколая (в грудні) та VIRA FEST влітку, на релігійне свято Трійці.

За весь період роботи історико-архітектурний комплекс двічі змушені були закривати для відвідувачів. Свої корективи внесла пандемія, пов'язана з поширенням COVID-19, але коли було напрацьовано алгоритм дій – до нас знову поїхали екскурсанти. Оскільки в той час були закриті кордони, українці навіть більше почали цікавитися власною історією, нашим містом, постаттю Б. Хмельницького. Друга така тимчасова зупинка роботи сталася на початку повномасштабного вторгнення. Та вже з квітня, коли ситуація на фронті змінилася (ворога було відкинуто з північного

напрямку), відвідування та екскурсійне обслуговування на території резиденції було поновлено. Сьогодні комплекс продовжує працювати для відвідувачів.

Під час відкриття резиденції в 2009 р. Президент України Віктор Ющенко сказав: «Тут, у Чигирині, поставала наша велика українська нація. На цій землі – наш військовий початок і наша національна енергія. Тут народжувалось військо Богдана, яке звільнило наш дух і проклало шлях до нашої державної незалежності... Чигирин – наша доблесть і слава. Чигирин – наше серце і українська душа. Чигирин – наш могутній козацький дух... Дорога кожного українця до самого себе, до України, до рідної нації пролягає через Чигирин...» [3, 13].

За 15 років, саме скільки працює історико-архітектурний комплекс «Резиденція Б. Хмельницького», його відвідало майже 350 тисяч осіб, проведено більше 10,5 тис. екскурсій, представлено більше 40 тимчасових виставок.

На сьогодні, питання добудови резиденції залишається відкритим. Зважаючи на те, що країна перебуває в стані війни, є інші, важливіші пріоритетні завдання. Та розуміючи, яке значення має історична спадщина в житті кожної країни, сподіваємося, що цей державний проєкт буде реалізований.

Список використаних джерел

1. Державна програма «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/36933732> (дата звернення: 08.10.2024).
2. Діденко Я., Абашіна Л. З історії створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького». *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції «Лицар ордена культури»*, присвяченої 90-річчю від дня народження Б. Г. Возницького, Героя України, Почесного громадянина міста Дубна. Рівне : Дятлик М., 2016. С. 51–53.
3. Зінченко Н. Наш могутній козацький дух. *Культура і життя*. 2009. № 42. С. 7–18.
4. Постанова від 2 червня 2004 р. №721, м. Київ Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2004-%D0%BF#Text/> (дата звернення: 08.10.2024).
5. Розпорядження Президента України Про заходи щодо створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2003-%D1%80%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
6. Указ Президента України «Про визнання таким, що втратив чинність Указу Президента України від 15 січня 2010 р. №28». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/625/2010#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
7. Указ президента України «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31/2009#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
8. Указ президента України №28/2010 «Про додаткові заходи щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Черкащини». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/282010-9947> (дата звернення: 08.10.2024).

РОБОТА МУЗЕЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Ольга Пискун,

завідувач відділу «Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, основна увага Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» була спрямована на збереження та захист наявних колекцій. Щоб унеможливити музейні предмети від загрози знищення, керівництво закладу вже в перший день війни вирішило припинити роботу з відвідувачами на всіх об'єктах Заповідника та демонтувати постійні експозиції музеїв закладу (наказ генерального директора НІКЗ «Чигирин» № 19 від 24.02.2022 «Про режим роботи НІКЗ «Чигирин»»).

Таким чином, з постійної експозиції музею Богдана Хмельницького, в якій знаходилось близько 2000 експонатів, було вилучено 1114 музейних предмети (1095 – основного фонду, 18 – допоміжного). Усі вони були спакзовані у спеціальні ящики та підготовлені до евакуації. Процес демонтажу експозиції музею фіксувався за допомогою фотографування. В топографічних описах залів робились позначки про переміщення музейних предметів. Фото демонтажу експозиції та топографічні описи залів з позначками про нове місцезнаходження предметів були завантажені на хмарне сховище музейного відділу.

Разом з цим, стало питання про переформатування роботи музею в нових умовах. Більшість працівників відділу пішла у щорічні відпустки, решта – залишалась працювати на випадок екстреної евакуації музейної колекції. Вони займались впорядкуванням документації, спільно з фондovими працівниками періодично оглядали стан збереження музейних предметів, знятих з експозиції, про що робили відповідні записи у спеціальних журналах.

Водночас, продовжувалась робота музею, як культурно-освітньої установи.

Спілкування з відвідувачами перейшло в онлайн формат. На ФБ сторінці НІКЗ «Чигирин» публікувались дописи під хештегами «Мистецький фронт», «Атрибути гетьманської влади» та ін., проводились онлайн майстер класи для дітей.

В перші місяці війни в Чигирині з'явилась велика кількість внутрішньо переміщених осіб з Київщини, Харківщини, Миколаївщини, Херсонщини, Донеччини та інших міст. Для дітей ВПО у квітні-травні 2022 року була проведена серія майстер-класів у приміщенні «Будинку

гетьмана» на території історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». Діти вчилися виготовляти народну ляльку, традиційні писанки, вироби з солоного тіста, джутової нитки, оволоділи техніками декупаж, квілінг та іншими. Співробітниці музею за цей період підготували та провели 20 майстер класів для ВПО та їх батьків.

Після звільнення від російських окупантів північних областей України та Київщини Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» поступово почав повертатися до роботи з відвідувачами на своїх об'єктах. Так, з 5 квітня 2022 року було відновлено прийом відвідувачів та проведення екскурсій на території історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», з 11 квітня – у Суботівському історичному музеї, Стецівському етнографічному музеї та філії «Холодний Яр», а з 1 червня 2022 року у музеї Богдана Хмельницького.

За відсутності постійної експозиції в музеї Богдана Хмельницького працівники відділу зосередились на виставковій роботі.

На час відкриття музею, у 3 виставкових залах закладу, відвідувачам було запропоновано тимчасові експозиції: «Українське козацтво у творчому доробку Богдана Гринчака», «Розквітне люба Україна» (живопис і графіка Яни Якимчук), «Чигирин: погляд у минуле».

Відкриття виставки живопису і графіки «Розквітне люба Україна» художниці Яни Якимчук, мами 5 дітей, планувалось до 8 березня 2022 року, та війна внесла свої корективи. Презентація виставки, яка відбулась 1 червня, розпочалася з хвилини мовчання за всіма загиблими в російсько-українській війні та «Молитви за Україну» у виконанні талановитого колективу «Чарівне відлуння» Чигиринської дитячої музичної школи.

Війна вплинула на всі сфери життя, в тому числі і на мистецтво. Воно стало зброєю, терапією, способом фіксації повсякденного життя людей в умовах війни.

На початку 2023 року у залах музею Богдана Хмельницького експонувалась виставка робіт черкащанки Ольги Курської «Хроніки Перемоги».

В одному з інтерв'ю художниця згадувала: «Я пам'ятаю, що перші чотири дні я не дозволяла собі малювати, відчувала потребу кудись бігти, допомагати, робити щось активне: робити бандеросмузі, протитанкові їжаки, насипати пісок для укріплень. Це здавалося набагато важливішим, ніж малювати. Плетучи вдень маскувальні сітки, а вночі без перестанку гортаючи стрічку новин, десь день на п'ятий я вирішила почати малювати, аби не збожеволіти, аби кудись направити енергію, яка накопичувалася» [5].

На виставці в музеї Богдана Хмельницького було представлено 47 робіт авторки, написаних з перших днів повномасштабного вторгнення.

Кожна має свою історію і свій зміст. За словами художниці, вона мріє показати «Хроніки Перемоги» у 24 обласних центрах України, включаючи Крим.

Тимчасова виставка «...Зима без світла – це не важко...» була підготовлена працівниками музею в період, коли тривали відключення електроенергії через ворожі обстріли енергетичних об'єктів України. За допомогою музейних предметів виставка розповідала, як у давнину, коли у домівках ще не було електроенергії, люди займалися буденними справами, рукоділлям; як, без електрики та інтернету, проводили дозвілля.

Постійне вимикання електроенергії у приміщенні музею не стало на заваді для проведення екскурсій, екскурсіводи почали працювати в експозиції, використовуючи ліхтарі, що додавало їх розповіді особливого шарму та містичності.

У березні 2023 року у музеї експонувались роботи харківської майстрині Олени Адільбекової «Ляльковий літопис війни» яка, на той час, проживала на Черкащині як ВПО.

Олена Адільбекова – кризовий психолог. Лялькарством почала займатися з 2014 року. Саме це хобі дало їй сили психологічно витримати перебування в Харкові на початку 2022 року, під час запеклих боїв на околицях міста.

Під впливом побаченого на вулицях Харкова, повідомлень з фронту, в укритті, під обстрілами, з'явилися авторські ляльки в техніці текстильної пластики в різноманітних сценічних композиціях: «ЗСУ і Батько», «Попасна», «Мадонна з дитиною», «Зі смартфоном», «На підлозі» та інші. Кожна лялька має свій прототип. Таким чином, майстриня вела своєрідний ляльковий літопис війни. Ці ляльки дуже емоційні, вони передають біль, сум і, разом з цим, віру та надію в сили харків'ян та українців [2].

У грудні 2022 та у січні 2024 року в музеї Богдана Хмельницького можна було побачити роботи члена Національної спілки художників України Василя Григоровича Бомбізи, митця з особистою трагічною історією.

У 2022 р., після повномасштабного вторгнення росії, місто Слов'янськ, де проживав художник, опинилося під обстрілами. Василь Бомбіза був вимушений переїхати з зони активних бойових дій до м. Чигирин, залишивши свій творчий доробок у Слов'янську. Проживаючи в Чигирині – затишному містечку з чарівною природою, В. Бомбіза за досить короткий час створив серію робіт, присвячених Чигиринщині. Ці роботи побачили відвідувачі музею Б. Хмельницького у грудні 2022 – лютому 2023 рр. на виставці «Три евакуації Василя Бомбізи», адже евакуація до м. Чигирин була вже третьою в житті художника.

На відкритті виставки міський голова В. Харченко перейнявся долею робіт В. Бомбізи і пообіцяв допомогти врятувати творчий доробок

митця. Навесні 2023 р., під час чергової поїздки представників громади на Схід, картини «з-під обстрілів» були перевезені до Чигирин. З 16 січня 2024 р. В музеї Б. Хмельницького розпочала роботу персональна виставка Василя Григоровича Бомбізи, яку так і назвали – «Мистецтво з-під обстрілів».

В експозиції музею було представлено 65 робіт художника, евакуйованих з м. Слов'янськ Донецької області зусиллями Чигиринської міської територіальної громади.

На полотнах Василя Григоровича Бомбізи можна було побачити краєвиди Донеччини: околиці Краматорська, Слов'янська, Кременної, дивовижну Святогірську лавру. Ці землі нині зранені війною, їх довоєнну красу майстерно передав художник на своїх картинах [3].

23 серпня 2023 року у музеї Богдана Хмельницького відбулося відкриття першої персональної виставки нашої колеги, молодшого наукового співробітника відділу «Музей Богдана Хмельницького», Людмили Харченко «Обіймаю тебе, моя Україно!».

Людмила Іванівна Харченко – народний майстер Національної спілки майстрів народного мистецтва України, займається виготовленням площинної та вузлової ляльки. За період війни у Людмили Харченко з'явилася ціла серія військово-патріотичних робіт: «Благаю», «Україна», «Смуток», «Захисниця», «Мамине благословіння», «Збережене життя», «Подолоємо темряву разом», «Біженці», «Дівчата зрізають коси, та туго шнурують берці...», «Нескорена», «Обіймаю тебе, моя Україно!», «Волонтерка з маскувальною сіткою», «Патріотична» та інші. Лялькові композиції передають переживання мисткині під час війни: гнів, лють, тривогу, розгубленість, смуток, хвилювання. Водночас, вони випромінюють і надію та впевненість у мирне майбуття. На виставці було представлено більше 60 робіт авторки [4].

Тим часом, працюючи з відвідувачами музею, стало зрозуміло, що з початком війни у людей зріс запит на пізнання власної історії, усвідомлення своєї національної приналежності.

Виникла потреба в переосмисленні експозиції музею Богдана Хмельницького, її адаптації до умов воєнного часу, адже колекція музею продовжувала залишатися у сховищах.

На початку 2023 р. було розпочато підготовку проєктної заявки на отримання гранту від Українського культурного фонду. Існуючу експозицію музею Богдана Хмельницького було вирішено доповнити інтерактивним музейним простором з використанням сучасного музейного обладнання – сенсорних кіосків та мультимедійної книги.

Проєкт зі створення інтерактивного музейного простору в експозиції музею отримав назву «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». Він успішно пройшов усі грантові випробування, отримав схвальні відгуки

експертів (3-й у рейтинговому списку) та був профінансований Українським культурним фондом.

Протягом липня-листопада 2023 р., за підтримки Українського культурного фонду, проект було реалізовано. За допомогою контенту, вміщеного в сенсорних кіосках, ми змогли доповнити експозицію музею Богдана Хмельницького інформацією про резиденцію гетьмана у Чигирині, історичну роль міста, як столиці Української козацької держави, в доступній формі розповісти відвідувачам про особливості Української козацької держави, її вплив на хід європейської історії, всебічно розкрити образ гетьмана Богдана Хмельницького. Мультимедійна книга дозволила втілити в життя нашу давню мрію – показати в експозиції музею рукописне Євангеліє 1651 р. зі Свято-Михайлівської церкви села Суботова – унікальну пам'ятку сакрального мистецтва Правобережної України середини XVII ст., яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і не доступна для огляду. Натомість сучасні цифрові технології дали таку можливість. [1, с. 216]

На сьогодні музей Богдана Хмельницького в Чигирині продовжує працювати: поступово відновлюються демонтовані експозиції, у вітрини повертаються відреставровані за цей період музейні предмети. Однак найцінніші експонати поки залишаються в сховищах. Як і раніше, основними завданнями музею є збереження та захист наявних колекцій, виставково-експозиційна та культурно-просвітницька робота.

Заклад продовжує тримати культурний фронт.

Список використаних джерел

1. Брель О., Пискун О., Діденко Я. Створення інтерактивного простору в музеї Богдана Хмельницького в рамках проєкту «Богдан Хмельницький. (Не)розказана історія». *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (з міжнародною участю) (Черкаси, ЧДТУ, 7–8 грудня 2023 р.). Черкаси, 2023. С. 216–220.
2. Ляльковий літопис війни. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» : веб-сайт. URL: http://www.chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=637:2023-03-02-06-59-23&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57
3. «Мистецтво з-під обстрілів» Василя Бомізи. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» : веб-сайт. URL: <http://www.chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php/home/mystetstvo-z-pid-obstriliv-vasylia-bombizy>
4. «Обіймаю тебе, моя Україно». Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» : веб-сайт. URL: <http://www.chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php/home/obiimaiu-tebe-moia-ukraino>
5. Трошинська О. Мій фронт – мистецтво, моя зброя- творчість. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: веб-сайт. URL: <http://www.chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php/home/mii-front-mystetstvo-moia-zbroia-tvorchist>

УДК 069.5

МУЗЕЙНА ВИСТАВКА: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Алла ЛИСЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

У сучасному світі музеї виконують надзвичайно важливу роль як культурно-освітні центри, де зберігається і популяризується культурна спадщина націй. Однак, із розвитком цифрових технологій і зміною потреб аудиторії, музеї стоять перед новими викликами. Вони більше не можуть залишатися лише пасивними сховищами артефактів.

Сучасний музей має стати інтерактивним майданчиком, який не тільки зберігає історію, але й активно залучає відвідувачів до діалогу. Важливим елементом такої трансформації є впровадження мультимедійних технологій, нових підходів до управління та маркетингових стратегій, які забезпечують ефективну роботу музеїв в умовах глобалізації та інформаційної епохи. Невід'ємною складовою музейної роботи є виставкова діяльність і формування музейної виставки, зміст якої сучасні науковці трактують як тимчасовий публічний показ музейної спадщини або, якщо поняття «виставка» розглядати в світлі експозиційної роботи музею, як музейну експозицію з регулярно змінюваним складом експонатів [1, с. 14]. Музейна виставка є важливим результатом науково-дослідної та культурно-освітньої роботи музейників, привертає увагу громадськості до певної проблеми, події, факту, явища, створює своєрідний зв'язок сучасності з минулим [2, с. 133].

Змістовне наповнення музейної виставки трансформується в роботі музейних установ відповідно до сучасних викликів, адже перед музеями, які прагнуть зайняти достойне місце в новітньому соціокультурному середовищі, стоїть ряд пріоритетних завдань, серед яких, насамперед, врахування в побудові музейної виставки змін очікувань аудиторії. Мова йде про те, що сучасний відвідувач вже не задовольняється статичними експонатами, а прагне інтерактивності, можливості досліджувати історію за допомогою сучасних технологій. Відповідно, відбувається процес постійного зниження відвідуваності традиційних виставок, так як в умовах зростаючої конкуренції з іншими формами дозвілля та появи якісних високотехнологічних освітніх платформ музеї повинні шукати нові способи залучення відвідувачів.

Сьогодні музейна виставка – це не просто демонстрація артефактів чи творів мистецтва, а справжня культурно-освітня платформа, яка інтегрується в сучасний цифровий простір, відповідаючи новим викликам часу. Сучасна музейна виставка поєднує традиційні підходи з

інноваціями, забезпечуючи більш інтерактивний та персоналізований досвід для відвідувачів. Для розвитку інноваційних виставок музеї активно співпрацюють із технологічними компаніями, освітніми інституціями та науковими організаціями. Такі партнерства дозволяють музеям використовувати новітні технології для створення унікальних проєктів.

Однією з ключових тенденцій у сучасних музеях є впровадження мультимедійних технологій. Ці інструменти дозволяють створити інтерактивні простори, де відвідувачі не тільки спостерігають за експонатами, а й активно взаємодіють з ними. Сучасні виставки включають такі інноваційні елементи як віртуальна реальність (VR), технологічні можливості якої дають змогу відвідувачам «поринути» в інший час або місце, наприклад, стати учасниками історичних подій або оглянути археологічні пам'ятки, що більше не існують; доповнена реальність (AR), технології якої створюють додаткові шари інформації на експонатах, що збагачує розуміння об'єктів у контексті їх використання чи культурного значення. Широко використовуються сенсорні екрани та інтерактивні експозиції, які дають можливість отримати більш детальну інформацію про експонати, додатково переглянути відео чи анімації, що пояснюють історію або процес створення об'єкта.

Серед основних тенденцій у сфері організації музейних виставок у сучасних умовах є також активна робота у сфері залучення відвідувачів. Сучасний музейний простір орієнтований на потреби різних категорій відвідувачів. Тому дедалі популярнішою стає персоналізація виставок, коли відвідувач може самостійно обирати, яку інформацію отримати. Це можливо завдяки використанню аудіогідів із вибором тематики, так як відвідувачі можуть обирати тематичні екскурсії, які найбільше відповідають їх інтересам. Набирають популярності індивідуальні інтерактивні програми. Такими є, наприклад, мобільні додатки, що дозволяють отримати додаткову інформацію, історичні відеоматеріали або факти, базуючись на інтересах користувача.

Музейні працівники сьогодні добре усвідомлюють необхідність трансформації простору й представлення музейної виставки як події. Відповідно, музейні виставки більше не обмежуються статичним показом експонатів. Виставковий простір сьогодні часто перетворюється на культурно-мистецький майданчик, де проходять лекції, воркшопи, дискусії, інтерактивні заходи. Це дозволяє музеям стати частиною культурного життя сучасного суспільства та бути активним учасником громадських дискусій.

Іншою важливою тенденцією є міжнародна співпраця музеїв та активне їх включення у міжкультурний діалог. Глобалізація стимулює обмін експозиціями між музеями в різних країнах, проведення спільних міжнародних виставок та інтеркультурних проєктів. Це не тільки збагачує

культурний простір, але й сприяє кращому взаєморозумінню між народами.

Останні роки продемонстрували важливість цифрових форматів музейних виставок. Музеї постійно переглядають власні підходи до експозицій та роблять їх доступними в онлайн-форматі. Діджиталізація музейного простору відкриває для відвідувачів нові можливості дистанційного доступу до музейних експозицій. Це віртуальні тури, які дозволяють відвідувачам з різних куточків світу переглядати виставки онлайн, навіть не виходячи з дому; онлайн-архіви, які забезпечують постійний доступ до музейних колекцій, що раніше були доступні лише під час виставок. Сюди ж ми відносимо онлайн-екскурсії з особистим гідом, віддаленим куратором, використання роботів телеприсутності тощо [3, с. 130].

Успішність сучасних музейних виставок часто залежить від ефективних маркетингових стратегій. Керівництво і співробітники музейних установ постійно вирішують низку завдань, пов'язаних з «видимістю» музею в інформаційному просторі [4, с. 52]. Традиційні форми просування музейних послуг поступаються місцем соціальним мережам, серед яких варто виокремити Facebook, Instagram та TikTok, що стали важливими каналами для популяризації виставок. Музеї активно залучаються до створення креативного контенту, використовують меми та відеоролики, щоб привернути увагу насамперед молодій аудиторії.

Таким чином, музейна виставка у XXI столітті – це багатофункціональний простір, що поєднує інноваційні технології, новітні підходи до менеджменту та маркетингу, а також слугує важливим майданчиком для соціального діалогу. Впровадження мультимедійних технологій, розвиток міжнародної співпраці та адаптація до цифрової епохи – це основні напрямки, які визначають майбутнє музейних виставок. Музеї мають величезний потенціал для залучення нових аудиторій, підвищення культурної освіти та зміцнення соціальної взаємодії. Успішні приклади інноваційних виставок демонструють, що майбутнє музеїв – у поєднанні традиційних цінностей з інноваційними підходами.

Список використаних джерел

1. Барановська Н. Експозиційна робота у діяльності музею. *Historical and cultural studies*. Vol. 2, Num. 1. С. 13–17.
2. Більо Л. Експозиційна та виставкова діяльність музеїв Волинської області (1991–2016 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. Вип. 4. С. 132–137.
3. Музейна педагогіка в науковій освіті: монографія / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін. ; за наук. ред. С. О. Довгого. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с.
4. Азимут культурного розвитку / упоряд. Сошнікова О. М. Харків: Видавець Мірошниченко О. А., 2019. 108 с.

УДК 069.5:908](477.46)

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПОЗИЦІЇ РАЙОННИХ КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ

Тетяна НЕРАДЕНКО,

кандидат історичних наук,

методист Черкаського територіального відділення МАН України

Досліджуючи музейну археологію Черкащини, ми з'ясували, що цікаві й змістовні археологічні експозиції мають не лише найбільші та найвідоміші археологічні (Музей археології НІКЗ «Чигирин», Музей поселень-гігантів трипільської культури НІКЗ «Трипільська культура», Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини, музей-кабінет археології Середньої Наддніпрянщини ЧНУ імені Богдана Хмельницького), краєзнавчі (Черкаський обласний краєзнавчий музей, Уманський краєзнавчий музей) та історичні (Кам'янський історичний музей, музей Богдана Хмельницького в м. Чигирин, Канівський історичний музей, Корсунь-Шевченківський історичний музей) музеї області [1].

Без перебільшення, майже в кожному районному краєзнавчому чи історичному музеї області на початку експозиції вміщено розділи з археологічної минувшини краю. У 2021–2023 рр., готуючи до видання монографію «Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, туристична, навчальна», ми особисто відвідали багато з цих музеїв та запевнилися в тому, що іноді ці експозиції мають унікальні археологічні артефакти. Про археологічні експозиції тих районних музеїв, які нам не вдалося відвідати особисто із-за об'єктивних обставин, ми дізналися під час спілкування онлайн з директорами та науковими співробітниками музеїв, які не тільки надалі повну інформацію про археологічні розділи, колекції та окремі знахідки, а й надали безцінні фото-матеріали про них. Завдяки цьому ми мали змогу подати у монографії інформацію про археологічні експозиції усіх районних музеїв Черкащини [2].

Тож, знайомлячи читача з сучасними археологічними експозиціями районних музеїв Черкащини, насамперед, хочемо висловити щирю вдячність керівникам та співробітникам цих музейних закладів за допомогу у зборі інформації та надіслані фотоматеріали: Віті Ямборській (Золотоніський краєзнавчий музей імені М. Ф. Пономаренка), Олені Наріжній (Звенигородський краєзнавчий музей імені Т. Г. Шевченка), Олександрі Тютюннику (Жашківський історичний музей), Катерині Шуляці (Лисянський краєзнавчий музей), Ірині Постригайло (Монастирищенський краєзнавчий музей), Олександрі Снітку (Драбівський краєзнавчий музей), Оксані Антоненко (Чорнобаївський історико-краєзнавчий музей), Надії Віленко і Ларисі Петрушевич (Смілянський краєзнавчий музей), Світлані Проценко (Тальнівський музей історії), Наталії Зайчук і Миколі Якименку

(Маньківський краєзнавчий музей), Любі Лещенко (Катеринопільський краєзнавчий музей), Наталії Кунець (Шполянський краєзнавчий музей).

Отже, сьогодні археологічні матеріали є невід'ємною частиною музейних експозицій таких районних музеїв Черкащини.

Городищенський краєзнавчий музей.

Знаходиться в м. Городище. Заснований у 1998, певний час музей розміщувався в приміщенні районної бібліотеки. У 2010 отримав нове приміщення в районному Будинку культури. У музейному закладі зберігаються та експонуються предмети, що розповідають про історію та культуру міста, про визначних жителів Городищини, представлені відомості про виникнення та становлення району, розвиток культури та найцінніші скарби, якими пишаються жителі міста й району. Постійна експозиція Городищенського краєзнавчого музею нараховує близько 1800 одиниць: основному фонду

належить 673 експонати, решта 1120 предметів значаться в допоміжному фонді. Персонал краєзнавчого музею проводить презентації, тематичні виставки, уроки-екскурсії для дорослих і дітей, дні відкритих дверей, присвячені даті заснування музею та іншим пам'ятним подіям, що сталися на Городищині. Крім основної експозиції, у музеї облаштовують виставки декоративно-прикладного мистецтва. На початку експозиції, як і в інших районних краєзнавчих музеях, мовою археологічних знахідок розповідається про давнє минуле Городищини. Серед експонатів привертають увагу: великі бивні та кістки мамонта; 2 трипільські кратери, один із яких має цікавий розписний візерунок; 2 мініатюрні біконічні кубки з Павлівки, округлодонний горщик давньоямної культури; невеликий катакомбний кубочок із кургану біля Дирдина, що має чотири ручки з отворами і поверхню, повністю вкриту прокресленим візерунком; кам'яні сокири й кістяні вироби (намисто, бляха-пряжка, амулет із ікла) епохи бронзи; чорнолощений кубок чорноліської культури; намиста із зубів тварин (вовка чи лисиці), ліпний опуклотілий горщик ранньозалізного віку; невелика антична амфора; глечик сарматського часу; кружальний глечик із ручкою черняхівської культури; прикраси ранньозалізного віку – браслет, кільце, сережки, кам'яні, скляні, пасові намистини та ін. Вони походять із різних пам'яток краю, розташованих в м. Городище, селах Дирдин, Хлистунівка, Зелена Діброва та ін. Частина їх є випадковими знахідками, деякі походять із розкопок і розвідок черкаського археолога, уродженця Городищини О. В. Назарова, який не лише постійно передає до музею археологічні знахідки зі своїх розвідок та розкопок на території краю, а й допоміг музею в упорядкуванні нової музейної експозиції та фондівської збірки з археології рідного краю [3].

Драбівський краєзнавчий музей.

Розташований у селищі Драбів. Відкритий у другій половині 1960-х років за участю краєзнавчого активу на громадських засадах у смт Драбів Черкаської області. Є культурним закладом і осередком просвіти населення селища та району. Розташований в історичній будівлі за адресою: вулиця Центральна, будинок № 77.

Сьогодні фонди музею нараховують понад 1500 предметів основного фонду. Зібрання матеріалів музею висвітлює сторінки літопису Драбівського краю, етнографічні особливості місцевого населення. На початку експозиції музею два стенди «Наш край у прадавні часи» і «Край у період Київської Русі» та дві горизонтальні вітрини висвітлюють стародавній період історії Драбівщини мовою археологічних знахідок. Серед них привертають увагу: бивні, зуби та кістки мамонта, уламки рогу лося, зуби акули, що належать до найдавнішого періоду; уламки посуду та крем'яні і кам'яні знаряддя доби неоліту; наконечники стріл, елементи зброї скіфського часу; кераміка черняхівської культури, ранньослов'янського часу (VI–VII ст.), давньоруського періоду (VIII–X ст.), козацької доби (XVI–XVIII ст.); залізний амулет-сокирка, фібули, поясні пряжки черняхівської культури; давньоруські бойові сокири, фрагмент кольчуги, меч, наконечники списа і стріл, прикраси одягу, шиферні пряслиця, залишки печі X–XIII ст. та ін.; мідна натільна іконка, залізна бойова сокира, шпора, наконечники списа, піки та стріл, гудзики від одягу, глиняні люльки та інші речі XV–XVIII ст.; ін. Частина археологічних експонатів зберігається у фондах музею та періодично виставляється на тимчасових і пересувних виставках [4].

Жашківський історичний музей.

Заснований у м. Жашків 1969 р. як кімната-музей при Будинку культури, з 1988 має нову експозицію в окремому приміщенні колишньої бібліотеки та сучасну назву. В 1991 набув статусу державного, має філію у с. Конельська Попівка. Сьогодні експозиція музею розгорнута в 6-ти залах і розповідає про історію краю з найдавніших часів до

сьогодення у нерозривному зв'язку з історією України. У першому залі музею розміщені пам'ятки матеріальної та духовної культури, які висвітлюють історію краю в період мезоліту, раннього залізного віку, часів Київської Русі та років національно-визвольної війни українського народу проти польських загарбників. Саме тут можна побачити археологічні

музейні предмети, знайдені на території Жашківщини – в місті Жашків та селах Житники, Вороне, Литвинівка, Охматів, Хижня, Конельська Попівка, Баштечки, Зелений Ріг, Пугачівка, Соколівка, Червоний Кут та ін. Серед них привертають увагу кістки мамонта, кам'яні рубила та сокири-молоти, крем'яні серпи та нуклеуси, зернотерка та трипільська посудина, речі з сарматського поховання, що було поруйноване колгоспним бульдозером, а учні місцевої школи зібрали те, що вціліло (два горщики, кинджал, дротики до стріл, фрагменти грецького чорнолакового посуду), скіфські бронзові стріли, прикраси періоду Київської Русі: гудзики-бубонці, персні, каблучки, та ін. У фондах музею зберігаються срібна лунниця (фрагмент), бронзова ароматниця, фрагменти посуду трипільської, черняхівської культур, слов'ян та ін., бронзові фібули, фрагменти ручних кам'яних рубил, шиферні пряслиця, ін. У Жашківському історичному музеї – 7,5 тис. експонатів, з них 5,5 тис. – основного фонду, понад 90 фільмів з історії України та краю [5].

Жашківському історичному музеї – 7,5 тис. експонатів, з них 5,5 тис. – основного фонду, понад 90 фільмів з історії України та краю [5].

Золотоніський краєзнавчий музей ім. М. Ф. Пономаренка. Відкритий у 1960 р. в м. Золотоноша, має непросту історію, двічі його закривали, але і двічі він відкривався, переживши складні часи. Довгий час музей розміщувався в будівлі колишньої бібліотеки, у 2018 р. отримав нове приміщення – будинок колишньої насінневої інспекції. Сьогодні музей займає 2 великі кімнати, в яких висвітлюються: природа Золотоноші; археологія краю; козацька історія; історія заснування та розвитку міста Золотоноші; матеріали про видатних уродженців краю; матеріали про Другу світову війну й сучасну історію району. У музеї міститься 8357 одиниць зберігання основного і 5675 допоміжного фондів. Серед унікальних музейних експонатів – Священне Євангеліє (1771, 1801), Мінея (1774, 1904). Привертають увагу експонати, пов'язані з життям і діяльністю Т. Шевченка, М. Максимовича, Г. Сковороди,

І. Котляревського, видатних уродженців Золотоніщини; біографічний куточок М. Пономаренка; твори художників В. Дрючила, А. Швидкого, І. Шиша. Археологічні знахідки з території Золотоніщини можна побачити в природничому та історичному відділах музею. У першому експонуються викопні кістки тварин, зуби мамонта та інші із с. Ковтуни, Кедина Гора, Домантове. Другий, історичний відділ починається з археологічної експозиції, що розповідає про давню історію краю. В експозиції представлені знаряддя праці первісних людей періоду

неоліту: кам'яні сокири, молотки, ножевидні платівки, крем'яні наконечники стріл, кістяні проколки (Чехівка, Коробівка), скребачки (Комарівка, Чехівка), зернотерки, трапеції (Коробівка, Дмитрівка, Чапаєвка, Благодатне), керамічні рештки посуду (Коробівка, Чехівка), глиняні пряслиця, грузила, залишки кераміки періоду неоліту (Домантово, Коробівка). Привертають увагу бронзові сокири – кельти з Чапаєвки та Ковтунів, бронзовий браслет із с. Шабельники, ліпний горщик із с. Домантово, фібули з с. Чапаєвка, металеві наконечники стріл, бойова сокира та наконечники списів X–XIII ст., предмети, знайдені у 1950-х рр. на затоплених водами Кременчуцького водосховища поселеннях у селах Хрести, Новолипівське, Воїнська Гребля – пряслиця, уламки серпа, кераміка, цвяхи, ін. Окрасою музею є грецька амфора з Чапаєвки [6].

Звенигородський краєзнавчий музей ім. Т. Г. Шевченка. Розміщується в м. Звенигородка. Відроджений у 1960 групою вчителів – В Михайловським, О. Ткаченко, Л. Іваницькою, О. Шліхтою, П. Кучеренком. Офіційне відкритий в 1963 р., тоді йому надали ім'я Тараса Шевченка та підпорядкували на правах філії Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Значний внесок у розвиток музею зробили академік І. Підоплічко, краєзнавці Н. Рубан, В. Стефанович, Г. Храбан. Велику археологічну колекцію передав краєзнавець І. Гірник – працівник Ватутінського буровугільного розрізу. Тоді

музей мав археологічно-природничий та історичний відділи, імнату Т. Г. Шевченка та розділ експозиції, присвячений відомому вченому-сходознавцю А. Кримському. Серед

археологічних експонатів були найдавніші знаряддя праці, зброя часів Київської Русі, різночасові монети. Сьогодні музей розташований в окремій будівлі, у його залах до уваги відвідувачів пропонуються експонати, пов'язані з історією давньої людини на території Звенигородщини, виникненням міста Звенигородки, етнографічними й природними особливостями краю, історичними подіями Хмельниччини, Коліївщини, Голодомором 1932–1933 років, сталінськими репресіями, Другою світовою війною, діяльністю А. Кримського та В. Чорновола, ін. В музеї експонуються археологічні знахідки з території Звенигородщини, серед яких доісторичні знаряддя праці, давньоруська зброя та обладунки, вироби з кістки та ін. Привертає увагу колекція кам'яних соків та молотів, крем'яні вироби (долото, зубила, ніж, вістрі стріл та списи), колекція знахідок з трипільського поселення Чичиркозівка, передана І. Гірником (кубок, фрагменти розписного посуду, грузила, пряслиця), речі скіфської доби (фрагменти грецьких амфор, залізні сокири, наконечник спису, ніж,

дротик), знахідки ранньослов'янського часу та доби Київської Русі (наральники, сокири, вістря стріл та списів, ножі, кам'яні жорна та ін.). Цікавими є колекції глиняного ліпного посуду скіфського часу та кружального посуду черняхівської культури [7].

Катеринопільський краєзнавчий музей.

Розташований в селищі Катеринопіль. Відкритий у 1972. Сьогодні розміщується в районному будинку культури, має дві експозиційні кімнати. Колекція музею налічує 750 експонатів, які висвітлюють історію краю, звичаї і традиції місцевих жителів, сучасність Катеринопільщини. Експозиція починається з предметів археологічних розкопок. Це кістки мамонта та інших викопних тварин, пісковики з відбитками древніх рослин, шматки закам'янілої деревини,

більшість яких знайдена під час експедиції 1976 р. в с. Шостаково. Далі можна побачити знаряддя праці первісних людей: кам'яні сокири та фрагмент молота, які є випадковими знахідками з села Киселівки, кам'яну зернотерку з розтиральником, крем'яні вироби та ін. Окремий стенд музею присвячений знахідкам трипільської культури, де представлено знаряддя праці для домашнього ремесла (зокрема глиняні грузила-відтяжки для ткацького верстату), гончарні вироби (фрагменти кераміки та невеликі розписні кубочки) з відомого трипільського поселення Розсохуватка, які були передані учнем Розсохуватської школи Артемом Нидзельським у 2005 р., кераміки з трипільського поселення біля села Бондарка та ін. Експозицію знахідок супроводжують тексти, рисунки, креслення та фотоматеріали, що ілюструють стародавнє минуле краю. Наступна кімната презентує історію давньоруської держави і її відбиток на Катеринопільщині. Є також стенди, які висвітлюють період козацтва, історію Катеринополя, історію України періоду визвольних змагань 1648–1656 рр., часів XVIII–XIX ст., скасування кріпосного права, становлення комуністичного режиму і його злочини. Можна побачити експонати, пов'язані з Другою світовою війною, розвитком народної освіти, медицини, спорту, експозицію з народних традицій і побуту Катеринопільщини [8].

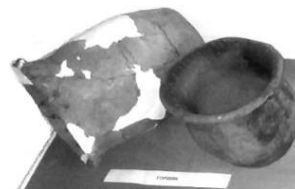

Лисянський державний районний історичний музей. Знаходиться в смт. Лисянка. Пройшов шлях від створеної у 1967 році експозиції у фойє районної бібліотеки до самостійного музейного закладу – районного музею на громадських засадах, згодом філії музею історії Корсунь-Шевченківської битви. У першій половині 1990-х рр. відбулася реекспозиція, у 1996 р. відкрився оновлений музей, що мав 5 залів з постійною експозицією і 1 виставковий. Археологічна минувшина Лисянщини показана в залі №1, що має назву «Археологія, праісторія, три-

пільська культура, княжа доба, козаччина». Серед його археологічних експонатів – знайдені на території району артефакти різних історичних періодів: кам'яного віку – уламок бивня та зуби мамонта з Лисянки та Кам'яного Броду, уламок кістки зубра з Юрківського кар'єру в м. Ватутіне, кістки та зуби шерстистого носорога з околиць

Лисянки, крем'яні ножеподібні пластини, нуклеуси, ножі та тесло з смт Лисянка та с. Будище; трипільської культури – уламки канельованої та розписної кераміки з трипільських поселень Лисянщини, горщик із с. Семенівка, невеликі розписні посудинки із ур.

Бурти та с. Чаплинка, серед яких унікальний «сирник», деталь кам'яної зернотерки та розтиральники, крем'яні вістря стріл з Лисянки; бронзового віку – кам'яні молот і сокири, крем'яні скребла із Семенівки, крем'яне тесло з Будища; ранньозалізного віку – наконечник списа скіфського воїна із Почапінців, уламки ліпного посуду, лощений черпак та відреставровані горщики, гральна шашка, бронзові та залізні вістря стріл та інші речі скіфського часу з Бужанки, товкачі, точильні камені, прикраси, кам'яні пряслиця, скляні вироби, біконічна посудина з черняхівського поселення із Бужанки; давньоруського часу – наконечник і чересло від важкого дерев'яного плуга, залізний серп, столовий сокира-ніж, меч та інші речі з околиць Лисянки; нового часу – залізні окуття для лопати і шпора, серп, мідний хрестик, монети європейських держав, свинцеві кулі, чавунні ядра, коробчасті кахлі з рослинним візерунком, відреставрований кружальний посуд з опискою, знайдені під час будівництва газогону [9].

Маньківський краєзнавчий музей.

Розміщений в с. Дзензелівка у двох приміщеннях, що побудовані 1912 році. У головному приміщенні розміщені експозиційні зали; в іншому – відділ фондів, ремонтно-реставраційна майстерня, бібліотека. До 2002 функціонував на громадських засадах, 2004 набув статусу районного. Серед

основних видів діяльності музею – проведення екскурсій, виставок у музеї та за його межами, організація конференцій, тематичних вечорів, лекцій, уроків, заходів до пам'ятних дат, вивчення історії краю й проведення археологічних досліджень тощо.

Музей є методичним центром для громадських музеїв Маньківщини. В основному фонді музею – 7277 експонатів. Серед цікавих археологічних предметів – зуби і кістки мамонта, посуд трипільської культури, знахідки епохи бронзи – раннього бронзового віку з 4 курганів, що

були розкопані в 2010–2011 рр. на околиці с. Дзензелівка, залізний меч часів Київської Русі та ін. Серед тематичних експозиції для нас найбільш цікаві такі: «Дотрипільська доба», де створено панорами, що відображають клімат, тваринний і рослинний світ, відтворено печери давніх людей і житло мисливців на мамонтів; «Трипільська доба», що має панорами, макет житла трипільців, керамічний посуд, кам'яні знаряддя праці й інші археологічні матеріали; «Київська Русь», де містяться малюнки, панорама Золотих воріт, зброя, фрагменти металічних виробів з території краю; «Козаччина» з матеріалами, пов'язаними з зародженням і розвитком козацтва на Маньківщині, в т.ч. і речовими; «Історія хліба», де можна побачити різноманітні предмети від трипільської культури до середини ХХ ст., пов'язані з обробкою землі, висіванням зерна, збиранням урожаю, випіканням і зберіганням хліба. Цікавою є й експозиція «Побут ХІХ–ХХ ст.», яка розміщена у 2 залах і має 5 панорам, макет та інтер'єр хати пер. пол. ХХ ст. Увазі відвідувачів пропонується народний одяг, вишиті рушники, ткацькі вироби, глиняний посуд, дерев'яні меблі, хатне начиння, знаряддя праці, багато ін. [10].

Монастирищенський краєзнавчий музей.

Розміщений у місті Монастирище. Заснований 1970 р. Сьогодні має п'ять зал, у яких створено 10 різних тематичних експозицій. Загальна кількість пам'яток музейного фонду – 3818. Серед цінних колекцій – особисті речі першого українського богатиря Василя Дзюби (1899–1946), уродженця с. Тарнави. Археологічному минулому краю присвячені дві експозиції – «Далеке минуле

краю» і «З історії землеробських трипільських поселень», які розміщені в першій залі музею. Цікавими експонатами першої є найдавніші знахідки на території району – зуби мамонта та кістки викопних тварин з території міста Монастирища, давні знаряддя праці з каменю (сокири, молоти), кременю (сокира, тесло, скребок), бронзи (кельт, зубило), фрагменти зернотерок та каменів-розтиральників із граніту, які були знайдені в селах Бачкурине, Попудня, Копіювата, Сарни та ін. Друга експозиція представлена знахідками з трипільського поселення Владиславчик, що розкопувалося в 2005 році Е. В. Овчинниковим за участі Монастирищенського педагогічного клубу «Альтернатива». Серед експонатів, які можна побачити в музеї, привертають увагу цілі та частково відреставровані напівцілі посудини – великий грушоподібний глек і маленький біконічний горщик, кратер з широкими вінцями, фрагменти глиняних стін житла, зернотертка з розтиральником, фрагмент жіночої статуетки, фрагмент біноклеподібної культової посудини, а також – численні фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом, монохромним

розписом та без розпису. Під час екскурсії відвідувачі дізнаються і про інші трипільські поселення Монастирищини – Попудня, Сарни, Цибулів, Копіювати, Степівка, Зарубинці, Зюбриха, які показані на карті району. В експозиції можна побачити також ілюстративні та фотоматеріали про стародавній період в історії краю, які допомагають відвідувачам опанувати археологічну минувшину Монастиришенського краю [11].

Смілянський краєзнавчий музей.

Міститься в центрі міста Сміла в історичній будівлі, зведеній в 1909 р. в стилі провінційного модерну для філії Санкт-Петербурзького позичкового банку. Відкритий 1967 р. як музей на громадських засадах, 1970 р. заклад отримав звання народного історико-краєзнавчого, у 1976 р. за активну

роботу музей відзначено медаллю Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, у 1991 р. закладу надано статус державного. Основні фонди музею налічують понад 3,5 тисяч одиниць зберігання. Експозицію розміщено в трьох залах, де

представлено: картографічну спадщину Смілянщини кін. XIX – поч. XX ст.; матеріали, пов'язані з родиною графів Бобринських та іменами відомих громадян міста; старожитності Наддніпрянщини. Музей є методичним центром створення і становлення музеїв-супутників при кількох підприємствах і організаціях, музейних кімнат у навчальних закладах (зараз їх у місті понад 20). Стародавнє минуле краю представлено в музеї в розділі «Смілянщина археологічна», який починається з кісток викопних тварин (мамонта, зубра, північного оленя) та знарядь доби мезоліту та неоліту із каменю (сокири, молоти) і кременю (скребки, ножі, різці, пластини), деякі з них походять з колекції О. Бобринського, про що свідчать старі етикетки. Далі в експозиції можна побачити фрагменти різночасової кераміки – трипільської культури, скіфського часу, кружальної доби пізнього середньовіччя тощо. Увагу відвідувачів привертає вітрина, у якій виставлені речі черняхівської та пенківської культур, передані музею Смілянським районним козацьким громадським формуванням «Горішні плавні» як випадкові знахідки: бронзові пряжки, сережки, гудзики, дзвоники, браслети, фібули та ін. Безсумнівну цінність являють собою експонати доби Київської Русі та козацьких часів, які показані в музеї в кількох вітринах за категоріями знахідок – знаряддя праці (серпи, тесла, мотики, рала, сокири, ножиці, цвяхи та ін.), предмети озброєння та кінського спорядження (наконечники списів, дротиків та стріл, мечі давньоруський, польський та козацький, чавунні ядра, свинцеві кулі, якірець-рогулька, кресало, стремена, підкови, шпори та ін.), прикраси та особисті речі (бронзові та мідні іконки, натільні хрестики, литі

обручки). Окремо виставлені археологічні знахідки з розкопок на Замковій горі у 1991–1992 р. черкаського археолога О. Назарова. В музеї можна ознайомитися з археологічною діяльністю графа О. Бобринського, відомого дослідника археологічних пам'яток Смілянщини [12].

Тальнівський музей історії.

Знаходиться в м. Тальне. Відкритий у 2017 р. та є правонаступником Тальнівського музею історії хліборобства. Розміщений в окремому пристосованому будинку. Має дві експозиційні зали, більшу половину першої займає експозиція з археологічної минувшини Тальнівського краю, у якій

можна побачити оригінальні музейні предмети – археологічні знахідки із різночасових пам'яток краю, від кам'яної доби до козацького часу. Привертає увагу колекція кам'яних та крем'яних зарядь праці первісної людини – молоти, сокири, ножі, вістря, пластини, скребки, нуклеуси та ін. Але перлиною музею є фрагмент експозиції, присвячений трипільській культурі на Тальнівщині. Тут можна побачити не лише фрагменти трипільських розписних горщиків, серед яких – фрагменти великих мисок, горщиків і зерновиків, кратероподібного горщика і фруктовниці, а й відреставровані та цілі зразки трипільського посуду, від великого грушоподібного зерновика до маленького кубочка, серед них – численні біконічні горщики й кубки, миски різних розмірів, покритишки тощо. Майже всі вони прикрашені характерним для пізнього етапу Трипільля мальованим орнаментом. В окремій вітрині – зразки антропоморфної та зооморфної пластики, модельки санчат, інші вироби: численні відтяжки для ткацького верстату, рідкісні крем'яні знаряддя праці та інші речі трипільців, які мешкали на території краю у IV тис. до н.е. й залишили нам 22 поселення, серед яких і поселення-гігант площею до 450 га, і невеличке селище площею 2–3 га. Найбільш відомі з них – поселення Тальянки, Майданецьке, Веселий Кут, Тальне, Гребенюків Яр, Колодисте, Піщане, Глибочок, Гордашівка та ін. В кількох останніх вітринах розділу представлені археологічні знахідки наступних періодів бронзового і ранньозалізного віку, Київської Русі, козацьких часів. Музей проводить активну пошуково-збиральницьку і просвітницько-виховну діяльність, в якій стародавня минувшина краю розкривається мовою оригінальних археологічних експонатів [13].

Чорнобайський історико-краєзнавчий музей. Розташований в селищі Чорнобай. Відкрився для відвідувачів у 1969 р., у 2000-х рр. діяв на правах філіалу Черкаського обласного краєзнавчого музею, що значно покращило його фінансовий стан і дало поштовх до подальшого розвитку. Експозиція музею мала 6 відділів і виставку голограм та картин, де було

1115 експо-натів, всього музейна колекція містила понад 4,5 тис. предметів основного фонду – археологічних знахідок, предметів сільського побуту, знарядь праці та інших речей матеріальної та духовної культури мешканців краю. У 2006 р. музей взяв участь у Всеукраїнській акції «Музейна

подія року – 2006», у 2008 р. – в конкурсі Фонду Посла США зі збереження історичних пам'яток. Довгий час заклад працював у старому приміщенні, 2020 р. відроджений у приміщенні районного Палацу Спорту.

Колекція музею викладена в хронологічній послідовності від найдавніших часів до сьогодення, подачі історію та культуру Чорнобаївщини в різних проміжках часу. Окрім постійно діючої експозиції, музей має архівний підрозділ – фондосховище, де зберігається 3 083 одиниці документів, у тому числі 523 – писемні, 2557 – фото і 3 – фонові документи. Гордістю працівників музею є участь у Всеукраїнській історико-етнографічній експозиції «Україна вишивана», де вони стали лауреатами за дослідницький проєкт «Мережаний світ Чорнобаївщини». Також музей бере участь у збереженні та реставрації місцевої пам'ятки історії – кінного двору князів Кантакузіних-Сперанських. Музейні предмети, що відносяться до археології краю, можна побачити як в експозиції, так і в фондах музею. Серед них: кістки мамонта, шерстистого носорога, північного оленя та інших тварин, фрагменти кераміки різних історичних періодів та культур, від неоліту до Київської Русі, гончарна кераміка та кахлі з рослинним і геометричним візерунком нового часу [14].

Шполянський краєзнавчий музей.

Знаходиться в місті Шпола. Заснований у 1970 р. (за іншими даними – у 1977 р.) як районний історико-краєзнавчий Музей бойової і трудової слави Шполянщини. У 1980 р. відбулося відкриття музею, фонд якого склав близько 5 тисяч одиниць, але на початку 1990-х років він припинив свою

діяльність. У 2001 р. музей засновано на громадських засадах, а у 2005 році заклад був зареєстрований як юридична особа «Шполянський районний краєзнавчий музей». Повернути вдалося тільки десяту частину від колишнього музейного зібрання, але оновлений музей зусиллями ентузіастів збільшив свою колекцію.

У 2021 р. отримав назву Краєзнавчий музей КЗ «Центр культури та дозвілля» Шполянської міської ради ОТГ. Сучасна експозиція музею займає площу 176 кв. м, розміщена в семи залах і налічує близько 6500 експонатів.

Відкриває експозицію картинна галерея, що зустрічає відвідувачів музею роботами художників Шполянщини та Черкащини. Для нас найбільш цікавою є експозиція першої зали – «Старожитності», де можна дізнатися про давнє минуле краю та побачити цікаві археологічні артефакти, серед яких – кам'яні і крем'яні знаряддя праці, залізні знаряддя для обробітку землі, бронзові та залізні наконечники для стріл та списів, зразки гончарних виробів різних часів, побутові речі різних культур, прикраси періоду Київської Русі (підвіски, лунниці, фібули), знайдені в різних населених пунктах на території Шполянського району. Далі музейні експозиції знайомлять з історією Шполи, козацькою добою, видатними особистостями, періодом Другої світової війни, учасниками Афганської війни, з Чорнобильською трагедією, радянським періодом, подіями на Євромайдані та в зоні АТО. Один із залів музею стилізовано під світлицю хати початку ХХ ст., де можна ознайомитись із елементами ткацько-прядильного, гончарного та інших промислів краю. Родзинкою музею є експозиція «Грошові знаки країн світу», де зібрано понад 1200 експонатів [15].

Список використаних джерел

1. Нераденко Тетяна, 2020. Музейні експозиції в археологічній подорожі Черкащиною. В: *«Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»*. Черкаси: ЧДТУ. С. 46–57.
2. Нераденко Тетяна, 2023. *Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'ятко-охоронна, туристична, навчальна*. Черкаси : ПП Ю. А. Чабаненко. С. 289–326.
3. Там же, с. 297, 321.
4. Там же, с. 292–293, 316. Снітко, О. І., 2021. Археологічна експозиція Драбівського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
5. Там же, с. 292, 316. Тютюнник, О. Й., 2021. Археологічна експозиція Жашківського історичного музею. Особистий архів автора.
6. Там же, с. 290, 314; Ямборська, В. М., 2021. Археологічна експозиція Золото-ніського краєзнавчого музею ім. М. Ф. Пономаренка. Особистий архів автора.
7. Там же, с. 290–291, 314. Наріжна, О. М., 2021. Археологічна експозиція Звенигородського краєзнавчого музею ім. Т. Г. Шевченка. Особистий архів автора.
8. Там же, с. 298, 318. Лещенко, Л. О., 2021. Археологічна експозиція Катеринопільського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
9. Там же, с. 291–292, 315; Шуляка, К., 2021. Археологічна експозиція Лисянського історичного музею. Особистий архів автора.
10. Там же, с. 295, 318. Зайчук, Н. С., 2021. Археологічна експозиція Маньківського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
11. Там же, с. 293–294, 317. Постригайло, І. О., 2021. Археологічна експозиція Монастирищенського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
12. Там же, с. 291, 315. Віленко Н., Петрушевич Л., 2021. Археологічні експозиції Смілянського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
13. Там же, с. 292, 323. Проценко С. Є., 2023. Археологічна експозиція Тальнівського музею історії. Особистий архів автора.
14. Там же, с. 292, 316. Антонюк О. Ю., 2021. Археологічна експозиція Чорнобаївського історико-краєзнавчого музею. Особистий архів автора.
15. Там же, с. 294, 318. Кунець Н. І. 2021. Археологічна експозиція Шполянського краєзнавчого музею. Особистий архів автора.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 929:[94:32](477)

СЕРГІЙ ШЕЛУХІН НА АВАНПОСТАХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Олександр ШАМРАЙ,

*кандидат історичних наук, доцент,
заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Шелухін (Шелухин) Сергій Павлович (псевдоніми: С. Павленко, С. Просвітянин, С. Кондратенко та ін.; 07.10.1864–25.12.1938) – видатний український громадсько-політичний і державний діяч, правознавець, учений, історик і поет. Професор (1921). Народився в маєтку Деньги (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) в родині дворян. Батько Сергія Павло Якович Шелухін, відставний капітан, походив з козацького роду. Дворянський титул був наданий прадіду Сергія Василеві Кіндратовичу Шолусі у 1795 році за військові заслуги його батька Кіндрата та діда Івана Шолухи, які служили в козацькому війську.

У 1888 р. закінчив юридичний факультет Київського університету і надалі працював за фахом: у 1888–1893 рр. – у Єлизаветградському окружному суді; у 1893–1897 рр. – слідчим, мировим суддею Кам'янець-Подільського судового округу, у 1897–1902 рр. – товаришем (заступником) прокурора Кишинівського окружного суду, із 1902 р. – член Одеського окружного суду. Належав до Одеського юридичного товариства, викладав теорію права, державне право, російське цивільне право в класичних гімназіях, займався науково-дослідницькою працею.

Із 1905 р. він стає активним учасником українського національного руху та пропагує самостійницькі ідеї, виступає безпосереднім організатором одеського товариства «Просвіта» і займається широкою просвітницькою діяльністю. С. Шелухін був членом історико-філологічного товариства, автором меморандуму про підтримку прав української нації; підтримував діяльність товариства «Українська хата»; напередодні революції очолив Український Революційний Керуючий Комітет в Одесі.

Політична і державницька діяльність. З квітня 1917 р. С. Шелухін стає членом Української Центральної Ради. Належав до Української радикально-демократичної партії (із червня 1917 – Українська партія соціалістів-федералістів), був одним її провідних діячів. На початку грудня 1917 р. він очолив позапартійну фракцію самостійників в Українській

Центральній раді, котра відстоювала ідеали самостійного державного існування України. Займав посади генерального судді УНР (із січня 1918 р.), міністра судових справ УНР в уряді В. Голубовича (лютий-квітень 1918 р.). Згідно із Законом про Державний Сенат Української Держави, 8 липня був призначений членом Цивільного Генерального суду Державного Сенату, став сенатором Державного сенату Української Держави. За Директорії Української Народної Республіки – міністр юстиції в уряді В. Чехівського (1919 р.). За заслуги і віддане служіння національній ідеї він отримав чин генерала.

Дипломатична діяльність С. Шелухіна: 23 травня – 7 жовтня 1918 р. – голова української делегації на мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР; у 1919 р. – член української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

У 1921 р. змушений емігрувати до Чехословаччини, де продовжував активну громадсько-політичну діяльність. Він стає членом Правничого товариства у Празі, а у 1921 р. його було обрано головою Всеукраїнської Національної Ради, опозиційно налаштованої до С. Петлюри.

Емігрувавши, С. Шелухін викладав в Українському вільному університеті: 1921–1938 рр. – професор кримінального права, у 1924–1938 рр. очолював кафедру цивільного права, у 1928–1935 – декан факультету права і суспільних наук, у 1926–1928 і 1935–1938 рр. – проректор Українського вільного університету в Празі (Чехословаччина).

Мав студії в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага), у 1924–1925 рр. – професор Українського високого педагогічного інституту.

С. Шелухін відстоював ідею організації національної церкви: у 1925 р. його було призначено уповноваженим представником від Української Автокефальної Православної Церкви.

Як учений, професор Шелухін Сергій Павлович багато часу відводив науково-педагогічній роботі: публічно читав реферати на суспільно-політичні теми; працював над теорією походження українського народу.

Перебуваючи в еміграції, С. Шелухін співпрацює з Музеєм визвольної боротьби України в Празі, з Українським соціологічним інститутом, очолює наукову колегію Українського національного музею-архіву. Один із засновників Українського правничого товариства в Празі. В січні 1923 р. його було обрано головою товариства «Ліга української культури», він тісно співпрацює з Союзом українських журналістів у Відні, згодом стає почесним членом товариства «Єдність» у Празі.

Дійсний член Одеського археологічного товариства. На 14-му Археологічному з'їзді в Чернігові (1908) виголосив доповідь про стародавність і державно-правове значення назви «Україна».

Автор оглядових праць «Звідкіля походить Русь» (Прага, 1929), «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936). Широко

відомою, у т. ч. й за кордоном, є його праця «Німецька колонізація на Україні», видана українською (1913) і російською (1914) мовами. Він є автором ряду праць, які не втратили своєї актуальності й сьогодні: «Руська Правда», «Закупи з «Руської Правди», «Історикоправні підстави української державності», «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів», «Україна» та ін.

У своїх роботах С. Шелухін доводить, що «противники свободи Українського народу, не маючи інших аргументів, використовують... вигадки про існування «Єдиної Руської народності» і не існування Української народності, тенденційне перекручування значення назви «Україна», заперечення існування України й Українського народу як окремої цілості і настроювання проти українського руху...» (С. Шелухін. Україна. Прага, 1936).

Аналізуючи праці С. Шелухіна, можна виділити основні причини поразки української революції 1917–1920 років: відсутність у діях державної влади правильної політичної орієнтації; орієнтація на чужі політичні сили в 1917 р. спричинила руйнування єдиного фронту національного руху, поглибила непорозуміння між українським народом та національною інтелігенцією, позбавила політичну еліту самостійності у прийнятті важливих державних рішень; низький професійний рівень діяльності української дипломатичної служби, що створило проблеми, пов'язані з визнанням України як незалежної держави на міжнародній світовій арені; відсутність добре організованої української армії; незадовільна правова державна організація та юридична некомпетентність провідних політичних діячів УНР; відсутність в УНР налагодженої інформаційної системи, що сприяло поширенню неправдивої інформації про перебіг політичних процесів в Україні; важке фінансове становище УНР та ін.

Як це характерно для нашого сьогодення! Коли б наші державні мужі хоча б трохи цікавилися історією боротьби українського народу за самостійність і незалежність України, скількох помилок можна було б уникнути!

У працях С. Шелухіна відслідковуються фактори, які можуть сприяти встановленню незалежної Української держави: державотворцями можуть бути представники політичної еліти, які в своїй роботі будуть керуватися лише національними інтересами; державотворця має характеризувати безкорисна відданість державній ідеї, самостійність у прийнятті рішень, глибокі знання та практичний досвід державотворення, критичний розум, творчість у політичній діяльності, національна свідомість; чітке усвідомлення історично-правових підстав українського народу на реалізацію ідеї самостійного державно-політичного існування.

У одній з останніх своїх праць «Україна» (1936 р.) С. П. Шелухін зазначає: *«Конче потрібна велика праця над собою, щоб переробити себе на справжніх патріотів, державників, самостійників, демократів, хто*

соціаліст – на соціальних соціалістів, на свідомих діячів, що йдуть правдивим шляхом патріотизму, викинути з ужитку словесний потік і бутафорію, оперувати науковими аргументами, уникати баламутства, керуватися вимогами моралі і не приймати псевдонауку за науку, демагогії за демократичність, частини за ціле, егоїзму за альтруїзм. Прості люди, живучи традиціями, вели боротьбу за права і свободу Батьківщини, віддаючи їй і за неї життя своє, а вмирали як патріоти з іменем України в серці й на устах, черпаючи собі сили не з красномовства відчакнутої інтелігенції, а з традицій предків, і слухаючи голосу їх крові з рідної землі, политою тою кров'ю за неї й свободу. Ті, що так умирали, не боролися один проти одного за владу над народом, не творили особистих, групових, партійних інтриг за міністерські портфелі й кількість їх для партії в кабінеті та за вищі посади й вищу платню, не жили з матері України, а жили для матері України, жертвуючи для неї всім – і своєю родиною, і своїм життям. ... Слава всім, хто боровся і поліг за волю України!».

Самовіддана і виснажлива праця підірвала здоров'я Сергія Шелухіна. Помер і похований учений у Празі. Ім'я С. П. Шелухіна, патріота України й незламного борця за волю українського народу, вічно житиме в серцях українців.

Список використаних джерел

1. Осташко Т. С. ШЕЛУХИН Сергій Павлович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2013. 688 с.
2. Видатні державні та громадські діячі і правознавці України. Біобібліографічний покажчик// Упорядники З. П. Бондаровська, О. М. Ласкевич. Одеса, 2023. С. 196–198.
3. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 562–571.
4. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Оп.1. Спр. 171. Список друкованих праць Шелухіна. 13 арк.
5. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Оп.1. Спр. 172. Особисті документи Шелухіна: пашпорти, службові посвідчення, автобіографія, абонементні картки та інші 1915 р. і 1938 р., 74 арк.
6. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Оп.1. Спр. 190. Протоколи та стенограми засідань конференції для мирних переговорів між Українською державою і РСФСР (належать Шелухіну, як голові делегації від «Української Держави»). Травень 1918 р. 232 арк.
7. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Оп.1. Спр. 196. Матеріали діяльності Укр. делегації в Парижі: законопроект надзвичайної місії до Парижу, проект інструкції укр. делегації в Парижі, організація бюро делегації, листування тощо. (1919–1920 рр.). 180 арк.
8. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна. Оп.1. Спр. 197. Матеріали делегації УНР на мировій конференції в Ризі, головою якої був Шелухін. 1920 р. 31 арк.

9. Шелухін С. До вивчення «Руської правди». Прага, 1934. 64 с. (Першотвір).
10. Шелухін С. Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Руси з Франції. Прага, 1929. 128 с. (Першотвір).
11. Шелухін С. Назва «Україна» з трьома географічними картами 1580, 1611 і 1650 р. Відень, 1921. (Першотвір).
12. Шелухін С. Україна – назва нашої землі від найдавніших часів. Прага, 1936. (Першотвір).
13. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Дрогобич: Бескид, 1992. 249 с. (Першотвір).
14. Шелухін С. Україна перед Лігою Націй // Воля. Відень, 1921. Т. 1. С. 443–446.
15. Шелухін С. Українська державність і самовизначення // Трибуна. 1919. 25 січня.
16. Вебсторінка: Він вірив у будучину України і жив та працював заради неї <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/voennye-deyateli-ofiterskij-korpus/voennye-deyateli-ria?id=12143>

УДК 930.25(438):94(477.46)

ЕПІЗОД З АРХІВНИХ ПОШУКІВ 2024 р.

о. Юрій Мицик,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник*

Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

Взимку 2024 р. я знову побував у Кракові. Це сталося внаслідок московської агресії, але опинившись в гостинній оселі мого давнього товариша Яцека Урбанця, я занурився в захоплюючі архівні пошуки, якими я досить регулярно займався в Польщі з 1978 р. Тим більше, що у Кракові знаходяться найбільші польські архівні зібрання: Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук та Академії мистецтв, Бібліотека Ягеллонського університету, Державний архів. Я працював переважно у перших трьох архівосховищах. До архіву руки якось не доходили, бо він на відміну від трьох вищезгаданих знаходився не в самому центрі Кракова та й тут мені треба було попрацювати лише з кількома справами. В першу чергу у ньому я хотів зняти фотокопії з планів XVIII ст. Черкащини і Чорнобиля [1]. Я про них колись писав [2], але хотілося мати фотокопії і передати їх до музеїв, в першу чергу, Корсунь-Шевченківського.

Архів, який не так давно знаходився у центрі Кракова на вул. Сінній і в замку Вавель, тепер переїхав в чудове сучасне приміщення біля Раковецького кладовища. Оскільки на мої замовлення через інтернет я не дістав відповіді, довелося їхати безпосередньо до архіву. Виявилося, що у зв'язку з переїздом до нового місця в архіві там вирішили увести в дію нову систему каталогізації і одночасно оцифрувати зібрання. Це добре, але

при цьому не зберегли стару систему. Таким чином, мені прийшлося шукати голку в копиці сіна. У цьому я пересвідчився коли мені винесли чотири грубесних томи з переплетених аркушів формату А4 з новим описом оцифрованого фонду «Архів князів Сангушко». На кожному з цих аркушів (з двох сторін!) було набрані шифри бл. 40 справ і їхні заголовки, причому з віртуальною версією будь-якої справи можна було тут же ознайомитися. Перегорнувши з десятків сторінок 2-о тому (t.2S), я переконався, що для знахідки потрібної справи тільки з одного фонду прийдеться витратити щонайменше тиждень. Я не міг витратити стільки дорогоцінного часу, тим більше, що на мене чекали справи із вищезгаданих трьох архівосховищ. Я тільки зафіксував деякі (далеко не всі!) шифри (сигнатури) із 2-о тому опису фонду.

У XVIII ст. маєтності князів Сангушко знаходились на Волині (Житомир, Заслав, Остропіль, Острог, Чуднів та ін.), на території суч. Гомельської та Вітебської областей Білорусі (Горволь, Сенно, Толочин та ін.) і **Черкас**. Про документи щодо останньої і **Черкаського староства** XVIII – початку XIX ст. і піде мова.

Отже, в справах щодо маєтностей даремно шукати документів про політичну, воєнну, церковну чи культурну історію, хіба що можна знайти окремі згадки про це. Зате широко представлені документи, що стосуються соціально-економічної історії: купчі, люстрації, рахунки, податки, скарги, документи про втечі підданих, судові процеси тощо. Так, є окремі справи, що містять люстрації 1789 р. (66/8, 66/10, 76/17), рахунки (79/3, 71/9, 72/1 73/1), документи про міщан Черкас 1791–1782 рр. (66/13, 79/17), про податки (13/3, 13/4, 15/7 (1725 р.), 71/6), чинші (76/3), підданих (20/23, 21/30, 40/25, 62/13, 64/11, 64/12, 63/10, 65/11, 66/14), скарги 1764 р. (69/3), економічну ситуацію (30/8, 67/12, 71/4, 71/13), пасіки (60/2), втікачів (78/9), оренди у Черкаському старостві 1748–1750 рр. (19/19). Також є і про втікачів у Чигиринському старостві 1778–1791 рр. (62/12), про шкоди, завдані підданам 1792 р. (79/18), про побиття жителів Сміли у 1764 р. (67/2), документи про село Вергуни 1785–1788 рр. (73/12), село Руська Поляна 1782–1790 рр. (76/12), Черкаське староство 1752–1811 рр. (20/2, 72/2, 73/3, 72/7, 73/3, 74/11), про судовий процес кн. Сангушків з кн. Любомирським через захоплення волів у Смілі 1790 р. (69/11). Є справи, які містять листи Сангушків до черкаських губернаторів (61/8, 61/27). Цікавою здається справа 1803 р. щодо В. Ціховського (68/30). Адже саме йому у 1799 р. був переданий згаданий план Черкащини для передачі якись високопоставленій особі.

Звичайно, це лише частинка того, що міститься тільки в одному фонді держархіву Кракова про Черкаси та Черкащину. Я прагнув подати її для тих, хто в майбутньому не тільки зацікавиться історією цього важливого регіону України у XVI–XIX ст., але й буде досліджувати його, залучаючи й матеріали архівосховищ Польщі.

Список використаних джерел

1. План Черкащини зберігався в фонді «архів князів Сангушко» № 159, а план Чорнобиля др. пол. XVIII ст. – у фонді «архів Ходкевичів з Млинова (AMCh.), № 2972. Див. також: [Gorczał B.] Katalog rękopisów archiwum ks. Sanguszków w Sławucie. Sławuta, 1902. 300 с.
2. о. Юрій Мицик. Незнаний план Черкащини XVIII століття. *Корсунський часопис*. 2009. Число 22. С. 12–13.
3. о. Юрій Мицик. До історії старого Чорнобиля. *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 36–38.

УДК 271.2:94 (477.46)

**НОТАТКИ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛЯ
ОЛЕКСІЯ ЄРИМОВИЧА (кін. XIX – поч. XX ст.ст).**

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Чигиринське благочиння було одним з найчисленніших у Київській єпархії. З початку XX ст. в нього входило городське благочиння та п'ять округів. На 1901 р. у першому окрузі Чигиринського благочиння Київської єпархії налічувалось 18 церков. Знаходилися вони в селах Чигиринського повіту: Боровиці, Адамівці, Бужині, Вітові, Кожарках, Крилові, Калабарках, Липовому, Мордві, Подорожньому, Рацеві, Тарасівці, Топилівці, Трушівцях, Тіньках, Худоліївці, Чаплиці, Шабельниках [4, с. 222]. У Чигиринське городське благочиння входило три церкви м. Чигирин. Зокрема, Казанської ікони Божої матері, Воздвиження Чесного і Животворчого хреста Господнього та Успіння Пресвятої Богородиці [4, с. 222].

У першій половині XX ст. більшовицька влада руйнувала місцеві сакральні споруди. Репресувала та чинила жорстокі розправи над священнослужителями Чигиринського благочиння. Всі сакральні споруди Чигирини були частково зруйновані. Зокрема, в 1928 р. розпочали розбирати церкву Успіння Пресвятої Богородиці, в 1934 р. головний собор Чигиринського благочиння – Казанської ікони Божої матері [7, с. 171], в 1936 р. приходську церкву Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього [7, с. 137]. У 1937 р. були розстріляні енкаведистами їх настоятелі: протоієрей Сергій Зимницький [10, с. 45], священник Іоан Нікіфорів, ієрей Олексій Єримович [7, с. 156].

Із 1902 р. ієреєм Хрестовоздвиженської церкви повітового центру служив Олексій Єримович. На 1904 р., за благословінням благочинного Чигиринського благочиння Олександра Георгієвича Радкевича, крім настоятельства о. Олексій був завідувачим однокласною церковнопарафіяльної школи Хрестовоздвиженського собору. Із 1908 р.

в місцевому училищі викладав Закон Божий, а із 1911 р. був членом та обіймав посаду скарбника повітового відділення Київського єпархіального «Училищного Совета» та входив у Раду першого округу Чигиринського благочиння [5, с. 206]. Ці факти підтверджують не тільки архівні матеріали, історичні джерела, а також написана о. Олексієм «Замєтка о том, как я получал, но не получил сан протоіерея» [1, арк. 1]. Свої нотатки священник О. Єримович писав на початку 30-х рр. ХХ ст. У них містилися роздуми про пастирську діяльність, які писав о. Олексій «только для себя» [1. арк. 3]. На сьогодні (жовтень 2024 р.) нотатки священнослужителя знаходяться в родині Єримовичів, яка проживає в м. Київ.

На перших сторінках о. Олексій пише, що з листопада 1930 р. матушка Олена Євменівна була у від'їзді. А він сам проживав в їхньому будинку, який знаходився на вул. Дворянській села Чигирин [2]. Олексій Єримович готував собі їжу, прасував одяг, слухав духовну музику, читав книги та займався «собственным маленьким» сочинительствами» [1, арк. 4], в яких згадував події та свої «...переживаеміє» упродовж всіх років життя на теренах Чигиринського повіту [1 арк. 3]. Також упорядковував власний архів, який навіював йому спогади про довгі роки служби настоятелем Хрестовоздвиженської церкви Чигиринського благочиння. Власне, аналізував події, які відбувалися в житті.

На початок 30-х рр. ХХ ст. у Воздвиженському храмі богослужіння не проходило, бо сакральна споруда виконувала функцію зерносховища [3]. А віряни його церковної громади молилися в свої домівках, ховаючись від пильного ока енкаведистів, тому що з перших днів свого існування більшовицька влада боролась із релігією. Зокрема, в 20–30-х рр. ХХ ст. в Чигиринському районі Шевченківського округу культові спорудивикону вали функції господарських будівель, а намісцеве духовенство чинились утиски [9, с. 3].

На початку 1931 р. о. Олексій відчував, що жити залишилось йому недовго і просив Всевишнього дати йому ще 10 років віку. А якщо інтуїція о.Олексія не підведе і Господь не дасть йому смерті то «замєтка эта (если, конечно, эта книжечка сохранится) будет тогда для меня ... особенно интересной» [1, арк. 7]. Тому що вона була дзеркальним відображенням «теперешняго моего умственного и нравственного состоянія» [1, арк. 5]. Передчуття настоятеля Хрестовоздвиженської церкви Олексія Єримовича все-таки не підвели. 27 листопада 1937 р. за рішенням Трійки УНКВС його та рідного брата, ієрея Чигиринського благочиння Петра (Єримовича), стратили [6, с. 311]. Через кілька днів вони були поховані на єврейському кладовищі м. Черкаси [6, с. 312].

12 січня 1931 р. о. Олексій згадував, що служив священником 32 роки, «из них 18 лет до революции...» [1, арк. 3]. За цей час «пришлось быть и настоятелем храма и пастырем-проповеьдником и завєдующим и строителем школы и законоучителем и членом и казначеьем уездного училищного отіьленія» [1, арк. 4–5]. З його споминів дізнаємося, що

священнослужитель Олексій Єримович керував будівництвом Хрестовоздвиженської однокласної церковнопарафіяльної школи. Її корпуси були побудовані на кошти, виділені Російською імперією в ювілейному 1912 р. [3, с. 236]. Станом на вересень 2024 р. цю будівлі використовують як навчальні корпуси Чигиринського ліцею №1 та Будинок дитячої творчості Чигиринської територіальної громади.

Ієрей О. А. Єримович завжди багато працював, бо мав чимало турбот у духовному житті своєї парафії. Всі обов'язки священнослужителя виконував сумлінно та чесно і не для нагород та кар'єрного і професійного зростання, а завдяки пастирській відповідальності перед вірянами. У своїх нотатках він підтверджує, що «не чувствовал я потребности в награждении меня за мои труды, так как не видел в них ровно никаких особых заслуг, а только сильное исполнение моих прямых обязанностей к тому же еще и оплачиваемое доходами и жалованьем» [1, арк. 5]. Упродовж 24 років церковне керівництво також «не усматривало в моей деятельности ничего особенного просто Бог знает за что, просто «в очередь как и всех других, за так называемую «выслугу летъ»» [1, арк. 6]. Але все ж таки надало настоятелю Хрестовоздвиженської церкви о. Олексію «якобы в награду, и набедренник и скуфию и камілавку и наперстний крест» [1, арк. 7].

Після тривалого часу служіння ієреєм у Чигиринському благочинні о. Олексій просив у Всевишнього, щоб до кінця життя проводити богослужіння в свято-воздвиженській парафії та проживати в населеному пункті Чигирин. Олексій Єримович відзначався серед місцевих священнослужителів скромністю, чесністю та розумовими здібностями. Його позицію у деяких питаннях не підтримувала навіть родина. Велика родина священнослужителів Єримовичів не розуміла, чому він не має наміру «устроиваться в жизни» та «повышаться по службе» [1, арк. 8]. Тим паче, що о. Олексій мав двох синів та три доньки [7, с. 143]. На їхню думку, дітей потрібно було виводити в люди і надавати їм достойну освіту.

Настоятель Хрестовоздвиженської церкви Олексій Єримович у єпархіального керівництва нагород ніколи не просив, тому благословення на їх отримання приходило із запізненням. У той час відмовлятися від нагород було недоречно, томущо «можно было попасть в опалу у Епарх. власти, а у своих сослуживцев прослеть за глупца» [1, арк. 6]. Отець Олексій одягав набедренник, скуфию, наперсний хрест тільки на зустрічі із єпархіальним керівництвом. А в повсякденному житті церковні нагородивін «ни в храмъ, ни вообще на людям их не обнаруживал» [1, арк. 8]. На богослужінні його облаченням були «объчный ієрейській убор, состоящий из епитрахили филании во благо креста, возложенных на меня при рукоположении ... в ієрейський сан» [1, арк. 8]. Церковний одяг о. Олексій прийняв від єпископа Філарета не по заслугах, а із волі і милості Божої, для нього це було благословення Христове.

2 вересня 1931 р. священнослужитель О. А. Єримович отримав повідомлення, підписане головою та секретарем Чигиринської сільради, в якому о. Олексія було попереджено, що «На підставі постанови

Чигиринської призидії с/р, яку стверджено Чигиринським Р.В.К пропонуємо звільнити зайняте вами помешкання до часу «до якого казав вам сам голова сільської ради» [1, арк. 27]. А якщо о. Олексій не звільнить, то його «буде притягнуто до відповідальності» [1, арк. 27]. За спогадами сусідки родини Єримовичів Г. Кривошеї, священник мав ще один будинок на вул. Думській в Чигирині [2]. У ньому о. Олексій із матушкою Оленою проживали з осені 1931 р. до жовтня 1937 року [2]. А будинок для священника, який належав Свято-Воздвиженській парафії, був переданий у власність члена ревкому Плетіненко [2].

У середині вересня 1924 р. благочиний Чигиринського благочиння протоієрей Сергій Зимницький [10, с. 42] представив настоятеля Хрестовоздвиженського собору м. Чигирин до сану протоієрея [1, арк. 9]. На той час протоієрейський сан був рідкісним явищем, бо згідно штатному розпису у всій Київській митрополії їх повинно нараховуватися 42 протоієреї, і близько половин із них – у м. Київ [8, с. 61]. Завдяки своїм стійким переконанням о. Олексій вирішив відмовитись від високої нагороди, тому написав заяву єпископу Філарету, у якій повідомляв владику, що він дуже вдячний протоієрею Сергію Зимницькому за прихильне ставлення до нього, але ієрей Єримович завжди «просил его не представлять меня ни к каким наградам» [1, арк. 8].

Священнослужитель повідомляв владику Філарета, що не зможе прийняти від нього «почетный протоієрейський сан» [1, арк. 12] за кількома чинниками. Основний – Олексій Єримович був благочестивим та богобоязливим пастирем і все життя прожив за біблійним канонам. Отець Олексій вважав, що відмовляючись від «высокого протоієрейського сана, теьм самым в коринь убиваю в себеь всякую возможность соблазна какими бы то нибеьло наградами и почестями, так щедро и быстро изливаемыми в антиправославных группах на всякаго переходящаго к ним за его измеьну православию» [1, арк. 20]. На його думку, «награды соблазняют нас думая о себеь, что мы не якое прочіи человеьцы и еще награды щедро, как нынеь расточаемыя, и нас собою расточают» [1, арк. 20].

Другим чинником відмови було те, що о. Олексій вважав, що сан протоієрея дуже висока нагорода для нього, а він, пересічний священнослужитель, не заслуговував на неї. Звертаючись до єпископа, Олексій Автономович зазначав, що «Зачеьм мнеь принимать звание первого или лучшаго из іереев, когда, строго судя, и звание простого іерея для меня, при моих общечеловеьческих слабостях, слишком большая честь и далеко не заслуженный дар Божий» [1, арк. 13].

Третій чинник полягав в тому, що о. Олексій з великою повагою відносився до священнослужителів свого благочиння і не хотів вирізнятися серед них. На сторінках заяви священник писав «что нечувствую в себеь нравственного права возвышаться над своими собратіями православными іереями» [1, арк. 13]. Отець Олексій вважав, що серед священнослужителів

Чигиринського благочиння він ні молитовністю, ні пастирською діяльністю не вирізнявся. Упродовж 24-річного священницького служіння відчував себе «таким же ієреєм, как и в первый год своего пастырства, с простым белым крестом на груди» [1, арк. 17].

Наприкінці заяви настоятель Хрестовоздвиженського храму Олексій Єримович подякував владиці Філарету «за Ваше архипастырское ко мне внимание и милость» [1, арк. 12]. А також зазначив, що був би радий, щоб відповіддю на його прохання його преосвященство Філарет відмінив «свое постановление о награждении меня саном протоіерея, или мя, вкрайнем случае, хоть отложить его на неопределенное время» [1, арк. 24]. Свою заяву «в месть со своимъ заключеніем» священнослужитель передав через благочинного першого округу протоіерея Сергія Зимницького [1, арк. 25].

У резолюції владика Філарет благословляє благочинного С. Зимницького «Поставить на вид о. Ал. Єримовичу необлагодивность его отказ протоіерейского сана. Отметить об этом всего формулярь и больше к наградам не представлять» [1, арк. 25]. На той час, така позначка у формулярі означала, що о. Олексія перевели в «разряд штрафованных» [1, арк. 26]. Тобто в подальшій професійній діяльності священнослужитель Єримович буде «без вины виноватым...» [1, арк. 26]. Більше всього єпископ Філарет ніколи не спілкувався із о. Олексієм і його мотиви були йому невідомі і незрозумілі. Відповідно, розгніваний відмовою ієрея від бажаного багатьма священнослужителями сану, владика вирішив його покарати. Але преосвященний таким способом виконав бажання ієрея, бо радістю для о. Олексія була його позначка «не быть представляемым к наградам и на будущее время» [1, арк. 26]. Священник Єримович вважав, що краще бути «незаслужено оштрафованным», чим носити «несоответствующий моему іерейско-пастырскому убожеству высокой сан» [1]. Згодом о. Олексій змирився з несправедливою опалою, а думки про сан протоіерея «вискочили из моего сознания» [1, арк. 27].

Тим паче, що в середині 20-х рр. ХХ ст. в православній церкві був розквіт антиправославних течій та груп, які одержали загальну назву «обновленці» [9, с. 21]. Всіх їх об'єднувало те, що вони демонстрували палку прихильність до влади, а також ненависть до патріарха Тихона та його прибічників, яких називали «тихонівцями» [9, с. 22]. Частина духовенства, яка належала до «обновленців», позицінували себе із «живою церквою» [1, арк. 22]. А «тихонівців», які не підтримували більшовиків, називали «мертвою церквою» [9, с. 22]. У цей час священнослужителям, крім власних проблем, було про що подумати, щоб «непокрыть позором отступничества и себя и свою паству» [1, арк. 28]. Ймовірно, о. Олексій відносився до «тихонівців», тобто до «мертвої церкви» [9, с. 22]. Тому що він завжди дотримувався споконвічних християнських канонів і в своїй вірі був затятим. Отець Олексій не підтримував більшовицьку владу та її ставлення до релігії.

Можливо з цієї причини, у вересні 1925 р. преосвященний Філарет, переглянувши свої погляди, знову вирішив нагородити настоятеля Хрестовоздвиженської церкви. Упродовж 1924 р. питання отримання церковних нагород о. Олексій не піднімав. Але сам владика цікавився причинною відмови священнослужителя від протоієрейського сану в диякона Беневецького, який вважав, що о. Олексій «сильно желает быть протоіереємъ», але в нього не вистачає коштів на самостійну поїздку в м. Київ [1, с. 28].

У вересні 1925 р. з Київської єпархії на ім'я благочинного С. Зимницького було надіслано розпорядження такого змісту: «не портить формуляра о. Алексея Єримовича отметкой об его отказе от награды в 1-й раз, а представитъ его к награде» [1, арк. 29]. Про наміри владика Філарета благочиний С. Зимницький повідомив ієрея Єримовича та благословив його отримати високий протоієрейський сан, на який він давно заслуговував.

Знову перед о. Олексієм виникла проблема: «или покориться желанію Владыкі, и принявши сан протоіерея, всегда чувствовать себя поступившимъ против своей совестьі», або відмовитись від нього і стати назавжди опальним ієреєм і знову попасти до розряду «заклейменных грѣхом ослушничества» [1, арк. 31]. Отець Олексій, маючи здоровий глузд та совість, а також порадившись «со своим всегда искреннемъ честнымъ и правдивымъ другомъ-женой», яка завжди ставила духовні інтереси вище матеріальних, знову відмовився від церковної нагороди [1, арк. 31]. Натомість о. Олексій мав надію, що владика «... поймеѣтъ таки всю моральную для меня тяжесть, какъ насильственно возведенія меня в протоіерейскіей санъ» і відмінить своє розпорядження. А також за його вже другу відмову єпископ не буде застосовувати стосовно нього «незаслуженной пожизненной опальности» [1, арк. 31].

Не зважаючи на благословення С. Зимницького на отримання сану, ієрей вирішив звернутися до преосвященного із власноручним посланням. У своїй другій заяві о. Олексій подякував владичі Філарету за те, що зняв із нього незаслужене дисциплінарне стягнення. Він також зазначив, що задоволений тим, що преосвященному «благоугодно было самому вспомнить обо мнѣ и снять с меня это пятно» [1, арк. 32] Священник вибачився перед єпископом Філаретом за свою «безтолковость, выразившуюся в неумеѣнии достаточно ясно изложить теѣ духовно-нравственныя мотивы» [1, арк. 32]. Завдяки яким він не зміг виразити причину своєї відмови від високої церковної нагороди. Вдруге Олексій Єримович відкрито просив преосвященного «не предоставляютъ меня больше ни к какимъ наградамъ и теѣм самымъ не ставятъ меня в крайне морально-тяжелое положеніе» перед вами та моєю совістю.

Також о. Олексій зазначав, що «далекъ отъ идеала православнаго пастыря», незважаючи на 25-річну службу Всевишньому [1, арк. 34]. Тому, як і на початку своєї пастирської кар'єри, так і нині не заслуговував

ніяких нагород. Адже чималі роки служби під тиском «общих неблагоприятных условий жизни нашего духовенства» та завдяки своїм недолікам і слабкостям, які завжди притупляли в о. Олексія високі християнські поривання його душі, не дали ніяких результатів. На його думку, не тільки в особистому духовно-моральному самовдосконалені, а й у релігійному вихованні хрестовоздвиженських парафіян. Тобто, «подолгу пастирства» о. Олексій свою паству повинен був виховати у богобоязні та благочесті [1, арк. 34]. Але з приходом до влади більшовиків деякі із парафіян були в їхніх рядах і активно боролися проти релігії [2].

15 листопада 1925 р. священнослужитель Чигиринського благочиння О. Єримович засвідчив та відправив другу заяву єпископу Київської єпархії Філарету. Тому, що вже не мав надії на підтримку благочинного С. Зимницького, а тільки на милість Божу і на «сердечность, внимательность доброту и справедливость Вашего Преосвященства» [1, арк. 36].

Згодом, ознайомившись із резолюцією преподобного Філарета, о. Олексій зрозумів, що цього разу владика віднісся до нього з повагою та довірою. За це ієрей Єримович був йому вдячний, а особливо за розпорядження, надане Чигиринському благочинному С. Зимницькому – ніколи не представляти його до церковних нагород.

Священнослужителі першого округу Чигиринського благочиння сприйняли подвійну відмову О. Єримовича «как на результат моего недомыслия» [1, арк. 38]. Вони пояснювали його вчинок «непониманием собственных выгод и житейской непрактичностью» [1, арк. 38]. Із ієреями благочинного округу о. Олексій не вступав у дискусію і завжди чинив так, як підказувала йому совість. Він ніколи не прагнув пошани і боявся незаслуженої слави, але підтримував всі рішення єпархіального керівництва. Навіть з питання надання церковних нагород і кар'єрного росту ієреїв свого благочиння. З цього приводу о. Олексій зазначав «всякий раз, когда слышу, что кто-нибудь получил награду и знаю, что он ее деъйствительно заслуживает, я радуюсь и проникаюсь к такому лицу подобающим уваженіем» [1, арк. 47]. Сам О. Єримович не бажав «никаких должностей по благочинію, соединных с почестями, властью и правом управлять другими» [1, арк. 24].

Упродовж 6-ти років (1925–1931) питання про надання протоієрейського сану о. Олексію в Київській єпархії не піднімалось. На думку священнослужителя його «...закружили навсегда. И дал бы Бог, чтобы это было так» [1, арк. 37]. На початку 30-х рр. XX ст. чимало священнослужителів, щоб отримати високі церковні посади, переходили в «антиправославные церковные течение» [1, арк. 23]. Навіть пастирська освіта, виховання і довгі роки служби в православ'ї не змогла їх зупинити від «соблазна быстрого получение высоких и громких титулов и митрь» [1, арк. 24]. Серед них були його друзі та члени родини, і тому священник свою відмову від протоієрейства вважав правильним рішенням. Він ніколи

не був кар'єристом, а коли О. Єримовича благословили обійняти посаду члена та скарбника повітового відділення Київської єпархіальної училищної Ради та входити в Раду першого округу Чигиринського благочиння, то він відчув невдоволення своїх колег. Після цього священник вирішив «не ступать даже и на «щабель» власти и чести, чтобы ни для кого не служит помехой и не быть объектом зависти» [1, арк. 24]. Тим паче, що в другій половині 30-х рр. ХХ ст. радянська влада розпочала репресії проти священнослужителів. Це відбувалося і в округах Чигиринському благочиння Київської єпархії.

Отець Олексій готувався відповідати перед Всевишнім за свої нерозкаяні гріхи. Тому упродовж всього життя він намагався жити згідно заповідей Божих, не зважаючи на обставини та життєві перешкоди.

У подальшому ці факти були основними чинниками того, що священнослужитель Олексій Єримович став одним із представників 85-тисячного духовенства, репресованого більшовиками. 18 жовтня 2008 р. священний Синод УПЦ (МП) канонізував о. Олексія, який зайняв достойне місце в сонмі святих Чигиринських [7, с. 152].

Ієрей Олексій Єримович був непересічним представником духовенства Чигиринського благочиння. У Київській єпархії його вважали благочестивим і богобоязним священнослужителем, а також усебічно обдарованою особистістю, яка мала аналітичне мислення та філософську позицію.

Список використаних джерел

1. Архів родини Єримовичів. Київ, 2016. 48 с.
2. Матеріали польових досліджень автора (далі МПД) : Записано від Кривошеї Г. М. 1915 р. н. м. Чигирин.
3. Павлова С. Ф., Перепелиця А. І. Чигирин у переддень 400-ї річниці свого існування (1908–1912 рр.) // *Конотопські читання*. Випуск XII. Ніжин: Видавець П.П. Лисенко М. М., 2021. С. 234–238.
4. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 годъ г. / Изданіе Киевскаго Губернскаго статическаго комитета, Киевъ. Типо-Литографі Губернскаго Правленія, Софійск. пл. ад. Присут. месьть, 1901. 251 с.
5. Памятная книжка Киевской губурнии Съ приложеніемъ Адресъ-Календаря губернии на 1911 г. Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета, 1910. 756 стр.
6. Перепелиця А. Петро Автономович Єримович-настоятель Свято-Поковського храму в с. Янич (Чигиринщина) / *Православ'я в Україні*. Збірник статей. До 300-річчя з Дня народження преподобного Паїсія Величковського та Григорія Савича Сковориди, Київ: Кам'янець-Подільський, 2022. С. 300–313.
7. Перепелиця А. І. Православні святині Чигиринщини. Черкаси: Вертикаль, 2019. 219 с.
8. Перерва В. Чигиринський край: 3 історії церкви та школи (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2019. 200 с.
9. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20–60-х роках ХХ ст). Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого агенства «Книга Пам'яті України». Кіровоград: Видавець Лисенко В. Ф., 2012. 375 с.
10. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси: Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2001. 400 с.

УДК 94 (477) «1953/1964» – 058.244

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
В СЕРЕДИНІ 1950-х – НА ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)**

Яніна ФЕДОРЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського інституту пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля Національного університету
цивільного захисту України*

Середині 1950-х – початок 1960-х років в історії України відомі як період хрущовської «відлиги». Це був час, коли після страшного сталінського терору, населення країни відчуло певні послаблення тотального контролю у політичному, економічному і духовно-культурному житті. Не минули лібералізаційні процеси й утворену в 1954 році Черкаську область.

Варто зазначити, що нове партійне керівництво приділило значно більше уваги проблемам українського села, виділивши на його розвиток у два рази більше коштів, ніж за усі, сумарно взяті роки перебування України у складі СРСР. Починаючи з 1950-х років відбулися величезні зрушення в сільському культурно-просвітницькому секторі. Зокрема, із середини 1953-го року будівництво клубних закладів та будинків культури набуло масштабного характеру, на які радянське керівництво покладало величезні надії. Окрім забезпечення дозвілля сільського населення, вони повинні були стати справжніми ідеологічними машинами по навіюванню комуністичної ідеології.

Однак для селян ці маленькі осередки культури були дуже важливими, оскільки давали можливість творчої самореалізації. Особливою популярністю у сільського населення користувались хоріві і танцювальні гуртки, які функціонували при клубах та будинках культури. П'ять із них змогли ставши відомими на Всеукраїнському рівні, отримати звання народних театрів та колективів. Зазначимо, що до п'ятірки входив самодіяльний народний хор села Руська Поляна Чигиринського району Черкаської області [1, с. 44].

Руськополянський самодіяльний хор під умілим керівництвом Дмитра Павловича Гордійчука, у 1960-му році здобув звання народного і став переможцем та лауреатом багатьох конкурсів та фестивалів, неодноразово відзначався Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР [2, с. 3]. Участь у роботі хору стала стартом кар'єрного росту для

багатьох сільських талантів. Зокрема, Микола Шраменко, розпочавши свою творчу кар'єру у Руській Полянці, закінчив Київську консерваторію та став солістом Українському народному хорові. Антоніна Шевченко, закінчивши Черкаське хореографічне училище, почала виступала у складі ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу, а Георгій Шевченко продовжив митецьку кар'єру, ставши артистом Дніпропетровського театру імені Т. Г. Шевченка [3, с. 12].

Однак, окрім позитивних зрушень у забезпечення культурного дозвілля сільського населення, вагомою проблемою для ефективного функціонування будинків культури виступала катастрофічна нестача кваліфікованого персоналу. Дану ситуацію намагалися виправити шляхом організації шестимісячних та дев'ятимісячних курсів, що мали на меті експрес-підготовку керівників гуртків художньої творчості [4, с.132]. Перші такі курси розпочали роботу на базі музичних шкіл або музично-педагогічних училищ в Черкаській області, а саме, в містах Черкаси, Умань, Шпола, Кам'янка, Корсунь-Шевченківський та в селі Копалове Макарівського району Київської області. Навчання в них було платним і коштувало 900 крб. Колгоспи, які відправляли слухачів на курси, зазвичай складали перед ними умови-зобов'язання, згідно з якими, після закінчення навчання, майбутні керівники гуртків художньої самодіяльності мали відпрацювати в селі не менше трьох років. Незважаючи на такі умови, курси користувалися популярністю. Так, лише за I півріччя 1955 року в Київській і Черкаській областях на подібних курсах було підготовлено 175 керівників хорових музичних гуртків і баяністів для сільських колгоспних клубів [5, с. 127].

У середині 1950-х рр. почала відроджуватися також й бібліотечна справа. Крім стаціонарних бібліотек, популярністю у селян, особливо із віддалених населених пунктів, користувались пересувні бібліотеки. Система видачі книг такою бібліотекою здійснювалася на основі договору, який уклали стаціонарна бібліотека, що надавала фонди для пересувки, і організація, яка її замовляла. Зазвичай пересувка містила від 30 до 150 екземплярів книг. Замовлення читачів на книги, що були відсутніми у ній, вносились до спеціально заведеного зошита, який видавався стаціонарним бібліотекарем.

Робота пересувних бібліотек була дуже ефективною і допомагала вирішити проблему забезпечення літературою та підвищити культурний рівень населення. Так, тільки одна Звенигородська районна бібліотека в Черкаській області для поліпшення обслуговування дорослого сільського населення організувала 16 бібліотек-пересувок. Книгами бібліотеки користувалися 8 тисяч читачів. Для допомоги колгоспникам бібліотека підбирала агротехнічну і довідкову літературу, організувала консультації і конференції читачів [6, с. 117].

Однак, вагомим недоліком, що заважав повноцінно функціонувати сільським бібліотекам, у 1950–1960-х роках залишався брак пристосованих під бібліотечні фонди приміщень, внаслідок чого останні вимушені були працювати у складних умовах, не маючи змоги навіть нормально розмістити наявну літературу. Про читальні зали навіть не йшлося. Наприклад, бібліотека села Водяне Шполянського району Черкаської області із книжковим фондом кількістю 5,500 екземплярів книг, була розміщена в кімнаті площею 9 квадратних метрів [7, с. 111], через що деякі книги були розміщені навіть на підлозі, а читачі вимушені були заходити до приміщення бібліотеки по одному.

Зміни торкнулись і роботи сільської кіномережі, яка в досліджуваній період набула великої популярності у сільського населення та стала улюбленим видом проведення дозвілля. На Черкащині, переважна більшість кіноустановок розміщувалися у приміщеннях сільських клубів та будинків культури. Більшість стаціонарних кінопунктів працювали стабільно, демонструючи селянам не тільки художні кінофільми, а й документальні та науково-популярні картини.

Таким чином, можемо відзначити, що в цілому середина 1950-х – початок 1960-х років для Черкащини, так як і для всієї території України стали часом позитивних змін в культурно-духовному житті українського села, часом його культурного відродження після важких воєнних років, часом, коли найбільш талановиті особистості отримали змогу творчої самореалізації.

Список використаних джерел

1. Список самодіяльних народних театрів та колективів, які працюють в сільській місцевості. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО)*. Ф. 5116. Оп. 8. Спр. 263 (за 1963 рік). 45 Арк.
2. Онищенко В. Пам'ятаємо Дмитра Павловича / *Сільські обрії*. № 22. 2006, 2 червня.
3. Колосися, ниво культури. К.: Молодь, 1967. 31 с.
4. Постанова Ради Міністрів УРСР про підготовку кадрів для сільської самодіяльності. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 1179. 187 Арк.
5. Доповідна записка про підготовку кадрів художньої самодіяльності. *ЦДАВО*. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 1179. 187 Арк.
6. Культурне будівництво в Черкаській області: 1917–1990 роки: збірник документів і матеріалів / під ред. Т. Ревуцкого. Дніпропетровськ: Промінь, 1989. 272 с.
7. Доповідна записка секретареві ЦК КП України Червоненку про роботу сільських бібліотек / *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 960 (6.03.1958–4.12.1958). 111 Арк.

УДК-908(477.46)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ-КОЛГОСПНИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.
ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ***

Оксана МІНСЬКА,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

«Чорніше чорної землі гарує жінка на селі...»

[41]

Зазвичай українських істориків цікавлять здебільшого глобальні процеси в політичній історії, в соціально-економічному розвитку суспільства, вони описують історію воєн, дипломатії і т. ін на основі державних документів. На жаль, в таких працях немає місця простій людині, яка, власне, і є тим самим гвинтиком, який і обертає колесо історії, а кожен окремо взятий життєвий опис простої людини і є складовою загальної вітчизняної історії.

Радянська історіографія, що представляє проблематику жіночої історії, насамперед віддзеркалює офіційне замовлення держави і партії на формування образу ідеальної жінки у свідомості громадян: жінка – «...рівноправний громадянин соціалістичного суспільства», «...велика сила радянського суспільства». Неодноразово підкреслювалася «роль жінки в колгоспному будівництві», в «...державному управлінні», звеличувалася звитяжність «жінок-колгоспниць – Героїнь Соціалістичної Праці»; окреслювалися ключові ролі і завдання жінок: «...у виконанні нової сталінської п'ятирічки», «...у боротьбі за новий економічний і культурний розквіт нашої соціалістичної батьківщини» [35]. Та радянський ідеал жінки не мав нічого спільного з реальністю.

Зі шпальт районної газети постійно лунали закликали до колгоспників працювати ще краще, зміцнювати трудову дисципліну, підвищувати продуктивність праці, боротися за високі врожаї, обов'язково наголошуючи на тому, що, хто буде гарно працювати, той і отримає гарний врожай, а той, хто буде сидіти в хаті – нічого не досягне. З метою агітації та стимулювання до роботи, систематично публікувалися замітки про досягнення жінок – передовичок: «Багато жінок збирають урожай серпами. Літня колгоспниця Хтодоська Корніївна Шльончак вижинає по 0,10 гектара в день»; «Добрих успіхів досягла ланка Куксенко Ганни Федорівни. Вона вивезла в поле 25 тонн перегною, заготовила 15 центнерів пташиного посліду, 10 центнерів попелу»; «Колгоспниці Суботівської артїлі імені Леніна Шапошник Тетяна

* Збережено стилістику і правопис оригіналів

Арсенівна та Маляренко Ганна Євменівна працюють доярками в колгоспі. ...За свою добру, сумлінну роботу ці колгоспниці одержали додаткову оплату праці: Шапошник – 524, а Маляренко – 426 літрів молока» [29]; «Наталія Іванівна Задорожна – свинарка. Налагодила догляд за супоросними та підсосними свиноматками. Від 21 свиноматки – 484 поросят, з них 404 – на відгодівлю» [31, с. 3].

Але така яскрава трудова активність жінок, їх «відданість рідному колгоспу», зазвичай сприймалась не як миттєва готовність прислужитися державі, а насамперед була викликана необхідністю, була таким собі способом виживання. Відсутність будь-яких матеріальних статків і засобів для проживання, прагнення довести керівництву й односельцям свою незаплямованість (здебільшого така поведінка була притаманна нащадкам т.зв. «ворогів народу», колишнім остарбайтерам та репатрійованих, особливо в перше повоєнне десятиліття) – ці та багато інших мотивів змушували жінок погоджуватися на будь-яку роботу за трудовні в колгоспі, де вони працювали частіше в незадовільних санітарно-гігієнічних умовах праці; мали наднормовий робочий час. Зі спогадів Каплун Галини Іванівни, мешанки с. Суботів, дізнаємося: «Моя мати, Зубко Уляна Григорівна, 1934 р.н., працювала свинаркою. У її групі було 24 свиноматки. Коли починався порос (тривав 1–1,5 місяці), то мати, можна сказати, жила на роботі. Баба носила їй їсти та чистий одяг. Мати спала на соломі біля свиноматки, щоб не прогавити новонароджене поросятко. Свинарки самі варили свиням їсти, розвозили кашу триколісними вагонетками. Після кожного прийому їжі ретельно вимивали корита. Пам'ятаю її постійно червоні руки від гарячої каші та морозу. Дуже ретельно слідкували за чистотою. Мітлами змیتали гній і відрами виносили на гноярку. А баба моя, Мартиненко Явдоха Григорівна, 1914 р.н., працювала в ланці. Польові роботи у неї закінчувалися збиранням конопель, які в кулях навантажували на вантажівку і везли до Тясмина замочувати. Коноплі треба було притоптувати на дно річки, іноді забивали кілки, щоб не вспливали. Жінки були в гумових чоботях, дехто й босоніж. Через певний період ті коноплі забирали. Траплялось, що вода на річці вже могла й пришерхнути, а коноплі примерзти до мулу. Їх видавали голими руками, навантажували на машину і везли до сушарки» [16]. Розповідає Токман (дів. Копилова) Ольга Євгенівна, 1945 р.н.: «Моя трудова діяльність розпочалась дуже рано. На роботу в рідному селі вийшла, коли мені не було ще й 15 років. Працювала біля телят, яких під моїм особистим наглядом було 50 голів. Робочий день мій починався о 5 годині ранку і закінчувався пізнього вечора. Скажу прямо, що працювати біля скотини було дуже важко, адже вся робота по догляду робилась майже вручну, що вимагало великих фізичних зусиль. Їм треба було настелити на підстилку соломи вилами. На плечах носила разом з доярками сіно, адже коней залучали підвозити корми тільки великій

худобі. А ще вручну вичищали гної, виносили його надвір. В літній період худоба паслася на пасовищі «Гирло» – місце біля річки Тясмин. І я там працювала. На обідню перерву летіла на велосипеді додому. А вдома своє господарство, городи... Оплата праці в 60-х роках обраховувалась трудовнями. Треба було виробити трудовий мінімум, бо тоді втрачався рік роботи. З 1972 року стали рахуватись вихододні» [27]. Пригадує Комаренко Любов Григорівна, мешканка с. Суботів: «Моя мати працювала телятницею. Її робочий день розпочинався о 6 годині ранку, а закінчувався пізнього вечора. Під її опікою перебувало 30 телят. На той час (1960-ті роки – О.М.) колгоспникам вже платили грішми, тому був стимул, щоб телята дали високий приріст. Та досягти цього було складно. Від битої соломи з кормовим буряком телята стояли голодні. Сіно їм не дозволяли давати. Тому вночі зі старшим братом ходили до колгоспних скирт його красти, щоб нагодувати колгоспних телят. Якщо ж теля помирало, збитки вираховували із заробітної плати. Влітку діти пасли цих телят за матерів. А ті займалися домашнім господарством або їхали на заробітки.

Потім мати перейшла працювати дояркою. Її робочий день розпочинався вже о 4 годині ранку. На кожную доярку припадало приблизно 24 корови. Доїли їх тричі: о 4.00 ранку, у 12.00 – обідня дойка, а увечері – о 19.00. Я постійно ходила матері допомагати. Могла видоїти 17 корів. Деякі з них билися, тому їм зв'язували ноги.

Доярки виконували й іншу важку фізичну роботу – вичищали у фермах гній і викидали його у спеціально відведене місце, напували худобу, самі носили коровам корм у рептухах. Тому присутність на фермах дітей, які допомагали своїм матерям, ні у кого не викликала подиву. Виконання тяжкої фізичної праці та постійне перебування у приміщенні, насиченому аміаком й іншими шкідливими елементами, аж ніяк не додавало жінкам здоров'я» [17]. Зі спогадів Копаниці Марії Іванівни, мешканки с. Суботів: «Багато жінок у селі, особливо ті, які працювали на фермах, мали проблеми по гінекології, або, як кажуть, «хворіли на жіночі хвороби» через постійні фізичні навантаження, пов'язані з підніманням тягарів. У моєї матері, Шапошник Тетяни Арсентіївни, теж був пролапс тазових органів, тобто опущення і випадіння внутрішніх статевих органів. Працюючи дояркою, їй доводилось виконувати різноманітну тяжку фізичну роботу: чистити гній та викидати вилами в гноярку, носити мішками тирсу, яку вночі крала на пилорамі, щоб підстелити її коровам, а ще час від часу крала та носила мішками силос для корів, які постійно недоотримували корму. В перші повоєнні десятиліття доярки повинні були самі відносити молоко на молочарню, яка на той час знаходилась в центрі села. Молоко носили у відрах коромислами, тому доводилося здійснювати з десятків ходок, поки все перенесуть. Сумно констатувати той факт, що про людей в колгоспі не піклувались. Керівництво переймалося лише високими показниками у виробництві» [19]. Про це красномовно сказано

в одному із чергових номерів колгоспної газети «Ленінським шляхом» в замітці «Енергійні та завзяті»: «На МТФ в Суботові в одному з приміщень працює група молодих доярок: Довгенко М., Довгенко Г., Телятник В., Мінська Т. Це енергійні, завзяті дівчата. У їхньому приміщенні була дуже погана долівка. Відремонтувати її ніхто не зобов'язувався. Вони самі, проявивши ініціативу, після дойки корів приступили до ремонту долівки. Своїми силами навозили глини, забили нею ями, вибої, в деяких місцях перекопали. Зараз долівка рівна. Можна по ній спокійно ходити, не боячись, що попадеш в яму». [8, с. 2]

Отже, сказати, що праця сільської жінки важка, – не сказати нічого: кожна корову чи теля на фермі напували з відер, які носили доярки. Добре, коли підводою воду підвозили до ферми у діжках. Із замітки під заголовком «Цього не слід забувати» (с. Стецівка – О.М.) дізнаємося, що «... води біля приміщення немає, і її... носять з річки, яка взимку замерзає» [39, с. 2]. Гулак Ганна Миколаївна, уродженка с. Рацеве, розповідала, що працюючи на свинофермі, вона прокидалась о 4 годині ранку, разом з іншими жінками йшли до криниці, з якої боднями тягали воду у діжки на підводі. Води треба було багато, що кінь ледве тягнув воза. Потім варили свиням кашу і роздавали у корита. І так треба було тричі за день [13]. Лише в першій половині 1960-х рр. на фермах почали встановлювати автопоїлки та механізовані гноеочищувачі. Буряки коровам доярки різали руками, кожного дня необхідно було подрібнити 6–8 центнерів соковитих кормів [37, с. 1]. Кукурудзу також збирали руками – «кожна колгоспниця наламує по 6–7 центнерів качанів за день» [4, с. 1], залишаючи на полі кукурудзиння, яке взимку будуть використовувати як корм – «...74-річна колгоспниця Красовська Оксана Титівна щоденно жне бадилля кукурудзи для тварин» [7, с. 1]. А чого лише варте вивезення жінками гною на поля, яке розпочиналося ще з лютого. Так, станом на 1 березня 1961 р. в колгоспі імені Леніна с. Суботів «ланки Ганни Хоменко, Тетяни Низуненко, Катерини Чорнобай, Ганни Ривак вже вивезли разом 400 тонн місцевих добрив» [1, с. 1].; «Головка Мотря Луківна (с. Рацеве – О.М.) ... зі своєю ланкою ... вивезла гною 250 тонн» [3, с. 2]. Процес вивезення гною художньо описує Тихий Н. М. у своєму романі «В дорогу виходь на світанні»: «... Дві пари волохатих од інею коней терплячи дожидались, поки дівчата скинуть з возів гній. Над степом полихався рожево підсвічений сонцем морозяний туман... З раннього ранку й до пізнього вечора риплять, поскрипують, торохкотять колеса. Везуть гній у степ... [36, с. 220]. Через безгосподарність колгоспного керівництва гній здебільшого був розкиданий абияк. Тому він взимку дуже перемерзав, і жінкам та дівчатам, перш ніж його навантажувати на вози, треба було розбивати ломами на шматки [1, с. 1]. З 1960-х рр. гній почали вивозити ще й вантажівками. Іноді організовувались в колгоспах «недільники по вивозці гною на поле... Вийшли комуністи, комсомольці та актив села... Протягом тільки одного дня було вивезено на поле 550 тонн гною» [2, с. 2].

Радянська жінка не мала права і можливості займатись суто домашнім господарством, «навіть через кількадечну хворобу свою чи дітей члени правління колгоспу могли не зарахувати жінці відпрацьованого року» [18]. У перші повоєнні роки в країні діяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1942 р., відповідно до якого працездатні колгоспники, які не виробили без поважних причин обов'язкового мінімуму трудоднів, поставали перед судом і їх карали виправно-трудохими роботами в колгоспі терміном до 6 місяців з утриманням від оплати до 25 % трудоднів на користь колгоспу. Крім того, вони позбавлялись присадибної ділянки: «... партійні збори (с. Головкивка – О.М.) прийняли рішення, щоб правління артiлі до колгоспників, які в 1960 році без поважних причин не виробили встановленого мінімуму трудоднів, застосувало Статут сільськогосподарської артiлі, аж до виключення з артiлі і зменшення присадибних ділянок... Колгоспників, які протягом ось уже кількох років не приймають ніде і ніякої трудової участі, негайно вислати із нашого села...» [38, с. 2]. Достатній наділ землі дає можливість достойно жити селянській родині. Владі ж потрібна була робоча сила на колгоспних ланах, яка б не відволікалася на власну ділянку, то ж вона відбирала землю і переслідувала порушників. Кукса Надія, уродженка с. Вершаці, поділилась спогадами своє матері: «Жінки, що працювали в огородній та польовій ланках взимку вдома не сиділи. Працювали всю зиму, виконуючи різноманітну роботу: слідкували за посівним матеріалом, за порядком в силосних ямах – підкидали та підчищали силос; у кагатах перебирали буряки, на січкарні подрібнювали соломку на корм коровам та телятам, прибирали на току. Якось у токового попросились раніш піти додому, адже всю роботу, заплановану на цей день, виконали. На що він відповів: «Додому ніхто не піде – хоч дверима скрипіть, а щось робіть» [21].

В 1961 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла ще один указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Поведінка «прогульщиків» і «трутнів» постійно обговорювались на колгоспних зборах, про них писали статті, в яких соромили за байдужість до будівництва «світлого майбутнього країни»: «Зараз всі трудівники села енергійно працюють над обробленням просапних культур, над розвитком тваринництва. Та, на великий жаль, серед чесних працівників є такі, які, втративши сором, честь, людську гідність, почуття громадянства не ходять на роботу. Хто ж це такі? Мабуть, кожному цікаво знати імена нероб, ледарів, трутнів дружної колгоспної сім'ї? (далі перелік прізвищ колгоспників-ледарів – О.М.). Ледарі! Лінтяї! Трутні! Виходьте в поле й наполегливою працею змийте з себе клеймо, бо чесні колгоспники довго не будуть терпіти вас серед себе, настане той час, коли викинуть геть із своєї сім'ї» [32, с. 2]; «... знайте цих людей, вказуйте на них пальцем і навіть своїм дітям розкажіть про те, що серед нас розвелися трутні, з якими треба вести боротьбу!» [11, с. 2]

Ревак Ганна, мешканка с. Суботів, пригадує: «Мати, Дон Василина Свиридівна, 1910 р. н., захворіла на плеврит, через що не відпрацювала необхідну кількість трудоднів. За це її деякий час утримували у відділенні міліції Чигиринська, а потім була умовно засуджена з примусовим відпрацюванням у колгоспі протягом 6 місяців» [26]. Ділиться спогадами Шулякова Лідія, мешканка с. Суботів: «Пам'ятаю, в кінці 1950-х рр. всіх колгоспників зібрали на збори на колгоспному дворі, приїхали працівники чигиринської міліції на «воронку» і разом із керівництвом колгоспу зробили судилище над Євгенією Пасічник, по-сільському Черевичкова, Марфою Горихою та Соломоненко Одаркою Іванівною за те, що не виробили мінімуму. А вони дійсно були хворими людьми і не могли виконувати тяжкої фізичної праці. А Марія Олексіївна Агаєва (Муратиха по-вуличному) три роки відбувала покарання в Сибіру. Там і заміж вийшла» [28]. З сумом пригадує Токман Ольга, мешканка с. Суботів: «Якийсь час моя мати не ходила на роботу, бо дуже захворіла. Прямо в парниках стало їй погано, вона знепритомніла. Виявилось, що в неї була пухлина в голові. Та за те, що мати була відсутня на роботі, голова колгоспу подав на неї в суд за ухиляння від роботи. Мати померла, а на другий день їй прийшла повістка на суд. Вітчим хотів судитись з головою, та той попросив, щоб він забрав заяву» [27].

Рядові колгоспники працювали в умовах постійного контролю з боку керівництва. Інколи до абсурду доходили покарання за окремими випадками. Ревак Ганна, мешканка с. Суботів, пригадує: «Восени 1947 р. на полі біля Макітри (куток села – *О.М.*) копали картоплю. Бригадир дозволив працюючим пекти собі на обід по 5 картоплин. Мати вирішила їх забрати додому дітям. Сільський голова, Велько Григорій, побачив, як мати несла у вузлику ту картоплю, і наказав їй іти в Чигирин в міліцію, де її тримали 2 доби» [26]. Токман Ольга, мешканка с. Суботів, згадує: «Моя мати працювала в огородній бригаді і розповідала за свого бригадира Довгенка Василя (Євграпа по-сільському), який був дуже жадібним. Якось мати сховала в ліфік два помідора, щоб мені принести на гостинець, то він підійшов і руками роздав їх прямо в ліфіку. Сказав: «Не май моди красти» [27]. Комаренко Любов, мешканка с. Суботів, поділилась дитячими спогадами: «Я пам'ятаю, як у хаті взимку було постійно холодно. Дровами не топили, лісники не дозволяли нести з лісу навіть різок. На березі жали очерет, ще й билися за нього. Вдома рубали, в'язали з них «верчики» і потім топили. У хатах було холодно, навіть вода у відрах на ранок пришерхала. Також ходили на поле по сухі стебла соняхів. Але голова колгоспу, Худік Григорій Антонович, особисто вигонив людей з поля. Одного разу мати із кумою теж тікали від нього. Мати перечепилася і впала, а кума зі страху скочила у яр разом з тачкою. Довго тоді у неї боліли побиті руки й ноги» [17].

На кожному кроці громадянам «вбивалось» в свідомість, що «...радянська людина... завжди і скрізь підкоряє свої особисті інтереси

інтересам громадськості і держави...» [6, с. 2]. Порівняно легше на такі заклики відгукувалися молоді дівчата, комсомолки, незаміжні жінки, які не були переобтяжені сімейними обов'язками. Такі жінки могли більше виділити часу для роботи в колгоспі. Зазвичай, саме їх ставили ланковими, щоб ті стимулювали інших жінок до роботи, тобто вели за собою всю ланку. В селі таких активісток називали «перервами». Нерідко вони ставали коханками бригадирів [21].

Для жінок – матерів сім'я ніколи не переставала бути основою їх діяльності: догляд за дітьми та їх навчання – виховання, придбання одягу членам родини, приготування їжі, підтримання чистоти в оселі та гігієни членів сім'ї – були невід'ємними жіночими щоденними обов'язками, які було досить важко виконувати в умовах тотального зубожіння. «Брат пішов працювати на причіп до трактора. Не було чого одягати на роботу. Пам'ятаю штани полотняні в нього були такі латані-перелатані – латка на латці. Мати моя їх щодня латає, було, цілісіньку ніч, а він приходить з роботи – як не холошу розідрав, то дірку вирвав», – пригадує Кубрак Любов Григорівна [20]. Зі спогадів Комаренко Любов Григорівна: «Жінки з огородніх ланок на поле полоть ходили пішки (лише в 70-х рр. на роботу в поле почали возити вантажівкою), в обід не відпочивали, а йшли додому доїть корів, виконувати ще якусь хатню роботу. Здебільшого ланкову не цікавили домашні справи своїх підлеглих, вона чітко контролювала виконання ними їхньої щоденної норми. Увечері додому йшли лише тоді, коли ця норма була виконана. Якщо у рядках бригадир бачив залишений хоч якийсь бур'ян, день не зараховував і змушував переполоти. Польовики, як їх називали, могли тиждень жити на полі, якщо воно знаходилось далеко від села. Моя баба, Павленко Химка Федорівна, 1912 р. н., після робочого дня замість відпочинку йшла вночі через ліс від Любомирки додому (приблизна відстань до Суботова 20 км – О.М.), щоб напекти на тиждень хліба чоловіку та дітям, випрати одяг і т. ін. А зранку вже повинна бути на роботі» [17].

Відсутність джерела водопостачання на власному подвір'ї оберталася додатковим фізичним навантаженням на руки жінок. Бо лише «набігавшись» по воду (а криниця могла б бути за 100–200 м від садиби), вона може приготувати їжу, помити посуд, випрати, напоїти худобу тощо. Колодязі були не у кожному дворі, а про централізований водогін годі було й мріяти. Лише у 60-их рр. по селах почали проводити централізоване водовідведення до приватних садиб, але в основному до тих, які були неподалік водонапірної башти чи колгоспного двору. На жаль, в окремих селах району централізоване водопостачання взагалі відсутнє і нині. Пригадує мешканка Суботова Семчук Ольга: «Ми жили біля річки Суби, тому в літній час питання з купанням дітей взагалі не обговорювалось. Та й прала, а точніше полоскала, мати теж біля річки як влітку, так і взимку. А от іншим було складніше. Мати моєї подруги носила воду за сто

метрів від домівки, а виполіскувати випрані речі привозила до річки тачкою. Взимку вирубували чималу лунку біля кладки і там виконували свою роботу» [25].

Зазвичай вирішення різноманітних побутових питань, регулювання сімейних відносин залишалося у сфері інтересів жінки і лягало на її плечі у весь позаробочий час. За сформованими суспільними стереотипами ще з давніх часів, основний тягар домашньої роботи повинен лежати на жінці. Фактично, ведучи домашнє господарство, жінка відробляла другий робочий день, який, на відміну від першого, не оцінювався, не оплачувався, забирив час, необхідний для відновлення сил. Все більше подвійне навантаження на жінок починає визнаватися навіть в офіційних документах. Постанова ЦК КПРС (жовтень 1966 р.) закликала боротися з феодальним ставленням до жінок і створити умови для подолання нерівності в побуті [35].

Якщо чоловік і виконував певну частину праці з догляду за дітьми, суттєво допомагав вести домашнє господарство, з нього нерідко насміхалися односельці, називаючи їх «віхтями»....

Традиційно вважалося: що можна чоловікові – не можна дружині. Чоловік може прийти додому пізніше, не завжди тверезий, а жінці не можна затриматися й на хвилину. Поширеним явищем у селах було, та, на жаль, і залишається зневажливе ставлення чоловіків до своїх дружин, прояв до них як фізичного, так і психологічного насильства. Респонденти з числа жінок розповідали, що неодноразово разом з дітьми спали у сараях, шукали тимчасового притулку в родичів чи сусідів, ховаючись таким чином від агресії нетверезого чоловіка. З боку окремих чоловіків були навіть прояви катувань: «Нашу матір батько часто бив палицею, колись підвісив у сараї на ланцюг за руки» [15]. Деякі чоловіки публічно проявляли зневагу до своїх половинок. Так, один із водіїв суботівського колгоспу змушував свою дружину йти з поля додому пішки, при тому решту працівниць він відвозив вантажівкою. Не секретом на селі були й численні подружні зради окремих чоловіків.

Тож варто зазначити, що сільські жінки практично стримано зносили і фізичну, і психологічну чоловічу наругу, лише одиниці зважувалися на розлучення. На превеликий жаль, домашнє насильство і зараз залишається найбільш кричущим порушенням прав жіноцтва. За даними МВС України, щороку від рук кривдників гине близько шестисот українок.

Чи не єдиною підтримкою та опорою для сільських матерів були їхні діти, які ще з малолітства допомагати їм як на фермі, так і вдома. Дитячі спогади мешканців краю: «Дитинство було важким. Не було ні хвилини вільної. Все літо пасли з братом корови, допомагали матері сушити різні фрукти. Щодня ходила з кошиком у посадки, збирала абрикоси, груші, яблука, сливи і все це сушили, зсипали у мішечки, а потім і самі вживали, і продавали. Не було такого, щоб щось пропало, згнило. Діти навіть билися

кошиками біля дерев за право самому зібрати весь урожай. Особливо билися з «чужаками», тобто з тими, хто приходив з інших кутків села. Ще збирали лікарські трави, здавали в заготпункт. Відпочивала мало, лише зрідка ходила на тематичні вечори в школу. Часто не доводилось їх відвідувати, бо жила далеко від школи. Але й ті поодинокі випадки треба було «заробити» у матері, переробивши всю загадану нею роботу» (Печененко Пелагея Олександрівна, мешканка с. Суботів) [24]; «Від дитинства не залишилось яскравих щасливих спогадів, але добре пам'ятаю, як з самого малечку виконувала практично всю домашню роботу: варила свиням казани, пасла корову, прибирала у хаті, полола огород. Ще й брата меншого залучала до цієї роботи, а коли він не хотів допомагати полоти, біла його за непослух» (Михайлюта Наталія Миколаївна, уродженка с. Полудніївка) [23]; дитина війни, Коцуренко Іван Степанович, уродженець с. Суботів, пригадує: «Мій батько загинув у 1944 р., матері було важко самій вести господарство, тому вже з шести років я виконував різну роботу, щоб якось їй допомогти: пас корову, рубав дрова, порався на огороді, вирощував шовкуни. З такими ж дітьми, як я, намагались знайти так звані заробітки, за які платили гроші. Взимку, наприклад, допомагали встановлювати на полях снігозатримувачі. Влітку допомагали на току з кузова вантажівки вигрібати зерно. Ходили у ліс ловити жуків-рогачів. У заготпункт здавали голови самців, з яких виготовляли гребінці. За одну таку голову платили 25 копійок. З бересклета (бруслина – *О.М.*) здирали кору і теж здавали. Ця кора йшла на виготовлення каучуку. Зі своїми товаришами, хлопчиками 8–10 років, розчищали ділянки лісу – корчували дубові пеньки, розколювали їх, і були нам дрова. За таку роботу лісник дозволяв взяти ще й в'язку хмизу. Садити ліс і так теж заробляли дрова. А ще ходив з матір'ю на сільські толоки. З іншими хлопцями топтали стіни, допомагали водяному набирати із ставка воду у діжки. За це нам, дітям, давали харчі ще й додому» [22].

Не дивно, що сільські діти хотіли якнайшвидше вирватися у місто. Вони бачили подовбані руки батьків і матерів, та й самі вже знали, що таке тяжка праця. Але до 1974 р. покинути село було майже неможливо. Селянам не давали паспортів – це було офіційне рабство. Навіть, щоб поїхати у місто у справах, потрібно було взяти довідку.

Ще одна гостра проблема для жіночої спільноти села у перші повоєнні десятиліття – догляд новонароджених та малолітніх дітей. Поняття лікарняного листа щодо колгоспників не існувало. Вагітність жінок не брали до уваги, за кілька днів після пологів жінка вже мусила знову ставати до важкої фізичної праці. Тому при одночасному догляді за дитиною жінці було неймовірно важко виконати мінімальний робочий план. При цьому радянська жінка зобов'язана була народжувати і виховувати дітей, що прописувалося в Конституції Радянського Союзу. 30 червня 1945 р. у СРСР були відновлені відпустки, скасовані у 1940 р.

Декретна відпустка складала сім днів [40]. З 1956 р. відпустка у зв'язку з пологами становила два місяці. Але в колгоспах молода мати виходила на роботу вже через два тижні. Сімейним законодавством СРСР 1968-го р. підтверджено було центральну роль жінки в сім'ї з посиленням на те, що їй «забезпечуються необхідні соціально-побутові умови для поєднання щасливого материнства з усе більш активною і творчою участю у виробничому та суспільно-політичному житті». Щоправда, відпустка у зв'язку з вагітністю була зовсім незначною: лише 56 днів до пологів і 56 після. Логіка проста – потрібно було максимально задіяти жінку на виробництві. Тільки у 1980-х роках радянські матері здобули право на додаткову відпустку по догляду за дитиною до моменту досягнення нею півтора року. До того ж надавано їй було без збереження заробітної плати. У радянський період дотації на дитину виплачували тільки починаючи з четвертого малюка (середньостатистична сім'я в СРСР мала до трьох дітей). Державі насамперед потрібні були матері-працівниці [5].

Тому вони й змушені були залишати малолітніх дітей на цілий день самих, в кращому разі під нагляд не багатьох старших дітей чи когось із родичів похилого віку, які за станом здоров'я були навіть не придатні для будь-якої роботи в колгоспі. Своїми спогадами поділились мешканці Чигиринського краю: Шулякова Лідія Ільківна, с. Суботів: «Мати брала мене і меншу сестру з собою на роботу в поле. В мішку за плечима несла сестру з інвентарем, я бігла слідом. Мати клала сестричку в канавку і йшла полоть, а я сторожила малечу. Був випадок, коли я загралася і відійшла від сплячої сестри, коли чую, вона почала плакати, а то їй в очі налізли муравки» [28]; Токман Ольга Євгенівна, с. Суботів: «Моя робота була причиною того, що я не бачила, коли повиростали власні діти. У 1977 р. народилась моя друга донька – Оксана. У декретній відпустці була зовсім мало. Старша донька Лариса наглядала зранку за меншою, а я бігла раненько на роботу, щоб встигнуть повернутись, поки їй йти в школу» [27]; Компанієць Марія Степанівна, с. Суботів: «Після народження дитини жінка могла бути вдома не більше тижня. Косарі косили, жінки снопи в'язали, а під копицями лежали немовлятка. Мені допомагали батьки доглядати дитину. Коли працювала рік у Матвіївському лісництві, брала сина з собою. Потім оформила його в садок» [18]; Копаниця Марія Іванівна, с. Суботів: «Моя мати, Тетяна Арсентіївна, після пологів вийшла на роботу через тиждень. Спочатку мене допомагали доглядати сусіди, а з півторарічного віку вона мене залишала вдома саму. Я сиділа на теплій лежанці, у стіну був забитий гвіздок з поясом, до якого мати мене прив'язувала, поряд стояла пляшечка з молоком. Одного разу на нашому кутку сталася пожежа, вогонь вже наближався до нашої хати, мати ледве встигла прибігти з ферми, щоб мене врятувати» [19].

Через надмірне використання жіночої праці у колгоспах сільські діти були позбавлені материнської ласки. Тому про дітей, які були позбавлені

уваги батьків через роботу в колгоспі говорили: «Тато в созі, мама в созі, діти ходять по дорозі» [19]. В цілому по країні ситуація з відновлення мережі дитячих ясел чи навіть подекуди дитячих садочків покращилася тільки на початок 50-х рр.

З метою виходу якомога більшої кількості працівників на роботу під час весняної посівної компанії, в колгоспах організовувались сезонні дитячі ясла: «... В артілі вже в цьому році дитячі ясла працювали круглодобово. Там діти забезпечені всім необхідним, так що матерям не має потреби щодня забирати додому своїх дітей...» [30, с. 1].

Ще важче давалося сільським жінкам забезпечити дітей необхідним одягом, взуттям та іншими речами. У перші повоєнні десятиліття ХХ ст. легка промисловість не могла в достатній мірі забезпечити потреби громадян, а колгоспникам більшість товарів були ще й недоступні через постійний брак коштів. Грошей катастрофічно не вистачало на одяг, взуття, предмети домашнього вжитку і т. ін. Компанієць М. С. розповіла: «Почала працювати біля телят. Дали батьки гумові чоботи, халат, хустку і куфайку. В цьому одязі ходила і на роботу, і в клуб» [18]. Продукція, що вироблялась на присадибних ділянках, йшла на сплату непомірних сільгосподатків та продавалась на продовольчих ринках, щоб придбати речі, необхідні у господарстві: одяг та взуття, керосин, мило, сірники, цукор, канцелярське приладдя для дітей – школярів та ін. **Адже лише з 1966 р. запроваджено гарантовану щомісячну оплату праці в колгоспах** [33].

Так, у 1957 р. вартість 1 л керосину становив 70 коп., альбом для малювання – 3,85 крб., рис – 7,90 крб., цукор-пісок – 9,10 крб., цукор рафінований – 10,90 крб., цукерки фруктово-ягідні – 11,20 крб., одіяло байкове – 85,00 крб., наволочка – 15,00 крб., простирадло – 44,00 крб., макарони рожки 1 п. – 5,20 крб., олія 1 л – 14,00 крб. [34, с. 17]. Крім їжі, населенню потрібно було купувати й одяг та інші речі, які теж були недешевими: гумове взуття продавалось за 43–45 крб., за жіночу вовняну шапку потрібно було віддати від 39 до 51 крб., за дитячу шапку – 60–80 крб. [9, с. 181]; пара шкіряного взуття коштувала 89 крб., гумове взуття – 43 крб., валянки – 94 крб., 1 метр бавовняної тканини коштував 9 крб., вовняної – 29 крб., шовкової – 25 крб., лляної – 12 крб.; мило господарське коштувало 5 крб. за кг, туалетне – 11 крб. за кг, 1 літр гасу – 0,7 крб. Для порівняння нагадаємо, що середньомісячна зарплата трактористів і комбайнерів становила 54 крб., шоферів – 61 крб., доярок – 37 крб. Таким чином, селянин не міг купити на державні виплати навіть половини вище перелічених товарів [10]. Лише з другої половини 1960-х рр. окремі селяни мали можливість користуватися тими речами, які ще з 30-х років ХХ ст. були звичними на Заході: пральні машини, холодильники та інша побутова техніка. Розповідає Комаренко Любов Григорівна: «У 60-х роках у магазинах було багато різних товарів, та більшість із них були недосяжними для колгоспників. Тому одягу селяни мали обмаль, а

харчування було дуже простим і одноманітним. Батьки за рік вигодовували двоє поросят – одне різали собі, друге продавали, щоб зібрати дітей до школи. Зазвичай перші страви варили без м'яса. У ступах товкли пшеницю, кукурудзу, просо і варили кашу. Її насипали у миски з борщем, також заливали грітим молоком. Молоко було в усіх дворах. В основному тримали кози, корів було мало, і то тримали на 2–4 двори, бо дуже важко було заготовляти сіно. Годували подрібненою соломною, яку обдавали окропом та додавали до неї трішки дерті.

Моя мати кілька разів на місяць робила домашню локшину. У дерев'яних ночвах замішувала круте тісто, розкачувала тонкі коржі, які повинні підсохнути, потім скручувала їх рулетом, тонко нарізала, давала тісту добре просохнути, і вже готову локшину складали в полотняні торбинки на зберігання. Часто до борщу робили затірку, варили галушки, щоб менше йшло хліба. Багато сіяли маку, пекли коржі з маком. Часто варили вареники, рідше готували голубці, смажили млинці та пекли пиріжки» [17]. Незадовільне фінансове забезпечення змушувало жінку-матір постійно економити і паралельно шукати шляхи для отримання додаткового прибутку. «Мати працювала на свинофермі, але вміла гарно вишивати. У Чигирині була бригада вишивальниць, які вишивали на експорт. На її базі створили фабрику ім. Лесі Українки. Мати теж була членом тієї бригади. У кожному селі були такі бригади. Керівником у Чигирині була Тіна Сергіївна (донька священника). Вона розвозила по селах візерунки, які потрібно було вишивати. Так мати могла мати додатковий заробіток, щоб хоч якось жити. Адже за вбитого на війні батька мені з меншою сестрою держава щомісяця платила 5 крб. 12 коп. І вдома, і у школі я ходила у куфайці. Вона була вже дуже зношена. То тітка-сусідка давала свій піджак, щоб я змогла ходити до молоді погуляти», – згадує Шулякова Лідія Ільківна [28]. На цей час у магазинах продавали перкаль (тонка бавовняна тканина), ситець, байку, штапель, дуже рідко батист. На кінець 1950-х рр. почав з'являтися крепдешин і креп-жоржет (прозора шовкова тканина). Комаренко Л. Г. пригадує: «Моя мати сама шила буденний одяг і собі, і нам з сестрою. Але шила руками, бо не мала швейної машинки. Святкові сукні замовляли у «модистки» (професійна кравчиня – *О.М.*). Влітку здебільшого ходили босоніж. Також модними на той час були тапочки, їх ще називали «балетки». Таке взуття шили з халяв зношених чобіт. Чоботи були кирзові, на роботу носили гумові. Наш батько сам міг чинити шкіру з телят, яку віддавали сільському чоботареві шити взуття. Коли подорослішала, в магазині мені купували дермантинові чоботи. Взимку взували валянки шиті та биті. Через відсутність носків ноги обмотували шматком тканини, замість підстилки слугувала солома. І одяг, і взуття дітям купували «на виріст», щоб вистачило на 2–4 роки. Нове пальто мені купували, коли рукава старого були коротшими за руку на 5–7 см» [17]. Горенич Оксана пригадує

розповідь своєї баби: «Моя баба після чергових заробітків купила собі білі парусинові туфлі. Щоб не були такими маркими, пофарбувала їх чорною ваксою. Вважалася на все село модною. Потім купила собі тканину (крепдешин), пошила модне плаття, а через кілька років перешила з нього платтячко для своєї доньки Поліни.

Сестра бабиного чоловіка мала одну спідницю. І коли треба було вийти «в село», тобто до магазину чи поштове відділення, повертала її чистішою стороною наперед.

У селі жінки та дівчата обов'язково носили платки. Особливо бережно ставилися до шерстяних з різним орнаментом та китицями. Одягали лише у свята. Зберігали їх скрині, в яку клали нафталін, щоб їх не зіпсувала міль. Намагалися їх не прати, бо вони линяли, а купити іншу хустку не завжди була змога – дуже дорогі були.

У 50-х рр. баба придбала швейну машинку «Подолка» і вже почала сама собі шити одяг та бюстгальтери, але ще ходили без трусів» [12].

У віддалених селах спідня білизна з'явилася порівняно пізніше – наприкінці 1950-х років. Пригадує Копаниця Марія: «З'явилися труси вже, як я була десь у класі п'ятому-шостому, тобто десь у 1960 р. Коли я пасла корову, то цілий день намагалась так низенько нагнутись, щоб інші дівчата побачили, що в мене вже є труси. Мені навіть деякі дівчатка заздрили» [19].

В той же час на шпальтах періодичних видань, особливо журналах для жінок, – «Радянська жінка», «Колгоспниця», «Селянка» та ін., публікувались поради щодо догляду за зовнішністю, як сформувати струнке тіло та красиву поставу, а також колонки з викрійками одягу та порадами щодо макіяжу. Важко судити, чи доречними були поради про макіяж, якщо сільські жінки у своїй переважній більшості, дійсно, не мали навіть спідньої білизни. З розповідей респондентів дізнаємося, що деякі жінки примудрялися майструвати собі труси, зшиваючи дві косинки [21]. Про засоби особистої гігієни годі вже й говорити. Сучасним жінкам та дівчатам важко сьогодні уявити повсякдення без гігієнічних прокладок, тампонів та інших засобів. Жіноцтву ж радянської доби доводилось самостійно виготовляти щось подібне з марлі та вати, і то лише в тому випадку, коли ці речі можна було купити в аптеці. Але і на вату та бинт мало хто міг щомісяця витратити гроші. Тому в якості прокладок використовували старий одяг. Після використання все це пралось, а потім зберігалось у недоступних місцях від чоловіків та дітей. Використання таких саморобних засобів гігієни викликало постійне відчуття сорому, спричинене різними проблемами у період критичних днів [14]. Разом з тим радянське керівництво пишалось на весь світ своїми космічними ракетами та найпотужнішими криголамами.

Отже, рівень життя радянських жінок, зокрема сільської місцевості, був на низькому рівні, що безпосередньо впливало на стан їх здоров'я та тривалість життя.

Прикро, що повсякденне життя жінки-колгоспниці в загальній історії є малознаною та невидимою частиною, яка насправді є надзвичайно значуща та недооцінена. Не можуть бути історичні знання нашої держави цілісними та повноцінними, якщо у них є подібні прогалини. Тим паче, що жіноча історія, принаймні другої половини ХХ століття, абсолютно однозначно доводить те, що жінка – це далеко не слабка стать, а рушійний гвинтик в розвитку цивілізації.

Список використаних джерел

1. Вивозять добрива // *Ленінським шляхом*. № 6 від 1 березня 1961 р.
2. Вивозять добрива // *Промінь комунізму*. № 5 від 9 березня 1961 р., ст. 2.
3. Вісті з бригади // *Дніпрова зірка*. № 5 від 11 березня 1961 р.
4. Вісті з виробничої бригади // *Дніпрова зірка*. № 17 від 16 вересня 1961 р.
5. Гуменюк О. В. Сім'я та шлюб в УРСР: історико-правові парадигми. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ist/08april2016/61.pdf>
6. Дармоїдів і рвачів – до відповідальності // *Прапор комунізму*. № 13 від 8 липня 1961 р.
7. Дбаючи про корів // *Колгоспник*. № 1 від 23 січня 1961 р.
8. Енергійні та завзяті // *Ленінським шляхом*. № 1, 3 січня 1961 р.
9. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
10. Кагальна М. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/04-14.pdf>
11. Колгоспні трутні // *Ленінським шляхом*. № 9 від 18 квітня 1961 р.
12. МПДА – записано від Горенич Оксани Миколаївни, 1979 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
13. МПДА – записано від Гулак Ганни Миколаївни, 1934 р.н., мешканки с. Рацeve Чигиринського району Черкаської області.
14. МПДА – записано від Довгенко Любов Іванівни, 1954 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
15. МПДА – записано від Заїченко Надії Семенівни, 1946 р.н., уродженки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
16. МПДА – записано від Каплун Ганни Іванівни, 1952 р.н., уродженки с. Худоліївка Чигиринського району Черкаської області.
17. МПДА – записано від Комаренко Любов Григорівни, 1950 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
18. МПДА – записано від Компанієць Марії Степанівни, 1939 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
19. МПДА – записано від Копаниця Марії Іванівни, 1948 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
20. МПДА – записано від Кубрак Любов Григорівни, 1934 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
21. МПДА – записано від Кукси Надії Василівни, 1964 р.н., уродженки с. Вершаці Чигиринського району Черкаської області.
22. МПДА – записано від Коцуренка Івана Степановича, 1942 р.н., уродженця с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
23. МПДА – записано від Михайлюти Наталки Миколаївни, 1955 р.н., уродженки с. Полудніївка Чигиринського району Черкаської області.

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

24. МПДА – записано від Печененко Пелагеї Олександрівни, 1947 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
25. МПДА – записано від Семчук Ольги Іванівни, 1962 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
26. МПДА – записано від Ревак Ганни Іванівни, 1937 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
27. МПДА – записано від Токман Ольги Євгеніївни, 1945 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
28. МПДА – записано від Шулякової Лідії Ільківни, 1936 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
29. Мінська О. Повоєнна відбудова народного господарства Чигиринщини (1944–1946 рр.) за матеріалами регіональної преси та усної історії.
30. Паростки нового // *Зоря*. № 22 від 16 грудня 1961 р.
31. По 23 поросят від свиноматки // *Зоря комунізму*. № 135, 30 листопада 1965 р.
32. Про тих, хто не працює, а їсть // *Ленінським шляхом*. № 16 10 червня 1961 р.
33. Рівень життя. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sites.google.com/site/periodzastou/given-zitta>
34. Розшифровка по кошторису видатків на 1957 р. по інтернату Суботівської школи. Кошторис витрат на 1957 р. Місячні звіти про виконання бюджету за 1957 рік та грошові виправдовуючі документи про виконання бюджету по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського р-ну Черкаської обл.
35. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xxx_2011_16_162
36. Тихий Н. М. В дорогу виходь на світанні : Роман / Передм. Ю. Мушкетика. К.: Дніпро, 1985. С. 442.
37. Турбуватись про тваринництво // *Дніпрова зірка*. № 20 від 31 жовтня 1961 р.
38. Хто не працює, той не їсть // *Зоря*. № 6 від 26 березня 1961 р.
39. Цього не слід забувати // *Прапор комунізму*. № 22 від 24 листопада 1961 р.
40. Черкаська Г. Субота. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uahistory.com/topics>.
41. Чорніше чорної землі гарує жінка на селі... [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://miok.lviv.ua>

УДК 929.5:069:908(477.46)

**ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ
У СВІТЛИНАХ З ФОНДІВ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Ліна БІЛА,

*завідувач науково-дослідного відділу фондів Комунального закладу
«Черкаський обласний краєзнавчий музей» Черкаської обласної ради*

Спогади – це найдорожче, що є в житті кожної людини. Зберігати ці спогади нам допомагають фотографії, які повертають нас у минуле і дозволяють знову пережити найяскравіші події, що відбувалися з нами

колись. З ніжністю та трепетом ми перегледаємо старі сімейні архіви та з теплотою згадуємо імена близьких нам людей, зображених на фотографіях. Адже люди фотографуються для того, щоб зберегти в пам'яті як можна довше ті чудові моменти, які відбулися в їх житті. В давнину до світлин ставились більш трепетно, адже їх не так просто було зробити, а після обов'язково роздрукувати і вставити в альбом, щоб переглядати в родинному колі. Фотографування було доволі складним, тривалим і вартісним процесом. Часто для того, щоб отримати професійні знімки, спеціально йшли до фотоательє, інколи світлини робили мандрівні фотографи, пізніше фотографували вже власними фотоапаратами, хоча їх було небагато. У багатьох сім'ях зберігаються старі родинні фотоальбоми, як передаються у спадок від покоління до покоління. В цих альбомах чимало колективних родинних світлин. Ці фотографії чорно-білі і цим вони несуть якусь загадковість і в той же час особливу привабливість. Сімейні фото мають величезне значення для будь-якої сім'ї. адже вони розповідають про наших предків, їх побут та найголовніші цінності. Передається атмосфера епохи, в якій цікаво все – від фасонів суконь до меню на святковому столі нашого дідуся або й прадіда. Адже старі родинні світлини – це біографія родини, зв'язок часів і поколінь.

Одна з таких світлин зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею. Це весільне фото [1] на якому зображене молоде подружжя черкаських міщан: 26-річний Семен Ткаченко та 19-річна Маруся Коврига. Світлина зроблена у день весілля 18 лютого 1927 року. Збереглося свідоцтво про шлюб [2] № 580, видане 16 лютого 1927 року. Зроблено запис № 78 11 лютого 1927 року у книзі записів шлюбів РАЦСу при Черкаському окружному виконкомі. На звороті фото напис, зроблений рукою щасливої нареченої: «Хай цей день буде ознакою нашого щасливого з'єднання назавжди. Сеня і Маруся. 18.11.1927 р. п'ятниця». Наречена Марія, одягнена в білу сукню, з довгою до полу фатою, білих панчохах і чорних черевичках; на голові прикрашена квітами шапочка. Семен – у темному костюмі, білій сорочці з краваткою; в обох наречених на грудях закріплені весільні білі квітки.

Ткаченко Семен Степанович народився 2 лютого 1901 року в м. Черкаси в сім'ї черкаських міщан: Степана Марковича та Наталі Данилівни Ткачєнків. Закінчив Черкаське 1-ше чоловіче вище початкове училище (1913–1917 рр.) за спеціальністю писемоводство. Одержав юридичну освіту, з 1932 року по 1947 рік служив юристом 3-го рангу Військового трибуналу Київського військового округу, гвардії майор адміністративної служби [3]. Перебував на військовій службі в армії з 1-го грудня 1932 року до кінця життя 1947 року. В роки Другої світової війни був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За бойові заслуги».

Ткаченко (дівоче прізвище Коврига) Марія Петрівна народилася в 1907 році в Черкасах, в сім'ї Петра Семеновича та Варвари Степанівни

Ковриг. На світлині [4] зробленій в інтер'єрі фотоательє А. С. Лінкова у м. Черкаси 1914 року, зображено сім'ю Ковриг. Батько – Петро Семенович, сидить у костюмі, вишитій сорочці, високих чоботях; його дружина Варвара Степанівна, тримає за руку семирічну дочку Марусю, яка стоїть між батьками. Мама і донечка одягнені у святкові світлі сукні, у вухах однакові сережки. Петро Семенович Коврига працював грабарем у черкаського підприємця Щербини. Напередодні I-ї світової війни у складі бригади черкаських грабарів брав участь у будівництві залізниці на Кавказі.

Також у фондах нашого музею зберігаються листи Семена Ткаченка до дружини написані в 1943–1945 роках. В роки німецької окупації Марія разом із донькою Лідією проживала в Черкасах, отримавши звільнення від примусових робіт в Німеччині через хворобу серця. Листи її чоловіка оптимістичні, сповнені теплоти, любові та ніжності до своїх рідних.

Семен заспокоює дружину, що з ним все добре та висловлює впевненість, що війна скоро закінчиться і він повернеться додому. В цей час чоловік лікувався в госпіталі в Саратові, де перехворів на тиф та паратиф, що дало ускладнення на ноги. В листі від 29 серпня 1945 року читаємо привітання коханій дружині («дорогій Мусі» як він називав її) з днем народження та сподівання, що скоро вони знову будуть разом і «заживем так, что и умирать не захочется» [5]. А вже 18 вересня 1945 року під час службового відрядження до м. Городня Чернігівської області, Семен висловлює свою тривогу, що не має листів від сім'ї: «...мне так тяжело, что не могу передать...» [6]. В період війни майже два з половиною роки чоловік не мав зв'язку з сім'єю. Зустрілося подружжя в листопаді 1945 року в Києві, а вже в січні 1946 року переїхали на місце служби чоловіка в м. Чернігів. У 1947 році після ускладнення від хвороби, Семен Ткаченко помер. Марія, після смерті чоловіка, повернулася в Черкаси, вивчилася на бухгалтера та працювала у туберкульозному санаторії [7]. Померла в 2004 році, зберігши в серці кохання до чоловіка на все життя.

Список використаних джерел

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р. ФН-9827.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Свідectво про шлюб № 589 Ткаченка С. С. з Ковригою М. П. м. Черкаси, 1927 р. ПП-25803.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченка С. С., 1946–1947 р.р. ФН-9829.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет сім'ї Ковриг, м. Черкаси, 1914 р. ФН-9826.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Лист на поштовій картці адресований Ткаченко М. П. від Ткаченка С. С. 29 серпня 1945 р. ПП-25825.

6. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Лист на поштовій картці адресований Ткаченко М. П. від Ткаченка С. С. 18 вересня 1945 р. ПП-25826.
7. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченко М. П., м. Черкаси, кінець 1940-х років ФН-9828.

1

2

3

4

5

Перелік ілюстрацій:

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фото весільне, м. Черкаси, 1927 р. ФН-9827.
2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет сім'ї Ковриг, м. Черкаси, 1914 р. ФН-9826.
3. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Пам'ятки писемності. Свідоцтво про шлюб №589 Ткаченка С. С. з Ковригою М. П. м. Черкаси, 1927 р. ПП-25803.
4. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченка С. С., 1946–1947 р. р. ФН-9829.
5. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Фотографії, негативи. Фотопортрет Ткаченко М. П., м. Черкаси, кінець 1940-х років ФН-9828.

УДК 811.161.2'373.23

ДАВНІ ІМЕНА І ПРИЗВИЩА У КАМ'ЯНЦІ: ПЕРЕЛІК ТА ОСОБЛИВОСТІ

Олександр МУШТА,

*завідувач меморіальним музеєм «Зелений будиночок»
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

Серед численних напрямів історичної науки великим зацікавленням у різних верствах населення користується антропоніміка. Ця дисципліна вивчає власні імена людей, спадкові особові назви, прізвища, прізвиська, а також псевдоніми, криптоніми, імена персонажів фольклору і художньої літератури. Інтерес до пізнання власних назв рівнозначний як на національному, так і на локальному рівні, що стимулює пошукові роботи серед дослідників та краєзнавців. Даний матеріал, в контексті означеної тези, має на меті саме історичний аналіз базового аспекту антропоніміки – імен та прізвищ – у місті Кам'янці Черкаської області.

Коротко охарактеризуємо загальну хронологію подій у Кам'янці та навколишніх селах впродовж її кількасотліньої історії. Це допоможе з'ясувати певні причинно-наслідкові зв'язки та зрозуміти різні епохи, які пережили люди.

Кам'янка була заснована на початку XVII ст. Нетривалий відтинок часу це поселення входило до Української козацької держави Б. Хмельницького. Але вже у другій пол. XVII–XVIII ст. у межах території Речі Посполитої тут розпоряджалися польські власники: Житкевичі, Яблоновські та Любомирські. У 1787 р. князь Ксаверій Любомирський, по суті в ультимативному порядку продав Кам'янку та навколишні населені пункти сумнозвісному імперському завойовнику – Григорію Потьомкіну [5, с. 2–8].

У 1796 р., після захоплення росією разом з іншими імперіями Польщі, належні князю Потьомкіну території розділили між його спадкоємцями. Кам'янка разом з окружними селами успадкувала родина поміщиків Давидових. Вони були власниками цих територій аж до 1917 р [3, с. 127].

Під час подій Української революції 1917–1921 рр. місцеве населення підтримувало національний рух за виборювання своєї державності. Але у 1919–1920 р. наш край був загарбаний більшовиками. У складі окупованої комуністичної псевдоукраїнської республіки ці землі перебували до 1991 р., доки не було проголошено Незалежність та відновлено українську державність.

Прізвища на українських землях поширились у XV–XVI ст. Спочатку це була забаганка виключно серед вельмож: магнатів, шляхти, купців тощо. Вони своїми прізвищами, по суті, позначали власні територіальні родові володіння. Але згодом ситуація змінилась.

З постанням та посиленням козацтва прізвища поширюються серед загальної маси українського населення. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. прізвища стали обов'язковими спадковими родинними назвами, які додавалися до особового імені [2, с. 25].

Наявні джерела та історіографічні дані щодо жителів Кам'янки та околиць підтверджують вказану тезу. У XVIII ст. наявна інформація про різних людей стосується, в основному, козацтва. У XIX ст., після окупації цього краю російською імперією, вже є розширені списки мешканців, котрі, на жаль, згадуються в контексті обліку кріпацького та залежного населення, підкореного московитами. Всі вони, як власність та економічний актив поміщиків, забезпечували їм всілякі блага та прибутки. Такою страшною була ціна втрати своєї держави [1, с. 355].

Охарактеризуємо імена та прізвища кам'янчан періоду XIX ст. та порівняймо із сучасними їх носіями у місті. В цьому відношенні, однозначно, є багато цікавої інформації.

Розпочнемо із переліку імен та їхніх особливостей. В даному відношенні тут дещо простіше, адже відомо, що імена дітям давали священники в церквах на честь різних святих, богословів та мучеників. На жаль, ми не маємо повного списку кам'янчан в означений період, але і наявні джерела свідчать про певні тенденції [2, с. 10].

На базі опису селян-чиншовиків, які сплачували за користування землею гроші або виконували натуральні повинності, у Кам'янському маєтку в 1831 р. з майже 200 осіб побутували наступні імена: Влас, Михайло, Єлизавета, Ігнатій, Іван, Андрій, Пилип, Самійло, Потап, Яків, Варвара, Ілля, Роман, Агафій, Захарій, Степан, Павло, Тихін, Семен, Євдокія, Назар, Гаврило, Наум, Петро, Йосип, Степанида, Парасковія, Авксентій, Василь, Яким, Гордій, Омелян, Григорій, Сергій, Карпо, Трохим, Антон, Євгеній, Олексій, Данило, Каленик, Кирило, Федір, Мотрона, Марта, Дмитро, Ірина, Тимофій, Архип, Йов, Юхим, Марія, Купріян, Сава, Микола, Микита, Мойсей, Костянтин, Уляна, Терентій, Герасим, Дорофій, Вакула, Лук'ян, Клим, Федот, Марфа.

Найпоширенішими серед них були такі: Іван – 24 особи, Василь – 16 осіб, Михайло – 10 осіб, Яків – 10 осіб. Також досить вживаними були імена Петро (7), Олексій та Федір (по 6), Степан (5), Роман, Андрій, Пилип, Євдокія, Омелян, Кирило (всі – по 4), Ілля, Семен, Антін, Гаврило, Йосип, Григорій, Данило (по 3). Всі інші імена з переліку більш рідкісні й ними, логічно, називали людей набагато менше [4].

Ще наприкінці XVII ст. Українська церква в Наддніпрянщині була, по суті, окупована і підпорядкована РПЦ. Через це православні парафії на підросійських землях стали інструментом духовного впливу на населення та насадження імперської ідеології й цінностей. Це відобразалось і в контексті надання російських форм імені: Ємельян, Алексей, Філіп, Єфім, Нікіта, Тіхон, Антон та ін. Очевидно, що кам'янські жителі в побуті

використовували українські відповідники: Омелян, Олексій, Пилип, Юхим, Микита, Тихін, Антін. Але в документах імена значились саме в колонізаторській формі, що було яскравим свідченням русифікаторської політики.

Серед вищенаведеного переліку, напевно, найменш відомим широкому загалу є ім'я Каленик. Цей антропонім має грецьке походження й буквально перекладається як «красивий переможець». Також дуже рідко зараз можна почути ім'я Авксентій. Це слово має суміжне старослов'янське та грецьке походження, перекладаючись як «зростаючий». Відоме ж посередництвом художньої літератури ім'я Вакула з грецької перекладається як «пастух». Інші маловідомі імена з представленого списку здебільшого пов'язані з православними мучениками [2, с. 11].

Якщо порівнювати із сьогоденням, то нині з вищенаведених ще трішки конкурують з новомодними сучасними іменами наступні: Іван, Андрій, Роман, Назар, Данило, Сергій, Григорій, Дмитро, Олексій. Також зазначимо, що якщо згадані в той час особи з іменами Єлизавета, Ірина, Євген було рідкістю, то зараз – це трапляється в рази частіше.

Тепер же охарактеризуємо прізвища кам'янчан в означений період. Тут також є чимало пізнавальних фактів.

Отже, на 1831 р. у Кам'янці у чиншових селян були наступні прізвища: Хлівний, Панитенко, Борисенко, Пляченко, Кравченко, Романенко, Шелемех, Свириденко, Безкопильний, Кам'янецький, Лазебний, Куценко, Гупало, Клименко, Тягловський, Березій, Захаренко, Саранча, Мушта, Любченко, Дроботенко, Ткаченко, Харченко, Позивайбатько, Короленко, Туренко, Захарченко, Ліпченко, Ганноченко, Шевченко, Таланенко, Запісочний, Денисенко, Мендусь, Павленко, Мірошніченко, Іванченко, Засядько, Ларіонов, Лозовий, Шедловський, Вітценко, Колесніченко, Царенко, Лисенко, Карасенко, Рудецький, Гуренко, Ковтун, Билина, Карась, Скрипник, Косенко, Роман, Волошин, Мачушенко, Харченко, Назаренко, Тур, Кривенко, Шкворець, Гура, Гапченко, Хоменко, Гнатенко, Лога, Грабовий, Жиленко, Скляренко, Безверхий, Салабай, Політун, Зірченко, Головченко, Коваль, Тимченко, Черненко, Маслей, Власенко, Петренко, Сидоренко, Омельченко, Бордун, Шило.

Найперше, що слід відзначити, так це той факт, що поширене твердження щодо типових українських прізвищ повністю виправдане на прикладі кам'янських жителів. У переважній більшості домінують прізвища з суфіксом «енко», що, по суті, визначає приналежність населення до української нації. У буквальному розумінні етимологія прізвищ, які закінчуються на «енко» означає зменшувальну форму нащадка батька від його імені чи професії: Борисенко – син Бориса, Денисенко – син Дениса, Шевченко – син шевця та ін. Серед

представленого переліку мешканців найпоширенішими у Кам'янці були 4 прізвища: Дроботенко (7), Захаренко (7), Ткаченко (6) та Клименко (5) [4].

Майже всі із згаданих прізвищ, окрім Дроботенко, відносяться до числа найбільш вживаних в Україні, які поширені ледь не в кожній області держави. Також до цього переліку входять: Харченко, Шевченко, Косенко, Петренко, Власенко, Омельченко, Жиленко, Денисенко, Борисенко, Свириденко та ін.

Окремі прізвища мають виразно козацьке походження, еволюціонувавши від прізвиस्क. До цієї когорти відносяться наступні: Позивайбатько, Шило, Тур, Безверхий, Карась, Гупало. Також, цілком ймовірно, що сюди можна віднести і Волошинів, Салабаїв, Саранчів, Березіїв, Шкворців, Шелемехів та деяких інших.

Також варто зазначити, що типова російська форма прізвища з суфіксом «ов» серед згаданого переліку зустрічається лише в одному випадку (Ларіонов). Це свідчить про мінімальне поширення московитських елементів серед селянства в ті давні часи, що набуде масового характеру в подальшому, особливо у ХХ ст. – у роки більшовицької окупації. В той же час помітний певний вплив польської культури, яка побутувала на Правобережжі в XVII–XIX ст. Це мало вплив і на формування прізвищ. Серед кам'янчан, зокрема, це відобразилось у наступних сімействах: Рудецькі, Тягловські, Кам'янецькі [2, с. 22-24].

На базі представленого переліку за 1831 р. та співставлення даних по прізвищах у Кам'янці, що є у відкритих джерелах сьогодні, можна сформулювати список найбільш поширених для регіону. Отже, впродовж більше як 200 років у місті існують та територіально розповсюджені саме тут наступні прізвища: Лога, Тягловський, Кам'янецький, Билина, Панитенко, Шкворець, Маслей, Таланенко, Записочний, Березій. Особливо виокремлюються прізвища Панитенко, Тягловський та Таланенко, які не зустрічаються майже в жодному куточку України. Носіїв же прізвищ Лога, Шкворець і Билина у Кам'янці та околицях найбільше в Україні.

Саме таким є короткий аналіз антропонімічної ситуації у місті упродовж 200 років. Звісно, джерельна інформація є дещо обмеженою та не дає повної картини означеної проблематики, але навіть наявні матеріали дають змогу зробити певні висновки. По-перше, з раніше існуючих імен нині залишилось небагато, що визначено відходом від православно-церковного до світського способу життя; по-друге, серед кам'янських селян домінувала типово українська форма прізвища з суфіксом «енко»; по-третє, у Кам'янці є притаманні містечку прізвища, які характерні виключно для цього краю.

Список використаних джерел та літератури

1. Коваленко А. П. Земли родной минувшая судьба, или Сказанье о Смелянщине. М., ВеГа, 2009. 892 с.
2. Масенко Л. Українські імена і прізвища. К.: Знання, 1990. 48 с.

3. Мариновський Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування // *Архіви України*, 2008. Вип. 5–6. С. 96–127.
4. Подворная опись чиншевиков г. Каменка Николаевской части владельцев поковницы Александры и ее синовей отставных гвардии поручиков Петра и Николая Давидовых. Державний архів Черкаської області. Ф № Р-315. Справа № 28. оп. № 1. арк. 1–9 зв. Копія.
5. Шкалиберда М. А. Каменка: Сборник материалов. Ч. 1. Машинопис. Фонди КДКЗ (інв. № 5118 (о). Кам'янка, 1957. 366 с.

УДК 930:94(477)-929

МИХАЙЛО СКИБИЦЬКИЙ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ПЕРУ, КОЛУМБІЇ, ЕКВАДОРУ, ВЕНЕСУЕЛИ ТА ПАНАМИ

Тетяна ПОЛЯКОВА,

завідувач мілітарного музею

*Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника*

У першій половині ХІХ ст. власником с. Гути Стеблівської (до 1846 р. село Богуславського, згодом – Канівського повіту, сьогодні – Звенигородського району Черкаської області Стеблівської територіальної громади) був надвірний радник дворянин Проскурівського та Таращанського повітів Подільської і Київської губерній [29, с. 242] Михайло Скибицький, відомий також як полковник Мігель Рола – національний герой Перу, Колумбії, Еквадору, Венесуели та Панами.

Народився Михайло Карлович Скибицький в 1793 р. у с. Корчівці Старокостянтинівського повіту (нині село Хмельницького району Хмельницької області [20]) у стародавній волинській шляхетській родині герба «Роля» Кароля і Мар'яни Скибицьких [2; 22, арк. 6, 39].

Отримавши гарну освіту, п. Скибицький досконало володів українською, польською, англійською, французькою, російською мовами, згодом опанував і іспанську. Після закінчення Кременецького ліцею [36, с. 21] Михайло вступив до Петербурзького інституту Корпусу інженерів шляхів сполучення, по

закінченні якого отримав звання військового інженера 3-го класу [27]. Службу юнак розпочав у Петербурзі і успадкував від батька невеликий маєток у с. Веселий Кут на Київщині [6] (Білоцерківський район). Крім того, родина Скибицьких на початку XIX ст. придбала в княгині Яблоновської с. Гуту Стеблівську, власником якого в 1810–1830-ті рр. і був М. Скибицький [21, арк. 48 зв.- 49 зв.; 14, арк. 24 зв.]. Усього у маєтках (сс. Веселий Кут та Гута Стеблівська) налічувалось 420 душ чоловічої статі [22, арк. 24–24 зв.].

До 30-тирічного віку здібний юнак зробив непогану кар'єру військового інженера. Маючи скромний (але постійний) прибуток від маєтку та світлу голову, він міг не лише збільшити свої статки, але й здобути значний авторитет і визнання у вищих колах тогочасного столичного суспільства. Але обрав для себе інший шлях.

На початку 1820-х рр. свідомість переважно молодого покоління європейських бездержавних націй, спрямовувалася до Американського континенту, де іспанські колонії вели боротьбу за незалежність. Найбільш відомою була проголошена повстанцями Колумбійська Республіка та її армія на чолі із Сімоном Боліваром.

У 1823 р. 30-тирічний М. Скибицький звернувся до петербурзького військового губернатора з проханням надати паспорт для подорожі в Швецію [30]. Документ видали в січні 1824 р., і вже за 10 днів Скибицький опинився в Стокгольмі. Після 6-тижневого перебування там він нелегально вирушив до Англії. Тут, у пошуках корабля, який би доправив його до берегів Південної Америки, мандрівник пробув 2 місяці, а вже у жовтні того ж року прибув до Колумбійської Республіки [1; 6; 30].

У столиці Колумбії, Скибицький за допомогою перекладача написав листа Болівару, в якому висловив бажання служити йому на підтримку республіканської справи [2; 30].

Скибицькому, як інженеру за освітою, одразу присвоїли чин лейтенанта інженерних військ і приписали до корпусу ад'ютантів Генерального штабу Визвольної армії [30]. Михайло служив в армії Республіки Колумбія з 1824 по 1831 р., змінивши своє ім'я на Мігель Рола. Він воював у Перу в складі армії генерала Сукре [3] і особливо відзначився в генеральній битві аргентинців, колумбійців і венесуельців на плато Аякучо в Перу 9 грудня 1824 р. Інженерний лейтенант Рола кинувся в атаку разом із кавалерією під командуванням генерала Міллера і його вояки добилися перелому й перемоги в цій битві, а сам М. Рола зазнав важкого поранення лівої руки [32].

У 1824 р. інженер Рола взяв участь у конкурсі, організованому урядом Венесуели, щодо створення пам'ятного знака на честь перемоги під Карабобо (24.06.1821), яка відіграла вирішальну роль у справі

остаточного визволення Венесуели від іспанського володарювання [35; 36, s. 22; 38].

9 вересня 1825 р. М.Рола зарахували на постійну службу до лав Колумбійської армії [6; 28]. За битву при Аяукучо він 6 серпня 1826 р. був нагороджений медаллю «Busto de Libertador» («Бюст Визволителя») і першим отримав її з рук Болівара [8, арк.1; 30; 31].

Військова кар'єра Рола стрімко йшла вгору: від капітана колумбійської армії в 1827 р. – до інженер-підполковника Федеративної Республіки Велика Колумбія і посади керівника сектора артилерійської та інженерної справи Управління військово-морського флоту Колумбійської Республіки в 1830 р. [10, арк. 2; 11, арк. 4; 12, арк. 3; 13, арк. 5]. Цінували талановитого українця за його ґрунтовні знання військової та будівельної справ, мостобудування тощо. Інженер М. Рола за дорученням президента Паеса першим зробив приблизні інженерні розрахунки Панамського каналу і підготував технічний звіт щодо об'єкту [4; 30; 38].

Українець бере активну участь у створенні незалежної демократичної венесуельської держави. У цей час його іспанське прізвище зустрічається серед підписантів кількох важливих державоутворюючих документів [30].

24 березня 1831 р. у Венесуелі відбулися перші президентські вибори і президентом країни став Хосе Антоніо Паес. Він призначив Рола своїм особистим радником, підвищив до звання полковника інженерного корпусу, надавши посаду керівника артилерійсько-інженерного відділу Державного секретаріату Міністерства війни та Військового флоту Венесуели й запропонував йому надати допомогу у написанні своєї біографії (видана в Парижі у 1916 р.) [30].

На початку серпня 1831 р. полковник Рола був направлений на північний захід Венесуели до портового м. Маракайбо для розбудови військово-морського флоту. 29 серпня 1831 р. він офіційно виходить у відставку [9, арк. 6] і працює інженером Головного управління військово-морського флоту. Тут дон Мігель збудував собі віллу й назвав її «Україна» [7], яка стала на той час одним з центрів місцевого світського життя. Вона існує і сьогодні, але, як готель, з тією ж назвою і зберігає добру пам'ять про свого першого власника [34].

Рола, як довірена особа президента Венесуели, 1832 р. виїхав до Франції, сталося так, що на кілька років [6; 9, арк. 6].

Відомо, що в 1833–1835 рр. він мешкав у м. Бордо, «у купця Вельтнера» (Жана Бельмеєра [30; 22, арк. 24–24 зв.]). Тут він, виконуючи доручення президента та збираючи матеріали для своїх мемуарів, познайомився з польським поетом Юліушем Словацьким, котрий, надихнувшись розповідями героя про боліварську революцію, написав романтичну поезію «До Міхала Рола Скибицького» [37, s. 22].

Зустрічаючись із польськими та російськими емігрантами, Михайло дізнається про Польське повстання (1830–1831). Але 1833 р. в Парижі він був заарештований і засуджений до 3 років тюрми [35; 36, s. 22].

У 1835 р. Михайло Карлович приїздить до Львова і на початку квітня 1835 р. у російському посольстві вже 9 серпня 1835 р. отримує дозвіл і паспорт для в'їзду до Російської імперії, а саме до Києва [6; 17, арк. 10–11; 18, арк. 1–1 зв.; 30]. М. Скибицький вирушає на батьківщину, але 30 листопада 1835 р. він був затриманий на Радзівілівській митниці [18, арк. 1–1 зв.], оскільки всіх поляків підозрювали в участі в повстанні 1830–1831 рр. Відомо, що на маєтки учасників польського повстання були накладені арешти. Зокрема, на маєток Скибицького с. Гути Стеблівську було накладено заборону [22, арк. 11; 23, арк. 1–2 зв.].

На підставі постанови віленського військового губернатора, гродненського, білостоцького та мінського генерал-губернатора князя М. А. Долгорукова про проведення обшуку М. Скибицького від 28 вересня 1835 р. [15, арк. 4] на кордоні, у Михайла Карловича було проведено обшук. При ньому «під час найакуратнішого догляду ... нічого більше не знайдено окрім лише: книги, ноти, один лист, дві записки, вісім документів, один рахунок, один носовичок з краєвидом міста Парижа й американський мундир...» [17, арк. 10–11].

30 листопада на митниці Скибицькому написав розписку про те, що він зобов'язується, не заїжджаючи до місця проживання, дістатися «прямим шляхом до м. Києва і по прибутті туди відразу з'явитися до його сіятельства пана Генерал-Губернатора [17, арк. 11].

Напередодні приїзду Рола-Скибицького до Росії, граф О. Х. Бенкендорф надав імператору доповідну записку про українського бунтаря і Микола I написав резолюцію: «Михайла Скибицького допитати, ..., і вислати його до В'ятки». 21 січня 1836 р. Бенкендорф надіслав листа київському військовому губернатору генерал-лейтенанту О. Д. Гур'єву, в якому повідомляв про необхідність допитати Скибицького і справу передати «передати ... керівникові імператорської жандармерії О. Бенкендорфу» [6; 25, арк. 20; 33]. У справі бунтівного Скибицького зазначалося, що він «Під час перебування в Америці поступив на службу до Колумбійського республіканського війська (1824 р.), ... Більше ні в яких військах не служив й у діях проти російських військ участі на брав» [22, арк. 24–24 зв.]. На підставі рапортів службовців митниці та показів самого винуватця 6 лютого 1836 р. губернатор Гур'єв підписав наказ про заслання М. Скибицького до В'ятки «під суворий нагляд» [6]. Але вже невдовзі було враховано прохання засланця, в якому говорилося, що він «щиросердно признавався у своїй провині, просив дозволу йому у зв'язку із хворобою жити самотньо в колі родини» [22, арк. 23].

Заслання було скасоване вже 28 лютого 1836 р. з особистого дозволу імператора, але з обов'язковим «встановленням за ним суворого нагляду». У розпорядженні було зазначено, що якщо його вже відправили у заслання, то потрібно було його повернути. Невдовзі його повернули й зобов'язали жити безвиїзно в своєму маєтку [26, арк. 27–27зв.]. Що, до речі, спростовує твердження багатьох дослідників біографії М. Скибицького про те, що він 10 років провів у засланні [1; 6; 28; 34]. За ним залишили усі його маєтності, грошовий капітал у Подільській губернії. А Гута Стеблівська залишалась під арештом [16, арк. 29, 34].

Незважаючи на заборону щодо виїздів, п. Скибицький одержав дозвіл виїхати на 4 місяці на батьківщину, у Волинську губернію, у с. Корчівку, для вирішення справ про спадок [24, арк. 39–40]. 1846 р. він роздобув собі фальшивий паспорт і втік з-під нагляду, але в м. Летичеві він був схоплений, відправлений до Старокостянтинівської тюрми, де у 1847 р. у віці 54 років помер.

Пам'ятників видатному українцю Михайлу Карловичу Скибицькому в Україні, на жаль, немає. А ось у 2016 р. в Перу, у м. Аякучо було відкрито пам'ятник полковнику Мігелю Рола із написом на постаменті: «Perú y Ucrania. Amistad, fe y dignidad» («Перу і Україна. Дружба, віра й гідність»).

У листопаді 2019 р. співробітники Інституту історичних досліджень Сухопутних військ Республіки Перу відвідали Україну й обмінялися з українськими архівістами копіями історичних документів, які стосуються біографії М. Скибицького, й було презентовано двомовну іспансько-українську книгу про Михайла Скибицького, видану в Перу.

23 жовтня 2020 р. посольство України в Перу та командування Сухопутних військ Збройних сил Перу урочисто відкрили в м. Ліма другий в країні пам'ятник герою незалежності – українцю Михайлу Скибицькому [19].

Час від часу українець М. Скибицький перетворювався і на славетного польського воїна «героя – борця за незалежність латиноамериканських країн» [36, s. 22; 37, s. 45; 38].

У СРСР Михайла Карловича згадували як «прогресивного інтернаціоналіста», «російського патріота і демократа», а в російських джерелах його і сьогодні називають «російським демократом» [5]. У російських архівах і сьогодні знаходиться оригінал капітанського патенту Скибицького з автографом Болівара [6]. Незважаючи на це, після початку повномасштабного наступу росії в Україні в березні 2022 р. у м. Аякучо вандала пошкодили перший пам'ятник Мігелю Рола: зірвали інформаційну табличку з українським прапором і розмалювали постамент. Але це лише посилило увагу місцевих жителів і до України, і до постаті самого Михайла Карловича Скибицького – людини-легенди, міжконтинентального патріота, українського воїна-борця за незалежність [1].

Список використаних джерел

1. Букет Є. Як Михайло Скибицький став національним героєм Перу, Колумбії та Венесуели. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/12/yak-myhajlo-skybyczkuj-stav-nacjonalnym-geroem-peru-kolumbiyi-ta-venesuely/> (дата звернення: 12.04.2023)
2. Воронов А. Украинский герой южноамериканской революции: Мигель Рола Скибицкий. URL: <https://was.media/ru/2019-04-04-migel-rola-skibickij/> (дата звернення: 15.04.2023)
3. Глазырин М. Ю. Доверенное лицо президента. URL: <https://history.wikireading.ru/378972> (дата звернення 15.05.2023)
4. «Дружба, віра і гідність»: до біографії Національного героя Республіки Перу Михайла Скибицького. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
5. Корсак І. Кавалер ордена Бусто де Лібертадор. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KorsakIF/ImenaTvojiUkrajino/KavalerOrdенаBustoDeLibertador.html> (дата звернення: 20.07.2023)
6. Костенко А. Полковник Рола: український соратник «Визволителя» Болівара. URL: <https://uainfo.org/blognews/1510052309-polkovnik-rola-ukrayinskiy-soratnik-vizvolitelya-bolivara.html> (дата звернення: 07.10.2023)
7. Лабезник С. Українці за кордоном: екскурс в історію. URL: <http://weareukrainians.com/ukraine-and-the-world/ukrayintsi-za-kordonom-ekskurs-v-istoriyu> (дата звернення: 19.08.2023)
8. Лист Уряду Республіки Перу про нагородження за героїзм медаллю «Бюст визволителя» капітана Михайла «Роля» Скибицького. 1826 р., серпня 06. *Центральний державний історичний архів України* (м. Київ) (далі: ЦДІА У). Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
9. Наказ військово-морського департаменту Уряду Республіки Венесуела про звільнення у відставку підполковника інженерних військ Михайла «Роля» Скибицького. 1831 р., серпня 29. *ЦДІА У*. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
10. Наказ Президента Республіки Колумбія про надання 13 жовтня 1826 року лейтенанту інженерних військ Республіки Колумбія Михайлу «Роля» Скибицькому звання капітана. 1827 р., січня 29. *ЦДІА У*. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
11. Наказ Президента Республіки Колумбія про надання капітану інженерних військ, ад'ютанту Генерального штабу Михайлу «Роля» Скибицькому звання майора. 1827 р., травня 12. *ЦДІА У*. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
12. Наказ Президента Республіки Колумбія про призначення 24 січня 1827 року капітана інженерних військ Михайла «Роля» Скибицького на посаду ад'ютанта Генерального штабу. 1827 р., грудня 01. *ЦДІА У*. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
13. Наказ Президента Республіки Колумбія про надання Михайлу «Роля» Скибицькому звання майора піхоти. 1829 р., квітня 29. *ЦДІА У*. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 931. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2019_11_14.php (дата звернення: 18.05.2023)
14. Нотаріальний архів. 1860 р. *ЦДІА У*. Ф.486. Оп.5. Спр.413.
15. Повідомлення віленського військового губернатора, гродненського, білостокського та мінського генерал-губернатора Миколи Андрійовича Долгорукова до київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Олександра

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

- Дмитровича Гур'єва про розпорядження провести обшук речей Михайла Скибицького на митниці у разі перетину ним кордону. 1835 р., серпня 28. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198.*
16. Повідомлення виконуючого обов'язки київського цивільного губернатора київському військовому подільському і волинському генерал-губернатора про взяття під поліцейський нагляд Михайла Скибицького. 1836 р., березня 1. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 19.*
 17. Повідомлення митниці у м. Радзивилов до київського військового губернатора Олександра Дмитровича Гур'єва про обшук речей Михайла Скибицького при перетині ним кордону; до повідомлення додано підписку від 30 листопада 1835 р. Михайла Скибицького із зобов'язанням з'явитися до київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (містить особистий підпис Скибицького). 1835 р., грудня 2. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198.*
 18. Повідомлення посла Росії у Парижі Медема київському військовому, подільському та волинському генерал-губернатору Олександру Дмитровичу Гур'єву про звернення Михайла Скибицького до посольства з метою отримання паспорту для повернення на батьківщину. 1835 р., 12 вересня. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198.*
 19. Посольством та командуванням Сухопутних військ ЗС Перу було проведено урочисту церемонію відкриття пам'ятника герою незалежності Перу українцю Михайлу Карловичу Скибицькому. URL: <https://peru.mfa.gov.ua/news/posolstvom-ta-komanduvanniam-suhoputnih-vijsk-zs-peru-bulo-rovedeno-urochistu-ceremoniyu-vidkrittya-pamyatnika-geroyu-nezalezhnosti-peru-ukrayincyu-mihajlu-karlovichu-skibickomu> (дата звернення: 24.10.2023)
 20. Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення: 01.11.2023)
 21. Про пожертвування поміщиків Київської губернії на утримання Київських гімназій та повітових училищ. *ЦДІА У. Ф.486. Оп.9. Спр.28.*
 22. Про поміщика Таращанського повіту Михайла Скибицького. 1835-1837 рр. *ЦДІА У. Ф.442. Оп.785. Спр.189.*
 23. Прохання Антона Івановича Петриковського, за дорученням його дружини Францишки Петриковської в дівочтві Скибицької, до київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора В. В. Левашова про зняття обмеження (яке виникло через борг Михайла Скибицького) з маєтку в селі Веселий Кут та присілку Стеблівська Гута. 1834 р., червня 09. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 140. Спр. 341.*
 24. Прохання Францишки Петриковської в дівочтві Скибицької київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору Олександру Дмитровичу Гур'єву дозволити Михайлу Скибицькому прибути до с. Корчівка Старокостянтинівського повіту Волинської губернії для поділу спадщини. 1837 р., липня 16. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198.*
 25. Розпорядження шефа III відділення імператорської канцелярії Олександра Христофоровича Бенкендорфа київському військовому подільському і волинському генерал-губернатору Олександру Дмитровичу Гур'єву щодо з'ясування факту служби Михайла Скибицького у колумбійських військах. 1836 р., січня 21. *ЦДІА У. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198, арк. 20.*
 26. Розпорядження шефа III відділення імператорської канцелярії Олександра Христофоровича Бенкендорф київському військовому подільському і волинському генерал-губернатору Олександру Дмитровичу Гур'єву щодо відміни попереднього

- наказу про заслання Михайла Скибицького у м. Вятка. 1836 р., лютого 28. *ЦДІА У*. Ф. 442. Оп. 785. Спр. 198.
27. Скибицький Михайло Карлович. URL: https://www.wikiwand.com/uk/%D0%A1%D0%BA%D0%B8%D0%B1%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 05.08.2023)
 28. Сорока М. Легендарний українець дон Мігель Рола. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2820882-legendarnij-ukrainec-don-migel-rola.html> (дата звернення: 05.08.2023)
 29. Список дворян Киевской губернии / Киев. Дворян. Депутат. Собр. – Киев: Тип. 1-й Киев. Артели Печ. Дела, 1906. – XVI, 327 с. С.242. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001396 (дата звернення: 10.10.2023)
 30. Українець у боротьбі за незалежність Перу та Венесуели. *Канал ЦБО ЗСУ*. URL: https://www.google.com/search?q=miguel+rola+skibicki&rlz=1C1GCEA_enUA945UA946&oq=&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqCQgCECMYJxjqAjiPCAAQLhgnGMcBGOoCGNE DMgkIARAJGcCjY6gIyCQgCECMYJxjqAjiJCAMQIXgnGOoCMgkIBBAjGcCjY6gIyC QgFECMYJxjqAjiJCAyQIXgnGOoCMgkIBxajGcCjY6gLSAQ4zMTewNdc4OTc1ajBqN6gCCLACAQ&sourceid=chrome&ie=UTF-8#fpstate=ive&ip=1&vld=cid:9af7edf7,vid:kO0LG1KZ3I0,st:0 (дата звернення 7.10.2023 р)
 31. У Перу вшановують українця. URL: https://ukrain.com/u_peru_vshanovuyut_ukraincya.html (дата звернення: 20.11.2022)
 32. Федорків М. Українець із псевдонімом Мігель Роля: незалежність країн Південної Америки, Панамський канал та звідки у Венесуелі готель «Україна. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/07/19/ukrayinecz-iz-psevdonomom-migel-rolya-nezalezhnist-krayin-pivdennoyi-ameryky-panamskyj-kanal-ta-zvidky-u-venesueli-gotel-ukrayina/> (дата звернення: 19.07.2023)
 33. Черкаська Г. Михайло Скибицький. URL: <https://uahistory.com/topics/events/8707> (дата звернення: 19.07.2023)
 34. Як у Венесуелі з'явилася «Україна». *Diaspora.ua*. URL: <https://www.facebook.com/516524395520175/posts/904560283383249/> (дата звернення: 05.07.2022)
 35. Colonel Miguel (Micha) Rolaskibiski (Skibicki Rola), Procer. URL: <https://www.geni.com/people/Miguel-Micha-Rolaskibiski-Skibicki-Rola-Procer/6000000179782822830> (дата звернення: 15.10.2023)
 36. Mucha Danuta. Udział Polaków w wojnach niepodległościowych Wenezueli (1806–1821). *Niepodległość i Pamięć* 25/2 (62), s. 15-26, 2018. s.21. URL: [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Niepodleglosc_i_Pamiec/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_\(62\)/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_\(62\)-s15-26/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_\(62\)-s15-26.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Niepodleglosc_i_Pamiec/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_(62)/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_(62)-s15-26/Niepodleglosc_i_Pamiec-r2018-t25-n2_(62)-s15-26.pdf) (дата звернення: 30.05.2023)
 37. Paradowska Maria. Polacy w Ameryce Południowej. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk. 1977, 315 s., s.45
 38. Szczepańczyk M. Polska-Wenezuela Historia i współczesność. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Polska_Wenezuela_Historia_i_wspolczesnos.pdf (дата звернення: 25.07.2023)

УДК 930.1 (477)

**ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОЛОГ,
ІСТОРИК, ФОЛЬКЛОРИСТ, КООПЕРАТОР,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ**

Тетяна КЛИМЕНКО,

*кандидат історичних наук, доцент,
директор Державного архіву Черкаської області*

Висвітлено маловідомі сторінки життя та діяльності відомого українського філолога, текстолога, історика, фольклориста, політичного та громадського діяча Василя Миколайовича Доманицького.

«Вставаймо, рук не покладаючи, до нової праці тим тяжче, що знову одного з найкращих робітників немає», такими словами провів в останню путь непересічну особистість, гордість української нації, філолога, текстолога, історика, фольклориста, політичного та громадського діяча Василя Миколайовича Доманицького видатний український вчений В. М. Липинський. Помер В. М. Доманицький 28 серпня (за старим стилем) 1910 року на півдні Франції в м. Аркашон, де йому довелося лікуватися [1], проживши 33 роки, про що є запис в метричній книзі Різдово-Богородицької церкви с. Колодисте, передбачливо зроблений його батьком – Миколою Михайловичем Доманицьким, який служив в тому селі приходським священником [2]. Після смерті його тіло привезли в Україну, але через заборону владою поховання «небезпечного націоналіста» в Києві його було поховано селі Колодистому [3]. Свою останню шану В. Доманицькому селяни рідного і навколишніх сіл висловили несучи домовину 15 верств на руках, а на вінку було зроблено напис: «Дорогому порадинові, незабутньому вчителю, славному борцеві за долю рідного народу з незмірним жалем колодистські селяни» [4].

Метричні записи про народження [5], смерть [6], а також про родину Доманицьких дбайливо зберігаються в Державному архіві Черкаської області, з яких можна довідатись про родинні зв'язки, кількість членів родини і багато іншої інформації [7].

При вивченні документів про народження і смерть було виявлено цікавий факт з його біографії, не відомий бібліографам, який полягає в тому, що таїнства хрещення і поховання В. Доманицького здійснювали одні й ті ж самі люди, з різницею в часовому проміжку в 33 роки – приходський священник містечка Катеринопіль, в якому мешкала мати В. Доманицького, а пізніше протоієрей с. Стецівка Микола Філімонович Грушецький та селянин с. Колодистого Іван Лисак, які вочевидь були в дружніх стосунках з батьком Василя Доманицького.

Щиро поважаючи та з прихильністю до непересічної творчості Т. Г. Шевченка В. Доманицький заповів викарбувати на надгробку слова

поета: «Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою». Тому, не випадково, головним доробком в житті В. М. Доманицького було упорядкування повного видання «Кобзаря», звіривши рукописи Т. Г. Шевченка і виправивши помилки попереднього видання, що побачило світ 1907 р. у Петербурзі. Поряд з цим він редагував працю М. Аркаса «Історія України».

В. М. Доманицький відбувся як науковець своїм найкращим літературознавчим дослідженням – «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка», в якому автор розглядає текстологію віршів Т. Г. Шевченка. У статтях «М. Марковичка» та «Авторство Марка Вовчка» (1908) виступив проти П. Куліша, довівши безперечну автентичність творів М. Вовчка. Висновки В. Доманицького були позитивно оцінені й підтримані І. Франком [8]. Як фольклорист він збирав і досліджував народні пісні. Праці В. Доманицького з історії, етнографії та археології не виходили з рамок історіографії. Опублікувавши кілька щорічних бібліографічних оглядів українських видань розкрив себе в новій для нього галузі – бібліографії. В своїй статті «Вінчання навкруг «діжи» автор описав випадок дворазового вінчання одної і тої ж пари [9] та в статті «Невдале вінчання монаха» про хибні нрави духовенства наприкінці 90-х років XVIII ст. [10]. Свої краєзнавчі дослідження В. Доманицький оприлюднив у статтях «Приготування до зустрічі імператора Олександра I в Умані» про відвідання імператором у 1822 р. Умані і пригостання володаркою «Софіївки» Софією Потоцькою в «Гроті Фетіди» августійшого гостя чаєм [11], «До історії приватних пансіонів в Київській губернії на початку XIX століття» про історію відкриття та діяльність жіночого пансіону в Умані [12], «Як вводилося оспопрививання в Уманському повіті сто років тому» [13]. Археологічні дослідження В. Доманицького знайшли своє відображення в статтях «Археологічний літопис» про розкопки, які він проводив поблизу с. Павлівки, на фермі «Ольгино», поблизу с. Криві Коліна Уманського повіту [14], «Дослідження та розкопки» про дослідження ним городища в його рідному с. Колодистому [15]. Наведені вище та багато інших історико-літературних й фольклористичних праць В. М. Доманицького друкувалися в «Київській старовині», «Записках наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», «Літературно-науковому віснику», «Українському віснику».

Неоціненний вклад В. Доманицького у видавничу справу. Очолюючи наукову хроніку в журналі «Київська старовина», він створив товариство «Вік», для видання народних книжок. Тим же товариством був виданий – збірник українських літературних творів до сторіччя української літератури. Як громадський діяч він сприяв розвитку кооперативних установ. За його участю в його рідному с. Колодистому були відкриті лавка, сільський народний дім, читальня, комісійне бюро для продажу селянського хлібу.

В. М. Доманицький як розумна та культурна людина користувався на батьківщині величезною повагою. Науковці багатьох поколінь досліджують його спадщину. Матеріали біографічного характеру та значна кількість наукових статей і публікацій про нього зберігається в музейних, бібліотечних та архівних установах не тільки в Україні, але й за кордоном. В музеї книги і друкарства України відкрита на його честь експозиція. Саме про його активну громадську діяльність розповідають поліцейські донесення, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві в Москві. В інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається особовий фонд В. М. Доманицького, в якому, серед документів, зберігаються рукописи творчих праць, біографічні матеріали, матеріали службової та громадської діяльності, листування тощо. Епістолярну спадщину В. Доманицького досліджують науковці інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Про нього залишили спогади Д. Донцов, С. Єфремов, В. Антонович, О. Кониський. Особливо відверті і теплі спогади залишив В. Липинський, який вважав В. Доманицького людиною неперевершеною довіри, найближчою йому з усього оточення, який зблизив його з М. Грушевським, С. Єфремовим, Б. Грінченком. В. Липинський тільки з В. Доманицьким у своїх листах був відвертим, а коло порушуваних ними проблем охоплювало науку, політику, публіцистику і просвітництво.

Публіцистичні роботи вивчають науковці Інституту журналістики Національного університету ім. Т. Г. Шевченка [16]. Чимало документальних матеріалів зберігається в архіві Інституту літератури НАН України [17]. Численні матеріали про В. Доманицького зібрав відомий український журналіст та краєзнавець Микола Федорович Комарницький, фонд якого зберігається в Державному архіві Черкаської області [18].

Значний творчий спадок і напрямки праці В. М. Доманицького лише підтверджує, що він був людиною багатой і чесною душі, всебічних знань і вірно служив українському народові.

Список використаних джерел

1. Чулий Л. Тихого сну. // *Рада*. 1910. 7 листопада. № 253. С. 1
2. Памятная книжка Киевской епархии. К., 1882. С. 182.
3. Похорон Василя Доманицького // *Рада*. 1910. 6 листопада. № 252. С. 1.
4. О.Мельник. Як видавець він був прямо незрівняний // *Українська газета*. № 45(185). 18–31 грудня 2008. С. 2.
5. Ф. 931, оп. 1, спр. 191, арк. 8.
6. Ф. 931, оп. 1, спр. 797, арк. 47.
7. Ф. 931, оп. 1 спр. 31, арк. 11; ф. 931, оп. 1, спр. 177, арк. 39, 123; ф. оп. 1, спр. 469, арк. 25.
8. Іван Франко. К., 1955. Т. 17. С. 409.
9. Київська старовина. 1902. Т. 72. лютий. С. 72–74.
10. Київська старовина. 1901. Том 73. Травень. С. 127.

11. Київська старовина. 1901. Том. 73. – Червень. С. 141–143.
12. Київська старовина. 1901. Том. 73. Червень. С. 450–459.
13. Київська старовина. 1902. Червень-серпень. С. 1–4.
14. Київська старовина, 1899. Т. 66. Вересень. С. 134–136.
15. Київська старовина, 1901. Том. 72. Лютий. С. 125–126.
16. І. Гирич. Постать В'ячеслава Липинського у світлі його листування з дореволюційних часів. Український історик. Ч. 2–4 (141–143). 1999. С. 110–142.
17. Ф. 47, спр. 642.
18. Ф. Р-3990, оп. 2, спр. 104.

УДК 94(477)«18/19»: 061.2

ПУБЛІЧНІ ЛЕКЦІЇ ЯК ЗАСІБ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ НА МЕЖІ XIX ТА XX ст.

Оксана СИЛКА,

*доктор історичних наук, доцент, директор музею історії
Національного університету біореурсів і природокористування України,
професор кафедри міжнародних відносин і соціальних наук НУБіП України*

У другій половині XIX ст. українській інтелігенції вдалося організувати та налагодити плідну роботу чисельних історичних (в загальному значенні) товариств. Під останніми ми розуміємо громадські об'єднання, основними завданнями яких було: дослідження історії, етнографії, культури населення України; виявлення та публікація історичних джерел, підготовка та друк наукових досліджень тощо. Звичайно, що такі історичні товариства були різними за назвами, за структурою, за принципами фінансування, за покладеними на них особливими завданнями, за обсягами видавничої діяльності й т. ін. На нашу думку, на особливу увагу з боку дослідників заслуговують історичні товариства, які функціонували на базі університетів Наддніпрянської України. Це – Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті (далі – ІТНЛ), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті (далі – ХІФТ), Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (далі – ІФТНУ) та Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя О. Безбородька у Ніжині (далі – ІФТНІ).

У наш час спостерігається зацікавлення у пошуків роботи в рамках створених наукових громадських організацій на базі університетів. Гадаємо, що звернення до досвіду попередників у справі організації та проведення публічних заходів (лекцій), не буде зайвим, а можливо й спонукає до розширення методів та принципів їхньої діяльності.

Публічні лекції як особливий вид культурно-просвітницької діяльності університетських історичних товариств був офіційно затверджений у їхніх нормативно-правових документах – статутах: ІФТНУ за 1888 р., ІТНЛ за 1893 р., ІФТНІ за 1894 р. та ХІФТ за 1901 р. Перший досвід організації платних циклів публічних лекцій для громадськості України був апробований товариствами наприкінці ХІХ ст., а на початку ХХ ст. вже вдалося розгорнути значну роботу з проведення таких заходів. Члени ІНТ намагалися залучити до слухання лекцій представників різних верств населення та різних вікових груп. Якщо ІТНЛ та ІФТНІ традиційно проводили цикли публічних лекцій без особливого спрямування на вікові чи професійні групи, то ІФТНУ та ХІФТ намагались експериментувати, запроваджуючи спеціалізовані лекції для учнів середніх шкіл та для жінок. ХІФТ, єдине з усіх ІНТ, організовувало читання таких лекцій поза містом, у якому функціонувало.

Відповідальність за організацію та проведення публічних лекцій була покладена на спеціальні Лекційні комітети (лекційні комісії), створені при товариствах або їхніх Педагогічних відділах (ХІФТ, ІФТНІ), чи на окремих членів (ІТНЛ, ІФТНУ). Ці комітети (комісії) розробляли проект програм публічних читань, складали списки лекторів, вирішували питання про час проведення заходу та оплату за їхнє відвідання, а після завершення підготовчої роботи обов'язково повинні були отримати дозвіл на організацію лекцій у владних структур: у адміністрації навчального закладу, у попечителя відповідної навчальної округи та у губернатора. Після проведення підготовчої роботи голова знайомив членів Товариства із майбутнім розкладом публічних лекцій та повідомляв про розміри можливої платні лекторам. Виплачувати гонорар в окремих випадках передбачалося із суми, що залишалася після покриття всіх видатків на влаштування лекцій.

Хронологічно перші публічні лекції серед університетських ІНТ провело ІФТНУ, члени якого – Ф. Успенський, О. Кірпи́чников, О. Базінер та В. Нечаєв – читали їх протягом 1889–1890 акад. року. Надалі до читання лекцій залучали й інших членів Товариства. У 1894 р. ХІФТ провело перші публічні лекції для жінок, або так звані «жіночі курси» відгукнувшись на прохання Харківського товариства взаємної допомоги вчителькам, виробило лекційні програми і правила читань із всесвітньої історії, історії держави та з історії літератури. Після проведеної кропіткої підготовки та погодження програм лекцій міністром народної освіти у приміщенні Першої жіночої Маріїнської гімназії Харкова у 1895 р. із періодичністю одна лекція щотижня було прочитано 48, а у 1896 р. – 50 лекцій.

За ініціативою голови ІТНЛ О. Лазаревського у 1896 р. Товариство організувало власний перший цикл публічних лекцій. Фінансовою підтримкою цього заходу стала анонімна пожертва у розмірі 1000 крб., яка надійшла на адресу ІТНЛ. За період з осені 1896 р. до весни 1897 р. члени

товариства прочитали 74 публічні лекції з історії стародавнього світу, з історії середніх віків, з нової історії, з історії держави та всесвітньої літератури. Кількість слухачів на різних лекціях була неоднаковою: вона коливалася в межах від 28 до 385 осіб, загальна ж кількість відвідувачів досягала понад 1000 осіб.

З метою поліпшення освітнього рівня школярів члени Педагогічного відділу ХІФТ у 1897 р. прочитали у Харкові кілька десятків публічних лекцій на теми, близькі до проблематики курсів середньої школи. Для кращого засвоєння теоретичного матеріалу на окремих лекціях влаштовували музичні та вокальні відділення. Такі читання викликали інтерес у інтелігенції й інших українських міст. Так, у березні-квітні 1899 р. – у Полтаві, Новочеркаську та Ростові-на-Дону М. Сумцов читав лекцію про «Про південно-руські степи». Загалом Лекційний комітет ХІФТ за час свого існування організував сотні загальноосвітніх лекцій.

Навесні 1904 р. ІФТНІ, за прикладом ІТНЛ та ХІФТ, вирішило організувати подібну серію платних публічних лекцій з історії та літератури. У своєму зверненні до попечителя Київської навчальної округи голова Товариства Ф. Гельбке пояснював необхідність цих лекцій з одного боку, можливістю поповнити матеріальні кошти Товариства, а з іншого – «важливим їхнім значенням для підтримки наукових інтересів серед ніжинської громади, і так само для кращого ставлення місцевого суспільства до просвітницької ролі Інституту». І хоча тематика лекцій, за свідченням одного із членів Лекційного комітету В. Піскорського, «не виходила на рівень вирішення національних питань українського народу», вони були «зустрінуті місцевою громадськістю зі справжнім розумінням», оскільки під час їхнього проведення спостерігалася «до них увага та справжній інтерес чисельних відвідувачів».

У 1905–1906 рр. ІТНЛ організувало цикл публічних лекцій з української історії та літератури. Кількість бажаючих відвідати ці лекції, згідно звіту Товариства, «перевищила норму, згідно з якою було визнано за можливе розпочати читання лекцій».

У квітні 1908 р. Педагогічний відділ ІФТНУ організував з нагоди 200-ї річниці Полтавської битви публічні лекції для учнів з метою «ознайомлення останніх з цією важливою історичною подією та значенням». Варто наголосити, що ці лекції були безкоштовними, оскільки приміщення для їхнього проведення надав Новоросійський університет.

Члени ІФТНІ у 1909 р. знову прийняли рішення розпочати підготовку нового циклу лекцій. Він тривав півтора року, з березня 1911 р. по листопад 1912 р. Але, у подальшому, у протоколах Товариства більше мова не йде про продовження циклів цих лекцій, окрім проведення 23 березня 1914 р. головою Товариства В. Леціусом публічної лекції «З історії грецької релігії» та на початку 1915 р. прочитання трьох лекцій В. Резановим «З історії англійської літератури».

Як було зазначено вище, на проведення будь-яких публічних заходів ІНТ повинні були отримати дозвіл від владних структур, які не завжди вітали їхні просвітницькі ініціативи. І хоча публічні лекції порушували порівняно вузьке коло питань, місцева влада суворо стежила як за тематикою лекцій, так і за кандидатурами лекторів. Зокрема, попечитель Київського навчального округу у листі до голови ІТНЛ «визнавав за необхідне із курсу платних публічних лекцій, які влаштовувало Товариство Нестора Літописця в приміщенні Університету святого Володимира в період з листопада 1902 р. по березень 1903 р., виключити історичні лекції за представленою програмою професора М. В. Довнар-Запольського». У 1908 р. під час відзначення 50-річчя з дня смерті М. Гоголя, влада не дозволила провести оголошену ІТНЛ лекцію на тему «Гоголь і Міцкевич». У 1908 р. ректори університетів отримали секретне розпорядження про обов'язкове відхилення «всіх можливих клопотань про участь у заходах, присвячених вшануванню російського письменника Л. Толстого, з нагоди 80-річчя від дня його народження». Навіть після смерті письменника, у 1911 р., ніжинська влада протягом тривалого часу не дозволяла дійсному члену ІФТНІ О. Кадлубовському прочитати публічну лекцію на тему «Художник та мораліст Л. Толстой». Лише після повідомлення, що ця лекція із дозволу Ради Харківського університету та губернатора м. Харкова вже була прочитана у Харкові, ІФТНІ отримало дозвіл на її проведення.

Цикл публічних лекцій складався переважно з кількох курсів, кожен з яких у середньому нараховував 4–5 двогодинних лекцій. До 1910 р. вхід на публічні лекції для членів ІНТ був завжди вільним, а для інших ціна коливалася залежно від місця: 1–2 ряд – 1 руб., 3 ряд – 0,75 руб., 4 ряд – 0,50 руб., 5 ряд – 0,30 руб., 6 ряд – 0,20 руб. Крім того, практикували і поширення абонементних квитків як за весь цикл публічних читань (6 руб.), так і за один курс (1–3 руб.). ІНТ у різні періоди мали право отримувати від 10 до 50 відсотків коштів від прибутку кожного лектора. Водночас лектори, які читали публічні лекції, не завжди працювали безоплатно. Вони отримували або певний відсоток від збору за лекції, або наперед визначену суму гонорару. Не потрібно забувати і той факт, що в періоди балканських війн та Першої світової війни ІНТ організувати благодійні публічні лекції.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ІНТ провели значну роботу з організації серій публічних лекцій для громадськості України. Ці лекції разом із народними читаннями, літературними та музичними вечорами в сучасній українській історіографії характеризуються як найдоступніший та популярний вид просвітницької діяльності, що була спрямована на поширення загальнонаукових знань серед різних верств українського населення. Проведення таких заходів умовно можна поділити на два етапи: перший – кінець ХІХ ст. – 1905 р., другий – 1909–1915 рр. Теми публічних читань стосувались здебільшого загальних питань

історичної та філологічної наук, а також проблем психології, фізіології, економіки тощо. Українське населення досить позитивно сприйняло нові починання ІНТ, про що свідчить кількість відвідувачів у різних регіонах України. Звичайно, не варто перебільшувати наслідки, які спричинили ці науково-просвітницькі заходи, але з упевненістю можна говорити про важливий внесок всіх НІТ у справу поліпшення освітнього рівня населення України, незважаючи на той факт, що і кількість лекцій, і їхня тематика, і терміни проведення у товариствах відрізнялися. Кошти, які надходили на рахунок ІНТ за публічні читання, використовували насамперед на збільшення видавничого фонду, а у період військових конфліктів – на благодійні цілі.

Список використаних джерел

1. Дашкевич Н. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ). Киев, 1899. – Кн. 13, отд. I.
2. Краткий отчет о деятельности лекционной комиссии при Педагогическом отделе в 1897/8 уч. г. // Сборник Харьковского историко-филологического общества (далі – СХИФО). Харьков, 1899. Т. 11.
3. Научные чтения для женщин // СХИФО. Харьков, 1896. Т. 8.
4. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Одесса, 1890. Т. 1.
5. Сумцов Н. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете // СХИФО. Харьков, 1905. Т. 14.
6. Ясинский М. Чествование Историческим обществом Нестора-летописца памяти Н. В. Гоголя по случаю 50-летия со дня его смерти // ЧИОНЛ. Киев, 1902. Кн. 16, вып. I–III, отд. I.

УДК 908(477.46–21Чигирин):321(091)

СТОЛИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЧИГИРИН ЯК ЕПІЦЕНТР ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Юлія ІЛЛЯШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

1648 р. епіцентр українського державотворення, що до цього концентрувався на Запорозжжі, переходить до Середнього Подніпров'я і, зокрема, до Чигиринщини. Безумовно, тут значну роль відіграла постать Богдана Хмельницького. 20 червня 1648 р. після перших козацьких перемог гетьман прибуває до Чигирини. З цього часу місто перетворюється

на столицю нової української держави – Гетьманщини. Закономірно, що, поставши в центрі подій Національно-визвольної війни середини XVII ст., Б. Хмельницький обрав батьківський Чигирин у якості столиці України. Однак не лише особисті вподобання провідника національно-визвольних змагань вплинули на визначення статусу Чигирини – геополітичне значення міста у той час було значно ширшим.

Вибір Чигирини на роль столиці не був випадковим. Розглянемо детальніше, чому саме Чигирин в середині XVII ст. стає носієм державотворчих процесів аж до визнання його столицею Української козацької держави. На наш погляд, на цей вибір впливав цілий комплекс чинників. Насамперед, це географічне положення: місто побудоване в добре укріпленому самою природою місці, в оточенні обширних лісів, річок та боліт, розташоване неподалік від Дніпра – головної водної артерії України; Чигирин знаходився у центрі як старовинних козацьких земель, так і всієї України.

Надзвичайну вагу мало й стратегічне розташування Чигирини: віддаленість від польських військових осередків; важкодоступність для великих збройних формувань противника й зручність ведення оборонних дій; відносна близькість до Запорозької Січі; центральне, рівновіддалене місце розташування щодо життєво важливих населених пунктів України.

Не варто відкидати й суб'єктивні причини у виборі Богданом Хмельницьким столиці Української козацької держави: історична традиція (навколо Чигирини розгорталися визвольні змагання кінця XVI ст. – першої половини XVII ст.; саме тут на певний період поєдналися інтереси дрібної української шляхти та інших верств населення Наддніпрянщини з інтересами козацтва); місто було батьківщиною гетьмана; обрання Чигирини столицею пов'язане з централізацією державної влади в руках гетьмана Богдана Хмельницького («я є самодержець Руський»).

За часів Б. Хмельницького Чигирин зазнає найбільшого розвитку та слави. Як і будь-яка столиця держави, він перетворився на адміністративно-політичний центр. Тут зосереджувались гетьманський уряд, вищі органи державної влади та державного управління, військові та адміністративні установи, суд, скарбниця тощо. Періодично до столиці з'їжджалися на старшинську раду (вона замінила собою широку козацьку раду) полковники. Тут проводяться великі козацькі з'їзди, зібрання, ради. Так, наприкінці червня 1648 р. в Чигирині відбулася друга загальна рада за участю всього козацького війська (перша – в Білій Церкві). 2 червня 1650 р. тут зібралася старшинська рада для обговорення пропозиції Венеції щодо участі у війні проти турецької Порти. У квітні 1652 р. Б. Хмельницький віддає наказ козацьким полковникам прибути до Чигирини на раду щодо вирішення питання розірвання миру з Польщею. 6 січня 1653 р. гетьман скликав в Чигирині старшинську раду з метою мобілізації козацьких полків у боротьбі з Польщею. У 1654 р. в місті відбулася рада, на якій вище

духовенство виступило проти союзу з Московією. У липні 1656 р. Б. Хмельницький на старшинській раді обговорював питання укладання договору з Трансільванією. А у вересні того ж року в Чигирині відбувся сейм з полковниками і всією старшиною [4, с. 41–49].

У Чигирині знаходилася генеральна військова канцелярія – центральна установа гетьманського діловодства. У 1657 р. в ній працювало дванадцять високоосвічених канцеляристів, що володіли іноземними мовами. У столиці розміщувався архів Української козацької держави, де зберігалися листи, грамоти, універсали, документи дипломатичного змісту. Відомо близько 300 написаних в Чигирині універсалів державного значення. Але під час захоплення міста російськими військами у 1708 р. вони були знищені в пожежі [4, с. 40]. У столиці зберігалася і державна скарбниця, розмір якої коливався за різними даними від 550 тис. польських злотих до «більше як 5 мільйонів доходу». Останню цифру І. Крип'якевич ставив під сумнів вважаючи її занадто великою, проте, в той час навіть незначні козацькі перемоги приносили величезні трофеї. Тільки після Пилявецької перемоги козакам дісталися скарби на суму 10 млн червінців [1, с. 67–78].

Величезні багатства й влада, сконцентровані в руках гетьмана, давали йому можливість займатися справою, що була привілеєм лише монархів – карбувати власну монету. Московський посол Кунаков на основі розповіді якогось татарина в 1649 р. повідомляв: «А в Чигирині, де учинив Богдан Хмельницький минзу (монетний двір), і гроші роблять, а на тих нових монетах на одному боці меч, а на другому його, Богдана, ім'я». Про це також писала «Французька газета» від 21 грудня 1652 р.: «Козацький гетьман почав карбувати в Україні окрему монету на свій лад, чим викликав протест польського короля». Однак, цей факт науково не доведений, оскільки до нині карбованих Б. Хмельницьким монет знайдено не було.

В Чигирині Б. Хмельницький приймав послів іноземних держав та укладав з ними договори: в 1650 та 1656 рр. у Чигирині побував венеціанський посол Альберто Віміні, в жовтні 1650 р. московський посол Г. Унковський, в січні 1657 р. шведський посол Готгард фон Велінг, в червні 1657 р. посольство семигородського князя Юрія Роковиція та московського боярина Ф. Бутурліна тощо. Тут зустрічалися послі багатьох країн. Так, посол австрійського монарха барон Паркевич зустрічав у гетьмана в Чигирині шведських, молдавських, польських, московських послів, також послів з Волощини, від хана та султана. Б. Хмельницький не лише приймав послів, а й відряджав із Чигирини українські місії та посольства до Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства, Турецької Порти, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Швеції, Венеції, Австрії, Бранденбурга [5; 6].

Отже, Чигирин в середині XVII ст. був повноцінною столицею української козацької держави. А Богдан Хмельницький збудував у місті свою резиденцію, де й відбувалися всі найважливіші державні події. І хоча

історичні відомості про резиденцію гетьмана досить обмежені, спробуємо реконструювати її загальний вигляд.

Повного опису резиденції гетьмана України Богдана Хмельницького в Чигирині у відомій на сьогодні літературі не існує. Світло на це питання проливають документи, в змісті яких серед посольських зустрічей знаходимо фрази, що стосуються архітектури та побуту міста. До основних джерел відносяться: щоденник Павла Алепського, сирійського письменника і мандрівника, який у 1654–1656 рр. супроводжував антиохійського патріарха Макарія до Москви, «Статейні списки» та офіційні звіти московських посольств до Богдана Хмельницького у жовтні та листопаді 1650 р., та в червні 1657 р., свідчення московського священника Арсенія Суханова 1650 р., донесення венеційського посла Альберто Віміні 1650 і 1656 рр., записки секретаря шведського посольства Конрада Гільденберга, який був учасником дипломатичної місії посла Готгарда фон Велінга 1657 р., розповіді Самовидця про перебіг козацької ради в Чигирині по смерті Б. Хмельницького. Ці документи засвідчують, що резиденцією Богдана Хмельницького після отримання ним булави став родинний маєток Хмельницьких у Чигирині. Він започаткований ще Михайлом Хмельницьким, батьком гетьмана, і, як приватна власність, перейшов до Богдана Хмельницького. Навіть під час відомого конфлікту 1647 р. між чигиринським сотником Б. Хмельницьким і підстаростою Д. Чаплінським цей двір не був конфіскований. Тоді ж він став осередком гуртування українських козаків навколо майбутнього гетьмана. Тут бували відомі козацькі ватажки Барабаш, полковник Кричевський, найжджав із Трахтемирова польський комісар при Війську Запорозькому Зацвілховський, навідувався полковник Шемберг [2; 3].

У часи гетьманування Б. Хмельницького його двір, вірогідно, швидко розбудовувався, прилаштовуючись до нових потреб і функцій. Адже він почав виконувати роль резиденції глави козацької держави, гетьмана України. Це повинні були відчувати численні послы, дипломати, діячі церкви, воєначальники, іноземні мандрівники та інші гості із багатьох держав та столиць світу. Це дозволяє припустити, що двір Хмельницького в Чигирині був просторим, затишним і зручним для офіційних та неофіційних прийомів вельможних гостей.

Існує думка, що двір гетьмана не відрізнявся від садиба заможного козака [1, с. 259]. Спочатку, звичайно, так і було. Загально відомі демократизм, невибагливість і скромність гетьманського побуту. Але з часом резиденція почала виконувати різноманітні функції урядового осередку української козацької держави, що ставило перед маєтком гетьмана певні вимоги. Водночас, і про це не слід забувати, гетьманський двір повинен був забезпечувати побут родини гетьмана, численних гостей, службовців, канцеляристів, варти тощо.

Головне місце в резиденції займав будинок гетьмана, який по-різному називається в різних джерелах – палац, хорони, світлиця. Він,

ймовірно, був кам'яний, поставлений на склепінчастих льохах, на високому підмурку, з ганком і сіньми, що поділяли оселю на дві половини. В одній половині містилися покої гетьмана з прилеглими кімнатами. Там, за потреби, могли перебувати члени гетьманської родини. В іншій половині розміщувалася світлиця – вітальня для гостей та кімнати гетьманської канцелярії. Не виключено також, що члени родини гетьмана з їх родичами, друзями та гостями мешкали в окремому будинку. На думку дослідників, функції окремих приміщень могли змінюватися залежно від потреб [2, с. 29–33].

В окремій будівлі, спорудженій на зразок куреня Запорозької Січі і розташованій поблизу головного входу до резиденції, розміщувалася гетьманська варта, яка була своєрідною особистою гвардією Б. Хмельницького. У дворі були розташовані й інші будівлі: челядницька (можливо й декілька), кухня, пекарня, комори, льох. У дворі була споруджена стайня-конюшня, де утримувалися коні гетьмана та варті, й приміщення для зберігання вівса і сіна. Неподалік неї обладнана возовня, де стояли вози, сани, карети, ридваги. Тут зберігали також упряж, сідла, колеса, дьоготь та інші необхідні речі. Скоріше за все, у дворі гетьмана була й кузня, де кували коней, ладнали вози та інший реманент. Без сумніву, у гетьманському дворі були криниці, звідки брали воду для пиття та господарських потреб. Тут мала бути й лазня, адже, за словами Павла Алепського, лазні в Україні були звичайним і розповсюдженим явищем [38, с. 87–93]. Двір оточувала міцна огорожа з брамою, що замикалася зсередини та зовні. Всередині двору, чи неподалік нього, стояли гармати, з яких салютували під час урочистостей [2, с. 29–33].

На думку дослідників, усі будівлі гетьманського двору в Чигирині, який складався протягом першої половини XVII ст. і розбудовувався в 1650-х рр., були споруджені в традиціях народного будівництва, що, як свідчить історія архітектури, були явищем досить усталеним і тривким.

Гетьманський двір Богдана Хмельницького служив за резиденцію і наступним гетьманам України – Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Петру Дорошенку. А сам Чигирин зберігав статус гетьманської столиці, суспільно-політичного й військового центру України і після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. Роль гетьманської столиці Чигирин втрачає 1676 р., коли війська російського боярина Григорія Ромодановського та лівобережного гетьмана Івана Самойловського позбавили Петра Дорошенка влади. До конфлікту втрутилася Туреччина, походи якої 1677–1678 рр. остаточно знищили Чигирин.

Підсумувати вище сказане можемо словами В'ячеслава Липинського, який назвав Чигирин центром, де «справи Сходу вирішувались, де стикались дві цивілізації і де творча організуюча цивілізація європейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійністю азіатського».

Список використаних джерел

1. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і допов. Львів: Світ, 1990. 408 с.
2. Ленченко В. Богдан Хмельницький і Чигирин // *Пам'ятки України : історія та культура*. 2011. № 5–6. С. 29–33.
3. Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині. Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині. *Шевченків край*. Київ : Укр. центр народ. культури «Музей Івана Гончара», гром. орг. «Фонд Івана Гончара», 2005. С. 87–93.
4. Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини : Науково-популярне видання. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 264 с.
5. Чабан А. Ю., Харсун О. В. Українська козацька держава за часів Богдана Хмельницького як суб'єкт європейських міжнародних відносин // *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2017. № 1. С. 118–127.
6. Чухліб Т. В. Організація дипломатичної служби Української козацької держави в середині XVII ст. URL : https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Orhanizatsiia_dyplomatychnoi_sluzhby_Ukrainskoi_kozatskoi_derzhavy_v_seredyni_XVII_st.pdf (дата звернення : 05.10.2024 р.).

УДК 94(477.46) "19" (070)

**ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА В ХОЛОДНОМУ ЯРУ
НА СТОРІНКАХ «ЛІТОПISУ ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ»**

Олена ТРОЩИНСЬКА,

молодший науковий співробітник

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

У жовтні 1929 р. у Львові вийшло перше число «Літопису Червоної Калини» – історико-літературне щомісячне ілюстроване видання львівського видавництва «Червона Калина».

Часопис виходив впродовж 1929–1939 рр. обсягом 24 сторінки [8]. Його засновано для публікації матеріалів про визвольну боротьбу 1917–1921 рр., про що повідомила редакція у першому числі за 1929 р. ««Літопис Червоної Калини» буде передусім висвітлювати і звеличувати визвольні змагання українського народу в недавньому минулому і з цією метою буде містити історичні розвідки, спомини, оповідання і т. п. писані у тому дусі. [...] Редакція просить усіх учасників визвольних змагань і все українське громадянство надсилати їй свої спомини, знімки та інші матеріали для використання в журналі. Ціла українська суспільність повинна прийти з помічю при збиранню та утриванню пам'яток нашого недавнього минулого»* [17, с. 1]. Своєю метою редакція називає «розбудувати та плекати пошану до нашого історичного минулого,

*В цитатах збережено орфографію і пунктуацію першоджерела

закріплювати традиції, зберігати друком історичні матеріали, якими можна би покористуватися у майбутньому нашій історіографії» [1, с. 2].

На сторінках часопису публікували спогади, бібліографії, огляди книг, документи років визвольних змагань. Крім цього, публікувалися матеріали з давньої історії України, історії козацтва, Гетьманщини. Цінними є публікації про українські військові прапори, військові відзнаки різних родів військ, історію української боністики та ін.

Значна кількість сторінок видання була відведена для публікацій спогадів учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр. Саме від «Літопису Червоної Калини» бере початок українська історіографія Холодноярської організації. І першим автором, чий матеріал про Холодний Яр був розміщений на сторінках часопису, був Михайло Середа.

Михайло Тимофійович Середа – український військовий діяч, підполковник Армії УНР, військовий мемуарист. Учасник Першої світової війни, з 1917 р. став одним із лідерів українського національного руху. Брав участь у формуванні українських військових частин.

Після поразки УНР у війні з більшовиками М. Середа був змушений емігрувати за кордон. Мешкав у Чехословаччині, Польщі та Німеччині, де активно брав участь у політичній та громадській діяльності української діаспори. Є автором численних мемуарів, які стали цінним джерелом інформації про українську історію початку ХХ ст. [11].

З числа 3 за 1929 р. на сторінках «Літопису Червоної Калини» розпочинають публікувати цикл М. Середи «Отаманщина». Редакція зазначає, що «не можемо обмежуватися виключно до ясних, світлих сторінок цих великих днів, але мусимо зазначувати і тіні, яких по обох боках Збруча було у нас чимало» [12, с. 22]. Сам автор пише, що ті загоны, які постали на хвилі антигетьманського повстання восени 1918 р., з часом повели жорстоку боротьбу між собою, забувши про ідейні гасла. І його метою є подати свої враження, розповісти про зустрічі, характерні епізоди, що відносяться до життя і діяльності окремих отаманів. Цикл «Отаманщина» друкувався протягом всього 1930 р. В числі 5 була надрукована стаття «Отаман Волох». Омелян Волох (1886–1937) був серед тих, хто підтримав Директорію УНР. Проте вже в 1919 р. він дедалі більше симпатизує більшовикам і зрештою остаточно переходить на бік червоних.

Дослідник історії Холодноярської організації Юрій Митрофаненко в своїй праці «Холодний Яр в історії Української революції 1917–1921 рр.» пише про те, що на початку 1919 р. багато повстанських отаманів переходило на бік більшовиків. «Холодноярці ж не «захворіли на отаманщину». [...] Хоча спроби схилити холодноярців на бік бунтівників були. Крім С. Коцура це робив, зокрема, О. Волох, який був командиром Гайдамацького полку Запорізького корпусу, у складі якого воював полк гайдамаків Холодного Яру. Через свого посланця він закликав В. Чучупака

підтримати більшовиків у війні проти Директорії, але отримав негативну відповідь» [9, с. 94].

В статті М. Серєда розповідає про отамана Волоха, в тому числі про події, що відбулися в околицях Тирасполя за участі Гайдамацького полку. Дослідники вважають, що холоднорці перебували в лавах армії УНР до літа 1919 р. Коли командування корпусу військ УНР визнало положення трагічним і розпорядилося перейти румунський кордон, отаман Волох цього розпорядження не визнав. «Того ж дня з вірними гайдамаками, що склали курінь Холодний Яр, Волох захопив станцію Тираспіль, загрожуючи розстрілом кожному, хто мав намір перейти кордон. Кармелюцький полк утихомирив гайдамаків і полонив отамана Волоха» [13, с. 14]. Очевидно, після цього холоднорці все ж змушені були перейти кордон, а пізніше повернулися до Холодного Яру, про що пише Ю. Митрофаненко: «Після повернення до рідного краю вояки цього полку приєдналися до земляків-повстанців, які використовували назву полк гайдамаків Холодного Яру» [9, с. 97].

В числі 12 часопису за 1931 р. було опубліковано статтю М. Серєди «Холодний Яр». Хронологічно, це перша стаття про Холоднорську організацію учасника українського визвольного руху. Як зрозуміло зі спогадів Ю. Горліса-Горського, основою для написання статті М. Серєдою стали спогади сотника Ліхарева, який певний час у 1919 р. перебував у Холодному Яру. У статті автор подає коротку інформацію про визвольну боротьбу в Холодному Яру, описує діяльність отамана Чучупака, Уварова. Так, він пише, що «Отаман Василь Чучупак походив з родини звичайного селянина з Мельників. Був він грамотний, поміркований, свідомий націоналіст і запеклий ворог большевиків. Однак йому бракувало військової освіти і досвіду, що складало труднощі в справі організації збройної сили та операційної праці. Звелів він своїм повстанцям розшукати та запросити в Мельники бойових старших, котрі розумілися би на військовій штуці...» [14, с. 11]. Пізніше Ю. Горліс-Горський заперечить це твердження: «...і чемно висловлюючись, він (Ліхарев – поміт. автора) говорить дурниці, що Холодний Яр не мав бойових старшин, аж поки не прийшов туди Ліхарев, бо ті околиці мали чимало свідомої селянської інтелігенції, з якої світова війна створила чимало старшин» [4, с. 7]. «Не гарно», за висловлюванням Ю. Горліса-Горського, змальовує автор військового отамана Холодного Яру Уварова. Та найбільше М. Серєда розповідає про сотника Ліхарева, який, за твердженням автора, був певний час заступником Василя Чучупака. Йдеться про його перебування в Холодному Яру, загоні отамана Григор'єва, арешт Нестором Махном та інші пригоди. Сама розповідь більше схожа на казкову оповідь, ніж на документальні спогади.

В числі 11 часопису за 1932 р. було опубліковано статтю Олександра Доценка (військовий діяч, історик визвольних змагань, публіцист,

підполковник Армії УНР) «Рейд отамана Сагайдачного. Холодний яр – Херсон» (3 циклю «Чотири повстанські рейди і їх ліквідація»). Стаття створена на основі особистих нотаток Юрія Тютюнника. Автор розповідає про рейд помічника отамана Григор'єва, ад'ютанта Херсонського полку отамана Сагайдачного, згадуючи і про Холодний Яр. З кінця травня до 7 червня 1919 р. повстанський загін Сагайдачного перебував у Холодному Яру: «Після боїв із большевиками в районі Ст. Знаменка 29–30 травня 1919 р. Сагайдачний з відділом 250 чоловіка відійшов в район Холодного Яру. У відділі були люди різного віку, здебільшого невправлені у військовій муштрі. [...] Всі люди у відділі мали рушниці й приблизно по 75 набоїв. Крім того було у відділі три кулемети «Максима», які возилися на селянських підводах, і один «Люїса».

В Холодному Ярі Сагайдачний зреорганізував свій відділ, утворивши курінь з окремою штабовою чотою» [7, с. 4]. Для ліквідації відділу Сагайдачного більшовики вислали до Холодного Яру 6-ий полк силою в 200 шабель при двох гірських гарматах. На початку червня становище загону стало наскільки тяжким, що Сагайдачний вирішив покинути Холодний Яр та прориватися на станцію Пруси, а далі – в район Херсону.

В статті автор описує всі етапи переміщення загону на південь та події, які при цьому мали місце. В с. Велика Сейдиминуха на Херсонщині загін був фактично знищений червоними, а отаман Сагайдачний загинув.

В наступному числі «Літопису...» вміщено ще одну статтю О. Доценка циклу про повстанські рейди «Рейд отамана Залізняка. Хирівка – Городище – Свинарка – Жажків – Володарка», якій є згадка про те, що перед ранком 3 червня 1919 р. відділ Залізняка у Жаботині несподівано напав на 6-ий стрілецький полк. В тому бою, за словами автора, загинуло «до 80 більшовиків і захоплено в полон 107 чоловіка. [...] Напад от. Залізняка спричинив паніку серед більшовиків. [...] Це дало змогу Холодноряським повстанцям вийти із перстеня, яким їх були охопили більшовики» [6, с. 3]. Вірогідно, що повстанські загони Сагайдачного і Залізняка перебували на Холоднорящині в один період. Тож Холодний Яр на певний час ставав прихистком для багатьох повстанських загонів.

В числі 10 часопису за 1932 р. з'являється стаття Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр». Автор пише: «Прочитавши в «Літописі» за грудень 1931 р. «Холодний Яр» М. Середи, я здивувався неповні правдивому освітленню історії нашої боротьби за незалежність, якої одною з найяскравіших сторінок є майже чотирилітня, повна героїзму, кривава епопея «Холодного Яру»» [4, с. 6].

В статті автор дає коротку історичну характеристику Чигиринщини, згадує її смутне і славне минуле, що передувало появі нових повстанців початку ХХ ст., розповідає про період співіснування на Чигиринщині двох повстанських організацій – Чучупака і Коцура. Та, звісно, найбільше уваги приділено історії Холодноряської організації. Ю. Горліс-Горський

зазначає, що в Холодному Яру «цілковито панують українські націоналістичні настрої» [4, с. 7], описує структуру Холодноярської організації, пише про її учасників, серед яких, крім місцевих, були полтавці, херсонці, тавричани, кубанські і донські козаки, про її керівників та сотників: Василя та Петра Чучупаків, Федора Уварова, Зінкевича, Компанійця й ін. Автор коротко описує діяльність холодноярців протягом 1920-1921 рр., підступ і провокацію, які застосував ЧК, щоб знищити повстанський рух. Ю. Горліс-Горський зазначає, що «... ворог вивчає минулу боротьбу, щоб мати досвід на майбутнє. І нам треба вірно знайомити широкі маси, молодь, яка виросла після того, з блискучими її сторінками. [...] Повна історія Холодного яру повинна бути написана. По цей бік кордону повинні знайтись люди, які знають її в різні часи. [...] Лічу своїм обов'язком передати в наступних числах «Літописі» те, що ще заховалось в моїй пам'яті» [4, с. 8]. Тож цією статтею автор фактично анонсував появу свого роману.

Вже з наступного, 11 числа «Літопису Червоної Калини» за 1932 р. розпочалася публікація роману Ю. Горліса-Горського під назвою «Рік в Холодному Яру». У десяти номерах 1–3, 5–10, 12 за 1933 р. надруковано приблизно половину першої частини роману [3]. А з числа 1 часопису за 1934 р. публікують ще частину роману під назвою «Холодний Яр говорить». Її публікували в десяти номерах: 1–9, 11 [5]. Історико-документальний роман Ю. Горліса-Горського – це оповідь з перших вуст про буремні 1920-1922 роки в Холодному Яру, безцінні свідчення безпосереднього учасника подій. В кінці останньої публікації в числі 11 автор робить примітку: «Докладніше освітлення важніших подій як рівно ж освітлення дальших, менш важливих подій, в «Літописі Чер. Калини» з браку місця неможливо. Зроблю це при виданні споминів про Холодний Яр окремою книжкою, що в найближчому часі появиться» [5, с. 22].

Ще в попередньому, 10-му числі «Літопису Червоної Калини» вміщено рекламу роману Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр», де повідомлялося, що книга вже вийшла з друку, і в ній «вміщений матеріал, який з технічних причин в літописі Червоної Калини» не був друкований. Книга ілюстрована військовими мапами околиць Холодного Яру» [2, с. 25].

Тож окремою книгою роман «Холодний Яр» (I частина) вийшов у 1934 р. у Львові коштом сотника Армії УНР Івана Зуба за сприяння митрополита Андрея Шептицького [15]. Книга була доповнена, порівняно з варіантом, що друкувався у часописі. Друга частина роману (не друкувалася в «Літописі...») вийшла друком у 1937 р.

Книга мала у Галичині величезний успіх, особливо серед молоді, яка вбирала в себе дух героїчної боротьби повстанців Наддніпрянщини та надихалася їхнім прикладом. Твір приніс автору популярність і фінансову стабільність. Він отримав близько 2 тисяч листів від вдячних читачів.

Роман, який був вперше надрукований на сторінках «Літопису Червоної Калини», сьогодні називають настільною книгою борців за незалежність України.

На звернення Ю. Горліса-Горського писати про події в Холодному Яру їх учасниками відгукнувся Сергій Полікша. У числі 5 за 1933 р. було опубліковано його статтю «Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р.».

Сергій Полікша – начальник кулеметної чоти загону Уварова, старшина війська УНР, культурний та громадський діяч. З 1944 р. на еміграції, жив у Вінніпезі (Канада), де й помер 1970 р.

На початку статті С. Полікша зазначає: «Нажаль я щойно недавно прочитав «Літопис» за грудень 1931 р., де «не зовсім вірно» освітлені події, свідком яких я був, і головне постать Кубанця Уварова, який грав значну роль в боротьбі» [10, с. 16] (йдеться про статтю М. Середи «Холодний Яр»).

За спогадами автора, отаман Уваров увійшов у Чигирин в кінці травня 1919 р., відступаючи з Черкас. Саме в Черкасах до загону Уварова приєднався С. Полікша. В Чигирині загін перебував близько двох тижнів. А «коли більшовики стали підтягувати під Чигирин сили, Уваров рішив відвести свій відділ в околиці Холодного Яру» [10, с. 17].

Автор описує нараду, що відбулася у Медведівці, на якій були присутні представники Холодного Яру на чолі з Василем Чучупаком, суперечку, яка виникла між отаманами, бо жоден не хотів визнати іншого старшим, про компроміс, який врешті було знайдено. При цьому С. Полікша зазначає, що «ідейного розходження між обома отаманами не було, бо Чучупака боровся за незалежність України, а Уваров, хоч і не зовсім чисто балакав по українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанею» [10, с. 17].

Далі автор оповідає про події, які відбувалися у наступні кілька тижнів. В одному з боїв проти більшовиків С. Полікша потрапив у полон, і про подальшу долю Уварова пише з чуток.

Довгий час стаття С. Полікші, залишалася майже єдиним джерелом інформації про Уварова, якого автор називає кубанцем. Сучасні дослідження намагаються пролити світло на цю загадкову постать. Зокрема в своїй статті краєзнавець, дослідник історії Холодного Яру Михайло Шитко робить припущення, що Уваров був родом з Черкас, посилаючись на матеріали Державного архіву Черкаської області [16].

Тож про події в Холодному Яру в добу Національної революції 1917–1921 рр. широкому загалу стало відомо завдяки публікаціям в «Літописі Червоної Калини». Прикметно те, що це були спогади, переважно, безпосередніх учасників та свідків тих подій. Саме з цього часопису бере початок українська історіографія Холодноярської організації.

Список використаних джерел

1. Від редакції // *Літопис Червоної Калини*. 1929. Число 1. Жовтень. С. 2 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
2. Вже вийшла з друку книжка Юрія Горліс-Горського «Холодний Яр» // *Літопис Червоної Калини*. 1934. Число 10. Жовтень. С. 25 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
3. Горліс-Горський Ю. Рік в Холодному Яру // *Літопис Червоної Калини*. 1932–1933 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
4. Горліс-Горський. Холодний Яр // *Літопис Червоної Калини*. 1932. Число 10. Жовтень. С. 6–8 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
5. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр говорить // *Літопис Червоної Калини*. 1934 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
6. Доценко О. Рейд отамана Залізняка. Хирівка – Городище – Свинарка – Жажків – Володарка // *Літопис Червоної Калини*. 1932. Число 12. Грудень. С. 2–3 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
7. Доценко О. Рейд отамана Сагайдачного. Холодний яр – Херсон // *Літопис Червоної Калини*. 1932. Число 11. Листопад. С. 4–5 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
8. *Літопис Червоної Калини* [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B8
9. Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення // *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81–116 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uvr_2016_21_6
10. Полікша С. Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р. // *Літопис Червоної Калини*. 1933. Число 5. Травень. С. 16–18 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
11. Серeda Михайло Тимофійович [Електронний ресурс] // Information Portal REPORTER. Режим доступу: <https://reporter.zp.ua/sereda-mihajlo-timofijovich-l-uk.html>
12. Серeda М. Отаманщина. Від редакції // *Літопис Червоної Калини*. 1929. Число 3. Грудень. С. 22 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
13. Серeda М. Отаманщина. Отаман Волох // *Літопис Червоної Калини*. 1930. Число 5. Травень. С. 12–14 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
14. Серeda М. Холодний Яр // *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 12. Грудень. С. 11–14 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>
15. Холодний Яр (роман) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%AF%D1%80_\(%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD\)#cite_note-13e-7](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%AF%D1%80_(%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD)#cite_note-13e-7)
16. Шитко М. Холодноярський «кубанець», отаман Уваров – насправді був з Черкас?.. // *Козацький край*. 28.01.2021 <https://cossackland.org.ua/2021/01/28/holodnoyarskyj-kubanets-otaman-uvarov-naspravdi-buv-z-cherkas/>
17. Читайте! // *Літопис Червоної Калини*. 1929. Число 1. Жовтень. С. 1 [Електронний ресурс] // Internet Archive. Режим доступу: <https://archive.org/details/litopys/>

УДК 069.12 (477.46) (092)

**НЕРАДЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА:
СПІВПРАЦЯ З НАЦІОНАЛЬНИМ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИМ
ЗАПОВІДНИКОМ «ЧИГИРИН»**

Ольга БРЕЛЬ,

*старший науковий співробітник відділу
«Музей Богдана Хмельницького»*

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,

Людмила ХАРЧЕНКО,

*молодший науковий співробітник відділу
«Музей Богдана Хмельницького»*

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Тетяна Миколаївна Нераденко – кандидат історичних наук, археолог, краєзнавець, педагог. Нагороджена численними грамотами, медалями та відзнаками міського, обласного і всеукраїнського рівнів [4, с. 691]. З 1992 по 2021 рр. очолювала дослідження і вивчення комплексної археологічної пам'ятки періоду неоліту та енеоліту Молухів Бугор, розташованої в заплаві р. Тясмин біля с. Новоселиця Черкаського району.

Народилась Тетяна Миколаївна у м. Грозному 26 вересня 1957 р. З 1985 р. разом із сім'єю проживає в Черкасах [7, с. 5–11]. Працювала в Черкаському обласному краєзнавчому музеї у 1985–1989 рр. – молодшим науковим співробітником, у 1992–1995 рр. – завідувачкою відділу охорони пам'яток та сектору археології; у 1989–1992 рр. була начальником відділу музеїв і пам'яток управління культури Черкаського облвиконкому. У 1995–1997 рр. призначена заступницею генерального директора з наукової роботи НІКЗ «Чигирин». У 1998–2006 рр. – методист ЦТКЕСУМ м. Черкаси. З 2007 р. працює методистом у Черкаському територіальному відділенні Малої академії наук України [4, с. 691].

Шлях Тетяни Миколаївни Нераденко до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» розпочався у 1986–1987 рр., ще до його утворення*. Саме тоді, в ході підготовки матеріалів для «Зводу

*7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, села Суботово і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». 23 вересня 1995 р.

пам'яток історії і культури України», їй, як археологу, запропонували обстежити пам'ятки одного із районів Черкаської області. Вибір був між Лисянським і Чигиринським районами. Тетяна Миколаївна обрала Чигиринщину. Обстежуючи пам'ятки в околицях с. Стецівки познайомилась з Василем Івановичем Полтавцем (зараз – генеральний директор НКЗ «Чигирин»), який на той час працював директором Стецівського народного музею. Тетяна Миколаївна пригадує, що «відразу перейнялася до нього особливими почуттями, як до патріота своєї землі. До того ж він дуже любив археологію, і любить і зараз. Відчула спорідненість душ...». Ще більше вони здружилися при підготовці документації по створенню Чигиринського державного історико-культурного заповідника [6]. На той час Тетяна Миколаївна (уже мала звання кандидата історичних наук, захистилась у 1988 р.) працювала начальником відділу музеїв і пам'яток управління культури Черкаського облвиконкому і була включена до складу оргкомітету, який займався підготовкою відповідної документації (історичної довідки, переліку пам'яток, структури, проекту положення та ін.) для розгляду питання про створення Чигиринського заповідника на державному рівні [2, с. 6]. За словами Тетяни Миколаївни, вони разом із В.І. Полтавцем «їздили до Києва, ходили по різних інстанціях, стояли під кабінетами, щоб зібрати усі підписи». Саме тоді дізналася про мрію Василя Івановича створити в Чигирині археологічний музей. На той час це здавалося нереальним. Але Василь Іванович казав: «Музей буде. Ти напиши ТЕП (тематико-експозиційний план – прим. авт.)» [6].

Працювати над створенням тематико-експозиційного плану Чигиринського археологічного музею Тетяна Миколаївна почала восени 1991 р. Це був для неї новий досвід. Адже, хоча вона і брала участь у створенні експозиції одного із залів Черкаського обласного краєзнавчого музею, та це «була робота руками». Ні ТЕПу, ні структури не писала. Щоправда, теоретично знала, як потрібно писати ТЕП, які мають бути графи. За зразок взяла ТЕП двох археологічних залів краєзнавчого музею, вивчила його і почала роботу [6]. Написання ТЕПу вимагало серйозного опрацювання друкованих та архівних джерел, фондів черкаських музеїв і заповідників, оскільки експонатів майже не було [7, с. 15]. Доводилося вписувати лише ті речі, про які було відомо. На початку 1992 р. підготовлений Тетяною Миколаївною тематико-експозиційний план Чигиринського археологічного музею обговорили на науковій раді заповідника[#] [6].

Президент України Л.Д.Кучма видав Указ про надання Чигиринському державному історико-культурному заповіднику статусу Національного.

[#]В подальшому ТЕП було доопрацьовано (були додані експонати) заступницею директора з наукової роботи Мартиною Г. П. та старшою науковою співробітницею Кузьмич Н. С., консультації надавала к.і.н. Бессонова С.С. Відкрився Чигиринський археологічний музей у 2006 р.

Наприкінці 1995 р. Тетяну Миколаївну Нераденко запросили на роботу у Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» на посаду заступниці директора з наукової роботи, а її колегу Людмилу Вадимівну Шкулету – головним зберігачем фондів [4, с. 283]. Згадуючи причини переходу на нове місце роботи, Тетяна Миколаївна відзначає, що працюючи у краєзнавчому музеї завідуючою сектором археології, відчувала, що їй «не вистачає простору, була ніби зажата у своїх можливостях». А переїзд до Чигирини відкривав перспективи. «Як заступник директора по науці я сама зможу планувати наукову роботу, сама зможу її організовувати» [6].

Це був період становлення заповідника як наукової структури. На той час завершився організаційний етап розвитку закладу. Була закладена основа господарчої бази заповідника, побудовані адміністративні приміщення та будівля музею Богдана Хмельницького. Настав час, коли кожна служба, кожен працівник заповідника отримали змогу виконувати свої безпосередні посадові обов'язки, в тому числі і наукові співробітники. Але не вистачало досвіду наукової роботи в історико-культурному закладі [7, с. 17]. Теоретичні знання і практичний досвід Т. М. Нераденко стали тут дуже доречними – «дуже сподіваюся, що ми допомогли заповіднику і співробітникам, які там працювали, освоїти основні форми роботи» [6].

Тетяна Миколаївна працювала у НІКЗ «Чигирин» трохи більше двох років, з кінця 1995 до кінця 1997 рр. «Але ці роки були найкращими роками в плані роботи. Там я відчувала себе на своєму місці, відчувала себе потрібною. На роботу йшла, буквально, як на свято. Не хотілося повертатись додому, бо було багато планів, прагнула багато чого зробити по роботі. Хоча Василь Іванович підтримував не всі мої ініціативи, ці два роки були найбільш плідним періодом музейної роботи. Приємно було, що могла поділитися своїм досвідом, чогось навчити – від експедицій (археологічних, етнографічних) до написання карток чи проведення екскурсій... Ця робота була самою близькою, в ній знаходила задоволення, відчувала себе на своєму місці..., потрібною» [6].

Дійсно, час роботи Т. М. Нераденко у НІКЗ «Чигирин» був дуже насичений. Це були «перші кроки в становленні професійної наукової діяльності заповідника». Було налагоджено усі напрямки наукової роботи закладу – дослідницьку, пошуково-збиральницьку, експедиційну, фондову, виставкову, пам'яткоохоронну та ін. Наукові співробітники активно працювали в архівах, бібліотеках, музеях, заповідниках Черкаської області і України, писали історичні довідки, науково-популярні повідомлення для

ЗМІ, лекції, тексти екскурсій, ТЕПи музейних експозицій та виставок, складала наукові паспорти; розробляли нові туристично-екскурсійні маршрути; брали участь у наукових та науково-практичних конференціях і читаннях. Регулярно проводились засідання науково-методичної ради та фондово-закупівельної комісії [2, с. 18, 19].

Під керівництвом Тетяни Миколаївни щороку організовувались пошуково-дослідницькі експедиції по обстеженню берегів Кременчуцького водосховища, археологічні розвідки, а також комплексні етнографічні експедиції по селах Чигиринщини з метою тематичного збору експонатів з матеріальної і духовної культури мешканців краю в ХІХ – першій половині ХХ ст. Силами науковців заповідника було проведено рятувальні археологічні розкопки у Суботові, на місці хати священника ХVІІ–ХІХ ст. Зібрано цікавий речовий матеріал [2, с. 21].

Активно в цей час велась експозиційна робота. У 1996 р. Т. М. Нераденко разом з іншими працівниками заповідника брала участь в оформленні музейної кімнати льотчика І. П. Литвиненка в ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2 м. Чигирин [2, с. 19]. У 1997 р. під керівництвом Тетяни Миколаївни було створено виставкову експозицію Медведівського краєзнавчого музею із залами: «НІКЗ «Чигирин»: загальні відомості», «Визначні археологічні пам'ятки регіону: Молюхів Бугор і Мотронинське городище», «Коліївщина», «Етнографія Холодноярського краю»; а також етнографічну експозицію «Українська хата кінця ХІХ – початку ХХ ст.» на замчищі Хмельницьких у Суботові [2, с. 21].

Продовжувала Тетяна Миколаївна працювати і над втіленням мрії генерального директора НІКЗ «Чигирин» В.І. Полтавця – відкриття в Чигирині археологічного музею. У 1996 р. Т. М. Нераденко разом з Ольгою Віталіївною Білецькою, старшою науковою співробітницею відділу охорони пам'яток НІКЗ «Чигирин» [5, с. 235], та Вірою Володимирівною Неродою, старшою науковою співробітницею археологічної інспекції управління культури ЧОДА [5, с. 257], провели пошукову роботу у фондах ІА НАНУ з метою підготовки речових матеріалів для експозиції майбутнього археологічного музею [4, с. 283]. Було відібрано майже всі цікаві і значимі археологічні знахідки з розкопок пам'яток Чигиринщини різних років. У 1997 р., після оформлення документації на передачу їх заповіднику, речі було перевезено до фондів НІКЗ «Чигирин» [2, с. 21]. Разом з археологічними предметами зі Стецівського краєзнавчого музею, Чигиринського історико-краєзнавчого музею, а також із найцікавішими речами з розкопок на Чигиринщині кінця ХХ – початку ХХІ ст., вони стали основою експозиції Чигиринського археологічного музею [4, с. 286], який відкрився у 2006 р. Тетяна Миколаївна каже: «Мрія Василя Івановича Полтавця збулась... І я сподіваюся, що трохи допомогла у її здійсненні..., в тому числі, і коли привозили експонати. Все таки цей музей відкрився!...» [6].

Підсумовуючи свою роботу у Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», Тетяна Миколаївна сказала такі слова:

«Сподіваюсь, що допомогла заповіднику на певному етапі стати і піти; запустити паровоз, який потім поїхав...» [6]. І дійсно, важко переоцінити той внесок, який зробила Т. М. Нераденко у налагодження наукової діяльності нашого закладу.

Так склалась доля, що у 1998 р. сім'я Тетяни Миколаївни повернулася до Черкас. Але її співпраця із заповідником не закінчилась. Вона продовжувала археологічні дослідження Молюхова Бугра. Велику частину матеріалів зі своїх розкопок дослідниця передала до фондів НІКЗ «Чигирин». Найкращі і найбільш значимі речі представлені в експозиції Чигиринського археологічного музею. Вони займають провідне місце у I залі музею, в якому розкривається історія краю часів неоліту та енеоліту. Матеріали з Молюхова Бугра презентують культуру, побут та поховальні традиції стародавніх мешканців регіону.

Творчий доробок Тетяни Миколаївни на сьогоднішній день складає понад 400 робіт з археології, краєзнавства та діяльності МАНУ. Це наукові, науково-популярні, методичні видання, монографії та архівні матеріали [1; 4, с. 610–617, 654–656]. Велика кількість праць Т. М. Нераденко розкриває археологічні, етнографічні, історичні аспекти і особливості Чигиринського краю, і є значним підґрунтям для дослідницької, фондово-збиральницької та екскурсійної роботи працівників НІКЗ «Чигирин».

Одним із основних напрямків діяльності НІКЗ «Чигирин» є екскурсійна робота. Успішність роботи екскурсоводів з групами відвідувачів багато в чому залежить від підготовчої роботи туроператора. Туристи, яких привозить до нашого закладу Тетяна Миколаївна, добре підготовлені, настроєні на співпрацю з екскурсоводами та на сприйняття інформації. Обслуговування таких груп легке, і приносить задоволення як відвідувачам, так і працівникам заповідника.

Ще одним напрямком співпраці Т.М. Нераденко із НІКЗ «Чигирин» можна назвати відкриття у с. Тіньки Чигиринської територіальної громади музейної кімнати «Краєзнавча світлиця»[◊], безпосередню участь в оформленні якої брала Тетяна Миколаївна. Матеріали, зібрані і представлені у «Світлиці», які стосуються переселення сіл перед будівництвом Кременчуцької ГЕС, є значною допомогою у розробці наукових тем працівників заповідника, зокрема тих, що торкаються історії Кременчуцького водосховища та затоплених сіл. Наприклад, екскурсовод Чигирик Наталя Василівна, яка більше 10 років досліджує тему «Кременчуцьке водосховище: історія будівництва та наслідки», на відкритті музейної кімнати зазначила, що представлений «матеріал просто безцінний... Адже туди [в затоплені села – прим. авт.] уже ніхто ніколи не повернеться. Це все під водою...» [3].

[◊]Урочисте відкриття відбулося 30 вересня 2024 р. Через документи, фотоматеріали, книги, предмети побуту, знаряддя праці, одяг тощо у «Світлиці» висвітлюється історія села. Музейна кімната створена за ініціативою місцевої краєзнавиці і вчительки Тетяни Жадан, за сприяння місцевої влади. Над створенням експозиції працювали Т. Жадан і к.і.н. Т. Нераденко.

Хоча на сьогоднішній день Тетяна Миколаївна уже давно не працює в заповіднику, її напрацювання і досягнення є значним внеском у роботу закладу. Працівники НІКЗ «Чигирин», яким довелося співпрацювати з Тетяною Миколаївною, з теплотою і вдячністю згадують роки роботи з нею, перші досягнення, успіхи, археологічні та етнографічні експедиції, оформлення музейних експозицій.

Сама ж Тетяна Миколаївна про свою професійну діяльність говорить: «Якщо аналізувати, що я зробила в житті, який слід залишила, то, звичайно, це розкопаний Молюхів Бугор, але і заповідник – це велика справа!...» [6].

Список використаних джерел

1. Наукові, науково-популярні та навчально-методичні праці Т.М.Нераденко. Археологія. Краєзнавство і туризм. Мала академія наук України / до 60-річчя від дня народження / Укладачі: Т.В.Макаренко, М.М.Попов. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2017. 72 с.
2. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодні, майбуття / Під ред. Нераденко Т.М. Черкаси – Чигирин, 2002. 94 с.
3. На Чигиринщині відкрили унікальний музей одного села. URL: <https://ildana.tv/post/na-chigirinshchini-vidkrili-unikalniy-muzej-odnogo-sela-video>
4. Нераденко Т. Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична: монографія. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2023. 692 с.
5. Нераденко Т. Археологія Чигиринщини. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2012. 506 с.
6. Матеріали польових досліджень авторів. Записано від Нераденко Т.М. 1957 р. н., жительки м. Черкаси.
7. Тетяна Нераденко. Біобібліографічний нарис / до 55-річчя від дня народження / Укладачі: Слесарев Євген, Подзьолкіна Наталія, Кравчук Максим, Хоменко Іван. Черкаси, 2012. 59 с.

УДК 94 (477.46) «2015/2023»

УКЛІН УСІМ, ХТО КРАЙ СВІЙ ЗАХИЩАЄ

Надія ЛЕВЧЕНКО,

екскурсовод

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Герої тихо живуть серед нас.

Не забуваймо ж їх мужність крізь час...

Упродовж багатьох віків український народ сприймав козаків як невід'ємну частину свого буття. Сьогодні нащадки козаків стоять на захисті державності, беручи участь у бойових діях. Ось історія родини наших часів.

**Фото 1. Батько – Коваленко
Ростислав Григорович, 2018 р.**

Коваленки походять зі славного козацького роду, що на Чигиринщині. Їхні предки проливали свою кров за нееньку ще з часів Богдана Хмельницького. Батько Ростислав Григорович детально веде літопис свого роду. В родині шанують традиції, започатковані прабабками. Є і реліквія, яка передається від батька до сина, якій понад 400 років, – козацька порохівниця [6].

Коваленко Ростислав Григорович народився 5 грудня 1972 р. у м. Чигирин. У 1980–1990 рр. навчався в чигиринській середній школі № 2 (нині – Чигиринський лицей № 2). Після закінчення школи вступив до педагогічного інституту, спеціальність історія. Ростислав Григорович пройшов славетний шлях воїна на Донбасі, відстоюючи право України на майбутнє (фото 1). 10 травня 2015 р., під час Антитерористичної операції на сході України (далі – АТО), пішов добровольцем на фронт. Служив у 43 окремому мотопіхотному батальйоні (далі – ОМПБ) «Патріот» (Дніпропетровська обл.). У 2015 р. 43 батальйон тримав оборонну смугу біля м. Авдіївка – Верхньоторецьке на Донеччині. Ростислав виконував бойові завдання, отримав позивний «Вакула», згодом «Вакула-старший». У 2015 р. біля с. Нью-Йорк Донецької області були запеклі бої, батальйон ніколи не здавав своїх позицій. Саме під час бою Ростислав отримав своє перше поранення (уламок пошкодив око) та контузію та потратив до шпиталю, після лікування повернувся у стрій.

З квітня до жовтня 2017 р. підрозділи батальйона утримували позиції на Світлодарській дузі (м. Світлодарськ Донецької області). Під час виконання завдання група військових потрапила під потужний обстріл, Ростислав отримав тяжке поранення (42 уламки) та другу контузію. Лікувався у шпиталі (м. Харків), потім був довгий період реабілітації м. Трускавець (2,5 міс.) [6]. Після тяжкого поранення його мали комісувати, але, як справжній захисник, він повернувся на фронт.

З 2018 р. Коваленко Ростислав був навідником у батальйоні [2].

І знову довготривалі бої на Бахмутському напрямку. У 2020 р. м. Волноваха (Донецька область) опинилося під ворожим вогнем, тут Ростислав отримав поранення.

27 листопада 2020 р. Ростислава Григоровича звільнили зі служби за станом здоров'я (II група інвалідності внаслідок війни). Він має такі

нагороди: «Почесний хрест 43 ОМПБ», «Сухопутні війська України», «Учасник АТО», «Ветеран війни. Учасник бойових дій».

Син Ростислава – Антон військовою формою надягнув, коли йому виповнилося 18.

Коваленко Антон Ростиславович народився 27 квітня 1997 р. у м. Чигирин (фото 2). З 2003 р. навчався у Чигиринському НВК 1–3 ст. № 2, (нині – Чигиринський ліцей № 2). З самого дитинства Антон був дуже рухливим, непосидючим, допитливим хлопчиком. Улюблене заняття – прогулянки з друзями. Під час навчання у школі, Антон вступив до військово-патріотичного клубу «Хорт». Разом зі своїми наставниками їздив на змагання, ходив у походи. «Його бойовий, козацький дух проявився ще в підлітковому віці. Це було глибоке духовне переконання, його життєва позиція. Патріотизм – був викарбуваний у нього в серці» – розповідала мама пані Світлана [7].

**Фото 2. Син – Коваленко Антон
Ростиславович, Бахмут, 2023 р.**

З 2012–2015 рр. Антон навчався у Чигиринському економіко-правовому коледжі Уманського національного університету садівництва за спеціальністю «Бухгалтерський облік».

З настанням повноліття Антон, вирішив захищати Батьківщину, він говорив: «У мене є яскравий приклад захисника України та справжнього козака. Це мій батько – Коваленко Ростислав. Він одним із перших взяв зброю до рук та пішов воювати, коли на сході країни розпочалась війна, за рік до нього підтягнувся і я» [5].

Йому тоді виповнилось 18 років. 8 листопада 2015 р. Коваленко Антон підписав контракт на проходження військової служби. Його направили на навчання до військової частини у смт. Десна, що на Чернігівщині.

З 9 листопада 2015 р. по 16 січня 2016 р. він проходив навчання в навчальному підрозділі в/ч п/п В0941 за фахом підготовки «навідник-оператор СПГ-9 (станковий протитанковий гранатомет)». Після навчання йому присвоїли кваліфікацію «навідник-оператор» СПГ-9 III класу [1].

Після навчання Коваленко-молодший потрапив у 80 десантно-штурмову бригаду, отримав позивний «Отаман». З розповіді Антона, побратими по-батьківськи поставилися до нього, навчили тактики ведення бою та поводження зі зброєю, навчили буквально всьому, що вміли самі. А коли дізналися, що й батько мій воює, ще й одягли мене, адже з

обмундируванням в той час було тяжко [5]. Під час АТО Антон проходив військові навчання. На одному з них здобув спеціальність десантника-штурмовика. Був у захваті від свого першого стрибка з парашутом [7].

З 4 січня по 5 вересня 2017 р. Коваленко Антон пройшов фахову підготовку за військово-обліковою спеціальністю (далі – ВОС) 143 (артилерист мінометів від 82 мм до 120 мм) [1].

В період з 16 січня по 16 лютого 2017 р. також проходив підготовку на спеціальних курсах у в/ч п/п В0941 та закінчив курс навчання за спеціальністю кулеметника ДШК (кулемет Дегтярьова-Шпагіна) ВОС 101 [1].

Коваленко Антон безпосередньо приймав участь в АТО в складі п/п В 4050 [1].

21 жовтня 2017 р. Антон Ростиславович звільнився зі служби за сімейними обставинами [1].

19 червня 2018 р. на підставі контракту Коваленко Антон був прийнятий на військову службу у 53 окрему механізовану бригаду (далі – ОМБр) імені князя Володимира Мономаха [1]. Бригада виконувала бойові завдання на сході України вздовж річки Сіверський Донець від Оріхового до Слов'яносербська Луганської області.

2018 р. Антона перейшов у 43 ОМПБ «Патріот», щоб разом з батьком Ростиславом іти пліч-о-пліч до перемоги. Мав позивний «Отаман», батько – «Вакула», тому побратими вирішили дати їм нові позивні «Вакула-менший» та «Вакула-старший».

Антон був завжди там, де гаряче. Завдяки відвазі та відданості військовій справі, проявленим у боях, він мав щиру повагу серед товаришів. За бойові заслуги, здобув право носити козацького чуба (фото 3) [7].

Фото 3. Коваленки-козаки, 2018 р.

Незважаючи на молодий вік і те, що він мав лише звання «старший солдат», Антон був призначений командиром взводу, бо мав значний бойовий досвід та відповідні здібності (фото 4).

Фото 4. Коваленко Антон, 2023 р.

У 2019 р. підрозділи бригади були введені в зону бойових дій, в районі Горлівки. У 2020 р. за сумлінну службу, спрямовану на благо держави, Коваленко Антон отримав знак народної пошани – медаль «За службу Україні» [8].

У 2021 р. Антон отримав поранення руки під час виконання бойового завдання. В шпиталі зробили операцію (вставили титанову пластину в руку).

25 червня 2021 р. на підставі наказу Коваленко Антон був звільнений з лав ЗСУ у зв'язку з закінченням контракту [1]. Чекаючи документи на звільнення Антон познайомився з майбутньою дружиною Тетяною, яка була гранатометницею. Після отримання документів Антон разом з Тетяною приїхали до м. Чигирин. Проживали в м. Черкаси. Антон влаштувався на роботу, працював у сфері інтернет-зв'язку. Таня і Антон одружилися, у них народилася донечка Софійка. Люблячі батьки були щасливі, але не довго.

24 лютого 2022 р. почалося повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Чоловіки-патріоти почали приходити до військкомату. Прийшли і Коваленки. Коваленка-старшого за станом здоров'я не взяли,

Коваленка-меншого зарахували на службу, хоча він міг і не йти, адже у нього була маленька дитина. Антон був справжнім патріотом і не міг залишитись вдома.

5 березня 2022 р. Антон був призваним до лав Збройних сил України. Його служба проходила в 54 ОМБр імені гетьмана Івана Мазепи, яка успішно воювала з військами російського агресора в районі Бахмута на Донецькому напрямі фронту.

У 2022 р. у складі 54 ОМПБ, 25 батальйон «Київська Русь», Антон був призначений на посаду командира мотопіхотного взводу мотопіхотної роти. Авторитет, як командир, заслужив своїм героїзмом, стійкістю і відвагою. За особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Коваленко Антон Ростиславович був нагороджений орденом «За мужність III ступеня» [9]. Маючи великий бойовий досвід, Антон успішно виконував бойові завдання. У 2023 р. за мужність та відвагу він отримав почесну відзнаку командира 54 ОМБр «Хрест 54 ОМБр».

У цьому ж році Коваленко Антона, за відвагу, мужність та стійкість, проявлені при виконанні військового обов'язку по захисту України, нагородили медаллю «За хоробрість в бою».

І знову запеклі бої біля с. Новомихайлівка Донецької області. 10 травня 2023 р. Антон зателефонував до батька і промовив: «Моліться батьку, бо дуже багато «рашки»». Батько молився та з нетерпінням чекав на дзвінок сина. Наступного дня він зателефонував: «Батько, все добре» [6].

У травні 2023 р. за самовіддане служіння українському народу, захист державного суверенітету та територіальної цілісності України Коваленка Антона нагородили медаллю «Незламним героям російсько-української війни» та присвоїли звання «молодший сержант».

Також, за зразкове виконання військового обов'язку, підтримання високої бойової готовності військ, високу професійну майстерність, проявлену під час навчань, бойового чергування, Антон отримав відзнаку – нагрудний знак «За зразкову службу».

Указом Президента Коваленка Антона Ростиславовича, за особисту мужність, виявлену у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, нагороджено орденом «За мужність» II ступеня [10].

У червні 2023 р. підрозділ під його керівництвом зачистив взводний опорний пункт та зайняв кругову оборону. Завдяки знайденій на місці радіостанції Коваленко перехоплював інформацію про плани й пересування російських загарбників і передавав їхні координати. Загинув воїн 13 червня (с. Роздолівка, Донецька область) на вогневій позиції, перед якою були виявлені понад 30 знищених військових РФ [4].

19 днів Коваленка Антона разом з побратимами не могли забрати з поля бою [7]. Поховали Антона Ростиславовича 15 вересня 2023 р. у рідному Чигирині. Прийшли провести його в останню путь багато людей: побратими, волонтери, друзі, однокласники.

23 лютого 2024 р. у Чигиринському ліцеї № 2, де навчався Антон, відбулося відкриття меморіальної дошки полеглому Герою.

Указом Президента України від 24 лютого 2024 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові, молодшому сержанту Коваленку Антону Ростиславовичу присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) [3, 11].

6 травня – у День Піхоти Збройних Сил України, батьки Антона, дружина отримали почесну нагороду від Президента України у м. Києві.

Коваленко Антон Ростиславович, не дивлячись на свій юний вік, був досвідченим воїном та справжнім козаком. Завжди проявляв ініціативу, був витривалим, безстрашним та мужньо обороняв нашу країну до останнього подиху.

Вічна пам'ять Герою!

Список використаних джерел

1. Військовий квиток Коваленка А. Р. АВ № 688368 07.06.2018 р.
2. Військовий квиток Коваленка Р. Г. НУ № 9987053 10.11.1990 р.
3. Воїну з Чигиринщини посмертно присвоєно звання Героя України. URL: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/116942-voynu-z-chigirinschiny-posmertno-prisvoeno-zvannja-geroja-ukrayini> (дата звернення: 2.06.2024).
4. Зеленський вручив нагороди воїнам-піхотинцям і рідним загиблих героїв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3860731-zelenskij-vruciv-nagorodi-voinampihotincam-i-ridnim-zagiblih-geroiv.html> (дата звернення: 3.06.2024).
5. Іванець О. М. Як козаки Коваленки Україну боронять. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/13/yak-kozaky-kovalenky-ukrayinu-boronyat/> (дата звернення: 26.03.2024).
6. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Коваленка Ростислава Григоровича 1972 р.н., м. Чигирин, квітень, 2024 р.
7. МПДА: Записано від Пруніс (Коваленко) С. Є. 24.01.1977 р.н., м. Чигирин, квітень 2024 р.
8. Посвідчення до медалі. Всеукраїнське об'єднання «Крайна». Наказ № 309 23.09.2020 р.
9. Указ Президента України № 628/2022 «Про відзначення державними нагородами України».
10. Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України» № 437/2023.
11. Указ Президента України №123/2024 Про присвоєння А. Коваленку звання Герой України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1232024-49929>. (дата звернення: 2.06.2024).

УДК [94:908]"194"(477.46)

ЇМ СНИЛАСЬ – ВІЛЬНА УКРАЇНА
НЕРОЗВІДАНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ: ЗВИТЯГА І ЗРАДА
До 80-річчя загибелі останнього командира боївки УПА Холодноярщини

Олександр ВЄТРОВ,

почесний краєзнавець України,

м. Олесунн, Норвегія

Денис СИЧ,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності «Філософія» освітня програма «Політична філософія»
Черкаського державного технологічного університету*

Олег СИЧ,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності
«Філологія», освітня програма «Германська мова і література»
Черкаського державного технологічного університету*

Агентурна справа по розробці останньої боївки УПА на теренах Холодноярщини та всієї причетної до неї націоналістичної конспіративної сітки ОУН (б), зв'язкових та явкових квартир на цій території, в Кіровоградському обласному УНКДБ під грифом «Цілком таємно» була запроваджена 20–25 серпня 1944 року і отримала назву «Холодний Яр» [1, арк. 1].

Від самого початку УПА у своїх планах не обмежувалася західними регіонами України і прагнула поширити свою діяльність якнайдалі на схід. Опертям для УПА мала стати розгалужена мережа ОУН(б), яка з 1941 р. виникла у Центральній, Південній та Східній Україні [2, с. 189].

Створення власних збройних формувань доволі жваво обговорювали в середовищі ОУН(б) протягом 1942–43 рр. Зокрема, у листопаді 1942 р., одразу після проведення засідання Проводу ОУН(б), у Львові урядуючий провідник Микола Лебедь провів військову конференцію, яка ухвалила рішення розпочати формування «збройних сил ОУН(б)» [3, с. 226–227].

У 1942 р. заступником Крайового Провідника ОУН(б) на південних землях України й організаційним референтом було призначено Петра Дужого. Улітку 1943 р. він разом із Михайлом Медведем переїжджає в район легендарної Холодноярщини, де вони організують загони УПА [4].

На посаді обласного провідника на терені тодішньої Кіровоградської області перебував член Південного крайового проводу ОУН(б) Осип Безпалко (Безпалько) [5, с. 412] – псевда «Маріян Мартин» [6, с. 12], «Андрій», «Задорожний», «Остап» [5, с. 412]. У 1942 р. займався розбудовою самостійницького підпілля. На території Чигиринщині (Холодноярщині) і Уманщині він займався організацією боротьби проти німців [7]. Обласний штаб ОУН(б) Кіровоградщини перебував у

с. Івангород, Олександрівського р-ну. Розміщався в старенькій хаті Логвина Ратушного. Зв'язкові, що висилав їх Головний чи Крайовий Провід ОУН(б), прибували до Івангорода переважно нелегальними шляхами по зв'язку або їхали з підробленими німецькими документами [8, с. 21].

В 31 сільських та 2 міських районах області було організовано 4 окружні та 12 районних проводів ОУН(б). Наприкінці 1942 року в 15 містах та 543 селах існували 341 підпільна ланка. На території області функціонували 4 зв'язкові лінії й 17 підпільних «хат» (конспіративних квартир) [9].

На початку березня 1943 р. Провід ОУН(б) видав до українського народу заклик до прямої боротьби проти німецьких окупантів. 12 квітня 1943 р. розроблено проект розгортання повстанської армії «До ситуації», де проблемі поширення УПА на Наддніпрянську Україну приділено значної уваги. Перехід ОУН(б) до збройної боротьби визначили другим тактичним ступенем діяльності – самооборонним.

Планували, зокрема, ліквідувати комуністичний вплив серед населення Наддніпрянщини, у міру можливості почати організацію третього перехідного осередку, що своєю базою мав би холодноярські ліси та дніпровські плавні [4].

В Україні німецькими окупантами було розгорнуто потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення – таємної державної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділів абвер-3 (військової контррозвідки) [10, с. 42].

Про «східні» плани УПА німцям вже було відомо. Зокрема відділ контррозвідки німецьких окупаційних військ в Україні повідомляв про те, що в рамках УПА «створено три основні ударні групи під назвою північна, центральна, південна» для маршу до Дніпра [2, с.189].

А в одному із звітів ОУН(б) повідомлялося, що гітлерівці підшуковують собі агентів, щоб стежити спочатку за комуністами, а потім і за націоналістами [11, с. 26].

**АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ОУН(б)
про суспільне-політичне, культурне і господарське життя
південноукраїнських земель**

Квітень 1943 року.

**ОГЛЯД
суспільно-політичного, культурного і господарського життя
південно-українських земель (квітень 1943 року).**

Кіровоград.

«...Німці за всяку ціну хочуть повністю зліквідувати партизан, тому в Холодноярському і Чорному лісі ведуть далі акцію. Вони посилають туди відділи поліції і жандармів під видом дроворубів, лісників –

донощиків, організують засідки тощо. Вермахт вислав сюди свого агента Горліс-Горського [12, с. 348–349].

З архівів Центру Досліджень Визвольного Руху, зі свідчень крайового провідника ПівдСУЗ В. Кука-«Леміша» відомо про групу членів ОУН(б), яких у 1942 році відрядили в ліси Холодного Яру (Чигиринський р-н Кіровоградської обл.) для організації повстанського загону. Групу викрив колишній учасник повстанської боротьби в Холодному Яру в 1919–1921 рр. Юрій Горліс-Горський, який був агентом Особливого штабу «Росія» в складі німецького Абверу. Усіх підпільників розстріляли в Кіровограді [13].

З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ КУКА В.С. 5 червня 1954 р.

Стенограма

Протокол допиту
Арештованого Кука Василя Степановича
від 5 червня 1954 року, м.Київ

... у Чигиринському районі, Кіровоградській області з-поміж націоналістів було створено збройну групу з 8–10 осіб для збройної боротьби проти німців, проте ця група незабаром була розкрита німцями, а учасники її заарештовано та розстріляно.

Відомо мені також, що роботою з розкриття цієї групи займався офіційний співробітник німецької військової розвідки «Абвера» Горліс-Гірський Юрій, який у 1919–1920 роках сам був учасником збройних антирадянських банд, що діяли у Чигиринському районі, Кіровоградській області. ...У степових районах півдня України створення таких озброєних груп було надзвичайно складною справою.

Допитав: Зам. нач. Слідуправління КДБ при Раді Міністрів УРСР

підполковник

Майоров [14, с. 211–212].

Житель х. Буда І. Д. Підкільов, згадував, що: «...під час війни вони (УПА – авт.) на вечорниці приходили, багато співали українських пісень. Тоді в перший раз я почув гімн України «Ще не вмерла Україна». Запрошували до себе в табір (зі сторони Буди в сторону Грушківки. Були чужі» [15, с. 152].

Учасник тих подій Ратушний Іван Логвинович «Степан Глід» у своїй книзі спогадів «Фрагменти життя і мук» писав: «В 1943 році фронт знову рухався по Україні, але вже в зворотньому напрямку. ...В квітні 1943 р. прибув до нас Провідник Обласного Проводу ОУН(б) Полтавщини, друг Василь (Пастушенко – авт.), і ми з ним мали нараду про організацію і спільну дію наших націоналістичних партизанських загонів на Правобережній і Лівобережній Україні, які пізніше мусіли перейти під команду УПА. На спільній нараді вирішили негайно розпочати організацію

наших партизанських загонів в Холодному Яру і Чигиринських лісах, в тім Яру й тих лісах, які були овіяні багатовіковою історичною славою визвольної боротьби українського народу проти його загарбників і гнобителів» [8, с. 31–32].

Один із керівників ОУН(б) Шанковський відмічав: «Можливості використання місцевини й традицій Холодного Яру для розгорнення повстанської дії в Південній Україні розглядалися в повстанських штабах на Волині. І для ствердження тієї можливості вже в червні вислано звідтіль рейдуєчий відділ УПА, який пройшов через Житомирщину, Трипільщину, і через Черкащину добився до Кіровоградщини, де мав зустріч із провідником ОУН(б) Кіровоградської області – Мартином. Можна сказати, що цей рейдуєчий відділ заініціював створення УПА-Південь» [9].

Тож підпільна боротьба Правобережжя восени 1943 р. перейшла в зорганізовану повстанську дію.

Появу перших боївків на Уманщині і в Холодному Яру «Звіт про діяльність ОУН(б) на східноукраїнських землях» датує осінню 1943 р. Одним із перших відділів у Холодному Яру командує «Костя», на Уманщині діє відділ командира «Остапа», обоє з СУЗ [16, с. 36–37]. Один із видних очільників ОУН(б) Євген Стахів, писав: «Постає кілька осередків: у Холодному Яру з вересня 1943 р. на чолі з Костем-Іваном Біликом та в співпраці з Грабом-Петречком, Арсеном, Веслом і В'ячеславом, на Уманщині від жовтня 1943 р. на чолі з Остапом у співпраці з Василем Михайловичем Козиком з Донбасу, Нюрою – вчителькою з Дніпропетровського та з одним із перекладачів з Криму [17, с. 100–105]. У жовтні 1943 р. Кость Білик перейшов на Уманщину, де очолив там у боївці відділ розвідки [9, с. 140].

Ставилася мета заявити українську військову присутність на СУЗ, показати, що українці здатні боротись за українське майбутнє, можуть творити свою армію і свою державу. Дієвість тут УПА підтверджувалася боями повстанців із німцями, поліцією і червоними партизанами, агітацією й пропагандою через мітинги, збори, роздані населенню книжки та брошури, особливо листівки.

За даними Державного архіву Кіровоградської області: «...в районі дій партизанського загону, яким командував П. А. Дубовий, створювалися організації українських націоналістів, які боролися як з німцями, так і з партизанами. Такі організації існували в районі населених пунктів Плєскачівки, Зам'ятниці, Мельників, Медведівки, Івківців, Голоківки, мм. Чигирина, Сміли та Черкас [18, с. 303]. В наказі №44 від 4.10.43 р. партизанського загону ім. Сталіна (П. Дубовий) йдеться: «Кандауров Михайло – загинув у сутичці з націоналістами» [19].

Із осені 1943 р. Осип Безпалко «Остап» відповідав за підготовку до створення «УПА-Південь» [7] і зайнявся розбудовою збройних підрозділів повстанської армії (на той час відділів ОУН(б), які з грудня 1943 р.

вийшли у склад УПА-Південь. У серпні-жовтні 1943 р. в с. Соснівка Олександрівського р-ну Кіровоградської області він організував і очолив перший збройний відділ (загін) УПА на Кіровоградщині і Черкащині.

Відомо, що на початку осені 1943 р. цей відділ перебував в Розумівському лісі. Заступником командира був Усенко Петро Карпович (псевдо «Олесь», «Степняк», «Граб»), 1918 р. нар., уродженець Дніпропетровщини [20, с. 390], колишній старшина Червоної Армії (за іншими даними – старший лейтенант). Базою для дислокації збройного відділу обрали с. Розумівку Олександрівського р-ну. Загін діяв на території Федварського, Чутянського та Кам'янського лісів. У жовтні 1943 року частина стрільців старшого віку перейшли на Уманщину [20, с. 390], де продовжували битися вже з окупаційною радянською владою. Частина бійців загону молодшого віку вийшла з лісу у грудні 1943 року і були мобілізовані до Червоної Армії, приховавши свою участь в УПА.

Формування збройних підрозділів ОУН(б) на Уманщині почалося у вересні 1943 р. [21, с. 12–13; 22]. Тоді представник обласного проводу Кіровоградщини «Франц» у с. Кочубіївка Уманського р-ну Черкаської області об'єднав добровольців у збройний відділ – 14 стрільців та представив командний склад створюваного підрозділу – командира «Орла»-«Сталевого» [21, с. 12–13; 23] і його заступника «Чорноту» [21, с. 12–13]. «Сталевий», «Орел» [24, с. 146, 148], «Сніговий» [25] – це псевдоніми Шеремети Андрія, к-р сотні УПА-Південь, який був одним із перших організаторів УПА. Далі командував боївками на Уманщині [24, с. 146, 148].

«Сталевий» роз'яснив усім, що створюються відділи для боротьби з німцями і більшовиками. Восени відділ вирушив у «Голочен ліс» тодішнього Голованівського р-ну Одеської області (суч. Кіровоградська обл.), де стрільці зайнялися будівництвом табору. На початку листопада 1943 р. «Франц» передислокував стрільців у Христинівський р-н тодішньої Київської області (суч. Черкаська обл.), де відділ розквартирувався по довколишніх селах. Чисельність відділу, якому присвоїли назву «Граніт», у цей час зросла до 50 вояків. Член крайового проводу ПСУЗ Осип Безпалько («Андрій», «Остап») вимагав форсувати створення збройних підрозділів, у зв'язку з чим із відділу була виділена група – 12 стрільців на чолі з «Чорнотою» та заступником «Довбнею», яка скерована у Голованівський р-н для створення нового відділу [21, с. 12–13].

Загін УПА «Граніт» Андрія Шеремети «Снігового» в грудні 1943 – лютому 1944 років існував на теренах Підвисоцького району Кіровоградщини, Голованівського, Грушківського районів Одеської області [25]. Водночас влітку – восени 1943-го в деяких регіонах колишньої підрадянської України було розпочато формування військових груп із досвідчених кадрів підпілля ОУН для подальшої відправки їх в УПА. Зокрема, пункти перекидання новобранців до повстанської армії було створено в П'ятихатках Дніпропетровської області, на Уманщині,

Кіровоградщині, Сумщині та Полтавщині [26]. Організації ОУН(б) кожного району Дніпропетровщини, наприклад, періодично направляли збройні групи на явочні паролі до баз формування УПА [27, арк. 80].

Серед тих, хто був у лавах націоналістичного підпілля й УПА, український письменник Микола Самійленко («Лисий»), («Колеса») (1917–2001). Він зокрема згадував: «Наприкінці вересня – на початку жовтня 1943 року, перед останнім відступом німців, мені, які іншим членам ОУН(б), був наказ залишати Дніпропетровськ і організовано їхати в Кіровоградську область формувати в лісах боївки УПА. Усього було чи то 22, чи то 32 чоловіка. Очолив групу «Арсен». Посідали на німецькі платформи і за ніч доїхали до Знам'янки (чи Олександрії, вже не пам'ятаю точно). Там ми, дочекавшись вечора, на чолі з місцевим провідником пішли до лісу. Тиждень ночували в селах Голики та Болтишка, що розташовувалися поблизу від лісу, а надалі вирушили до місць постійної дислокації в Голованівському лісі (Хмельовський та Мало-Висківський райони). Нашу групу очолював вже (як я довідався пізніше) Петро Дужий, який раніше перебував в с. Ново-Українка. Група складалася з 6-и боївок. 7-а боївка була нестабільною, до неї скеровували переважно новачків. Боївки розташовувалися в районах сіл: Лозуватка-Очеретяне-Бурти, с. Кіровка, с. Хмельове та ін.» [28]. «За шість місяців з бойовиками УПА побував у лісах і населених пунктах: Олександрії, Знам'янци, Ставидлах, Капітанівці, Малій Висці, Злинці, Хмельовому, Глодосах, Лозуватці та ін. Був пропагандистом, друкарем, кур'єром». Військовий трибунал судив мене на 10 років ІТЛ (виправно-трудовах таборів) та довічне заслання. На Україну повернувся в 1962 році» [29].

Деякі провідники підпілля ОУН(б) (учасники Похідних груп 1941 року) на території Запорізької області були скеровані до УПА. Так, в районі відомого Холодного Яру на Черкащині одним з організаторів і очільників повстанського загону був керівник осередку ОУН(б) села Новомиколаївка Мелітопольського району Іван Молодій («Сошенко») [30].

Про відділ місцевого походження, який діяв у Холодному Яру на Чигиринщині, свідчив член похідної групи ОУН(б) «Південь» Петро Дужий. Він стверджував, що у 1943 році, коли він у складі похідної групи прибув на Холодноярщину, в Холодному Яру вже було воєнізоване формування місцевих націоналістів і налічувало до 250 осіб. Про місцеве формування Холодного Яру свідчив у своїй монографії «Похідні групи...» і Лев Шанковський.

Заступник Крайового Провідника ОУН(б) на південних землях України й організаційний референт Петро Дужий [4] «Арсен» свідчив: «В середині жовтня 1943 р. в Олександрівці Кіровоградської області, куди я поїхав налагоджувати діяльність ОУН(б), був заарештований німецькою владою як націоналіст, але під час переведення в напрямку міста Первомайська втік і пробрався до Галичини» [31, с. 76]. За його спогадами, він: «організовував

боївки на обширній території переважно Кіровоградської області: Голованівські, Капітанівські, Олександрівські ліси, селища та містечка Аджамка, Фундуклеївка, Олександрівка, Новоукраїнка».

На Наддніпрянщині спочатку діяли лише окремі збройні відділи, які вели епізодичні збройні сутички. На Кіровоградщині, наприклад, боївка «Богуна», вчителів за фахом, у 1943 році мала два успішні бої – в Плетенему Ташлику та Попівці [32, с. 89].

Ярослав Петречко «Граб» організовував загони УПА в Холодному Яру зі складу оунівців, які організовано прибули з Дніпропетровської області. Аналогічну роботу проводив у Чорному лісі військовий референт КП ПівдСУЗ Михайло Медвідь – «Карпович».

14 жовтня 1943 р. провідний член ОУН(б) член Крайового проводу ОУН(б) ПівдСУЗ у Дніпропетровську, крайовий референт СБ. Петречко Ярослав («Граб», «Мовчан», «Лисий») був заарештований нацистами в Олександрівці (Кіровоградської області) [33, с. 76] разом із Петром Дужим [4] «Арсеном», під час подорожі до Холодного Яру, де організували відділи УПА. Я. Петречка німці замордували [33, с. 76]. І це були не поодинокі випадки...

Деякі члени ОУН(б) Олександрівки заарештовані нацистськими спецслужбами по дорозі до Кіровограду – їхали на зустріч з Ю. Горліс-Горським.

Начальника Олександрівської районної поліції Григорія Закревського, колишнього учасника повстанської боротьби в Холодному Яру в 1919–1921 рр., нацисти арештували і відправили до концтабору Бухенвальд де він і загинув.

14 листопада 1943 року в селі Баландино загинув політпрацівник 6 взводу партизанського загону ім. Ворошилова С. М. Межигорський. Він намагався затримати націоналістичну групу, яка розповсюджувала листівки. Командир А. С. Куценко дав наказ переслідувати цю групу першому взводу, під командуванням В. Щоголева. Взвод дві неділі шукав їх по лісах і селах. Зв'язківець Усатенко із Кримок 28.11.1943 повідомив, що в с. Кримки з'являються невідомі озброєні люди. Взвод, створивши засади, оточив ймовірні виходи з лісу. Цього ж дня в 15.00 група націоналістів була оточена. їм дали пропозицію здати зброю і йти в штаб партизанського загону. Керівниками цієї групи були Роман Іван з Кам'янки, «Назар Стодоля» (Н. В. Наконечний) з Вербівки, і один чоловік з Тимошівки. Інші були з Дніпропетровської області. Дані про групу взято під час допиту І. М. Крамаря. Вся група 13 чоловік була розстріляна. Документів ніяких не виявлено [34].

Існування націоналістичних збройних формувань на Кіровоградщині підтверджується і німецькими документами, які опинилися в розпорядженні В. Косика. Наприклад, один із командирів радянських партизанів І. Кирпа, захоплений німцями на початку листопада 1943 р., заявляв, що «українські

націоналісти створюють полки вільних стрільців у Чорному лісі, за 75 км на північний захід від Кривого Рогу» [35, с. 15–16. с. 414].

В наказі № 27 від 11.09.43 р. П.Дубового – командира партизанського загону, що базувався в Холодному Яру, йшлося: «Столяренко роззброїв групу націоналістів у Плескачівці, забрав 3 гвинтівки, 200 набоїв» [36, с. 26].

В листопаді 1943 року, у зв'язку з розгромом німцями окружного штабу ОУН(б) на Кіровоградщині та арештом його двох керівників по Олександрівському р-ну – «Тараса» і «Миколи», – Осип Безпалько («Остап») передислокувався в район м. Умані для з'єднання з загонами УПА, які мали прийти з території Волині.

Центральний Провід ОУН(б) призначив його там окружним провідником [20, с. 146]. З ним перейшли ще 18 осіб. З приходом «Остапа», з осені 1943 р., окружний Провід Уманщини, охоплював і Холодний Яр [20]. Перебуваючи в Умані, «Остап» продовжував за розпорядженням Центрального проводу ОУН(б) виконувати обов'язки обласного провідника Кіровоградської області. Наприкінці 1943 року він перебував в Умані разом із крайовим провідником ПівдСУЗ «Юрком» (Василем Куком).

У першому збройному відділі ОУН(б) – (загоні) УПА на Кіровоградщині і Черкащині, організованому Осипом Безпалко «Остапом» в с. Соснівка Олександрівського р-ну Кіровоградської області одним із стрільців був «В'ячеслав», бл. 25 років, родом із західних регіонів України. Це був майбутній організатор інших збройних відділів УПА та командир «останньої боївки УПА» в окрузі Холодного Яру.

Після переходу «Остапа» на Уманщину, вже «В'ячеслав», спільно з «Петром», «Денисом», «Миколою» та «Костею», займалися організацією збройних відділів УПА на Кіровоградщині, зокрема перебуваючи в Маловисківському районі.

У період німецької окупації у Кіровоградській області «В'ячеславом» було створено декілька націоналістичних партизанських загонів, які перебували у лісах та вели боротьбу [1, с. 146]. А вже наступним етапом його діяльності стала остаточна дислокація поблизу Холодного яру.

Невдовзі після вигнання Червоною Армією німців, тобто у перших місяцях 1944 р., «В'ячеслав» організовує вже нову боївку УПА в Олександрівському р-ні [1, с. 211]. «В'ячеслав» мав при собі підроблені документи на Нікітіна Миколу. Завжди ходив озброєний, мав при собі автомат, пістолет та дві гранати [1, с. 146]. Його помічником став Кисіль Купріян «Віктор» з с. Івангорода [1, с. 211].

В архівних документах зафіксовано, що в 1943 і 1944 рр. в Олександрівському, Кам'янському і Чигиринському районах Кіровоградської обл. оперувала боївка «УПА», під керівництвом

представника Південної похідної групи ОУН(б) «В'ячеслава». Він же очолив і Олександрівський окружний провід ОУН.

Заступником «В'ячеслава» був «Марко», він ще використовував псевдо «Петро» – справжнє ім'я Єфим Макаренко-керівник служби безпеки Південно-східного крайового проводу ОУН(б). За ним були закріплені ряд сіл Кіровоградської обл. (мав дружину, трьох дітей, батька й матір у Дніпропетровську).

У жнива в с. Стара Осота (Олександрівського р-ну. – *Авт.*), зупинивши молотарку, «В'ячеслав» провів мітинг за ліквідацію колгоспу, через кілька днів такий же мітинг провели в с. Буда Чигиринського р-ну». [37, с. 103–104.].

Довідка В. С. Рясного заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишеву про структуру та склад УПА.

2 березня 1944 р.

Цілком таємно

№ 293/сн

Зам. народного комісара внутрішніх справ СРСР, комісару державної безпеки 2 рангу тов. Чернишову

Повідомлення про структуру та склад так званої «УПА»

Кіровоградська область

У січні 1944 р. у лісах Олександрівського, Кам'янського та Чигиринського районів з'явилися дрібні бандгрупи УПА, озброєні переважно гвинтівками та автоматами. Мають також станкові кулемети.

У лісах Холодного Яру, в районі Жаботине (15 км на північ від Кам'янка-Шевченківська) оперує банда УПА, чисельність та озброєння якої не з'ясовано.

У Грушківських лісах діє бандгрупа на чолі з колишніми. начальником Олександрівської райполіції Філоненком, яка має на озброєнні гвинтівки, автомати та кулемети.

У Кримчанських та Розумовських лісах оперують дві бандерівські бандгрупи, чисельністю по 15–20 осіб кожна, озброєна гвинтівками та автоматами.

Народний комісар внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3 рангу Рясний [38, л. 112–129].

А начальник Кіровоградського облуправління НКДБ УРСР Лебін 19 березня 1944 р. повідомляв, що ОУН займалася створенням на території області «своєї повстанської дивізії» [39, с. 224].

В доповідній записці управління НКВС у Кіровоградській області за липень 1944 р. у Київ, повідомлялося:

«Протягом звітного місяця були зафіксовані факти появи окремих груп Української повстанської армії в селах Олександрівського і Чигиринського районів, розташованих в лісах Комсомольського і Матвіївського лісових районів. Бандитські загони від 4 до 11 осіб, одягнені у військову форму Червоної армії, озброєні кулеметами, гвинтівками, пістолетами і гранатами – в деяких селах вони розповсюджували в невеликих кількостях націоналістичні листівки, виготовлені в 1941–1943 роках.

7 липня 1944 року було проведено повне прочісування Комсомольського лісу, де сховалися бандити, в прочісуванні брав участь батальйон бійців чисельністю близько 1000 чоловік, проте прочісування не дало позитивного результату і бандитів в лісі не

знайшли. 8 липня 1944 року було проведено прочісування у 8 лісах, розташованих між Комсомольськими та Федварськими лісами. Таке прочісування також не дало позитивних результатів» [1, арк. 73–78].

Керівник Уманського окружного і обласного проводу Осип Безпалько «Остап» підтримував зв'язок із Центральним проводом ОУН(б) через зв'язкову «Марусю» (справжнє прізвище та ім'я досі не встановлені). Зв'язок з підпіллям ОУН на Кіровоградщині та відділами УПА в Олександрівському районі (командири: «В'ячеслав» і «Петро»), в Маловисківському та Хмельівському районах (командири: «Кость», «Денис» та «Микола») здійснювався «Остапом» через зв'язкову «Галину», жительку с. Красносілки Олександрівського району, яка з осені 1943 р. перебувала на нелегальному становищі).

Вона отримувала завдання від командирів боївок УПА «В'ячеслава» і «Костя» з організаційних питань по налагодженню підпілля ОУН(б) та боївок УПА на території краю. Саме завдяки їй підтримувався зв'язок із керівником Кіровоградського обласного проводу ОУН(б) та невеликих місцевих загонів УПА (які організовувалися на Кіровоградщині та Уманщині) Осипом Безпалко (Безпалько) – «Остапом». Вона добиралася до нього в Умань.

Протягом 1944 р. «Галина» направлялася до Рівненської області, куди привозила кореспонденцію для командуючого УПА-Південь «Ле» (він же: «Леміш», «Безіменний», Василь Кук), яку передавала через його наречену Уляну Крюченко. Для конспіративного проїзду на залізниці «Галина» отримала від «В'ячеслава» документи на ім'я Олександри Павлівни Остапчук. Мандрувала аж до легендарного села Дермань Рівненської області. Там у будинку Архипа Бухала і його сестри Дори певний час знаходилася явкова квартира командира УПА-Південь Василя Кука. Також, по завданню «Марка», їздила в Дніпропетровськ.

«Галина» – як встановлено, справжнє ім'я та прізвище Олександра Михайлівна Бенецька (Вікторова), 1908 р.н., уродженка с. Красносілки Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. Навчалася перед Другою світовою війною в Київському інституті на літературному факультеті. За одними даними: «...розповідала, що її чоловік був петлюрівцем, помер у 1920–1922-х роках», за іншими, «була відрахована в зв'язку з тим, що її чоловік Вікторів був арештований органами НКВД за націоналістичну діяльність». [1, с. 137]. Повернувшись у с. Красносілку працювала завідуючою пошти.

Один із членів ОУН(б) свідчив: «...вона з 1942 р. проводить націоналістичну діяльність, розповсюджуючи листівки ОУН(б) у масовій кількості, що привозяться нею повними валізами». [1, с. 137]. Ці дані підтверджуються ще одним свідченням: «Бандгрупа в с. Красносілка з'явилася наприкінці 1942 р. і весь період німецької окупації оперувала в с. Красносілка, протягом цього часу учасники бандгрупи мали тісний зв'язок із наступними жителями села Бінецькою Олександрією, Коновал

Марком Павловичем, Пшик Агафією, Мандзюк Ксенією Мефодіївною, Ковченком Григорієм Григоровичем, Дишлевою Марією у яких вони періодично перетримувалися в квартирах».

За іншими даними: «До оунівського підпілля «Галина» залучена у вересні 1943 р. Григорієм Витріщакком. Виконувала роль зв'язкової відділів УПА «Остапа», «В'ячеслава» та «Кості». Серед місцевих селян розповсюджувала оунівські листівки, які отримувала від «Миколи». З початком посилення німецьких репресій щодо учасників націоналістичного підпілля «Галина» переходить на нелегальний стан. Від Витріщака отримала паспорт на ім'я Ганни Іванівни Полозової. На початку листопада 1943 р., члениня ОУН(б) «Галина» проживала на нелегальному становищі в с. Баландине Кам'янського р-ну (теперішня Черкаська обл.) почергово в помешканнях Івана Коваленка, який жив на краю села і Леоніда Поправки» [1, т. 1.].

З поверненням радянської влади за підпілля ОУН(б) взялися органи СМЕРШу та НКДБ. У липні 1944 р. «Галина» разом із заступником «В'ячеслава», керівником служби безпеки Південно-східного крайового проводу ОУН(б) «Марком», він же «Єфим», він же «Петро» виїхала на Київщину.

Хата члена ОУН(б) Никифора Кисіля («Інваліда», «Чіпки») в с. Івангороді Олександрівського р-ну, являлася штаб-квартирою цього озброєного угруповання УПА. Він приймав по пароліях інших націоналістів, що прибували звідусіль для зв'язку з «В'ячеславом». Паролями, зокрема, являлися: перша фраза – «Чи далеко до Чигирина», відгук – «Сідайте, я розкажу». Друга фраза: – «Північ», відгук – «Південь». Після обміну паролем та відгуком, потрібно було запитати у «Чіпки»: «Чи я можу бачити Віктора? Мені Віктор потрібний». «Чіпка» влаштовував зустріч із «Віктором», а «Віктор» організовував побачення із «В'ячеславом». Купріян Кисіль «Віктор» був рідним братом Кисіля «Чіпки» та найдовіренишим і найближчим соратником «В'ячеслава». Він керував усією системою зв'язку із «В'ячеславом». У штаб-квартирі зберігалися дві друкарські машинки (радянська і німецька), зброя, велика кількість паперу, майже 200 шт. радянських паспортів, штампи і печатки та інші речі, що належали боївці УПА [1, т. 1.].

У 1946 р. на допиті в начальника відділу Слідвідділу КДБ по Кіровоградській обл. капітана Пермінова, член боївки УПА, особистий охоронник «В'ячеслава», житель с. Баландине, Кам'янського р-ну Поправко Пилип Кононович («Степан») свідчив: «В'ячеслав» щось друкував на цих машинках у квартирі Никифора, я тим часом переховувався на горищі. Пізніше ці машинки були віднесені в с. Юрчиху. ...Жінка із с. Юрчихи, відома мені зі слів «В'ячеслава». Особисто з нею я не зустрічався, бо «В'ячеслав» та його довірений помічник та «права рука» – Купріян Кисіль («Віктор») навіть від нас її квартиру приховували. Знаю,

що до тієї жінки «В'ячеслав» та «Віктор» носили різні речі та продукти. Відомо мені, що «Віктор» збирався на ній одружитися.

...У липні 1944 р. я відвідав свою дружину в Кам'янці, де вона проживала в будинку свого батька – Коваленка Власа та розповів, що перебував у бандерівській групі. Надалі заходив до неї кілька разів. Приблизно листопаді 1944 р. приніс дружині 10 метрів мануфактури, мило, сірники, забрані у селі Янівці» [1, т. 1.].

Готуючись до продовження боротьби в тилу Червоної армії, Провід ОУН(б) поставив перед місцевими оунівцями завдання вливатися до радянських партизанських загонів, підпільних комуністичних організацій, здобувати в них довіру. Досягти цього можна було активною роботою проти німців. Уважалось, що після повернення радянської влади це стане надійним прикриттям [40, с. 28].

...«Житель с. Стара Осота, Олександрівського р-ну, Кіровоградської обл., на ім'я Іван, фельдшер або лікар, приблизно 25–28 років, середнього зросту, фігура середня. У його будинку проживає батько та мати. Були утримувачами явкової квартири [31, с. 126–127]. За часів німецької окупації у хаті його батька деякий період часу проживав Провідник Південно-східного крайового проводу ОУН(б) Василь Кук («Леміш», «ЛЕ», «Безіменний», «Юрко»), а також інші керівні оунівці-західники, звідки влітку 1943 р. В. Кук вибув у Ровенську область [31, с. 84–114].

Поправко Пилип Кононович («Степан») свідчив: «За словами «В'ячеслава» мені відомо, що Іван за німецької окупації по лінії ОУН(б) був направлений до партизанського загону для проведення серед партизанів відповідної націоналістичної роботи. Я особисто бачив у Івана документ за підписом командира партизанського загону Куценка. У документі говорилося, що він Іван перебував у партизанському загоні. Цей документ при мені Іван передав «В'ячеславу», останній зняв кілька копій. «Марко» зняв із документа копію друку, і зробив такий самий друк. Влітку 1944 р. я та інші учасники бандгрупи УПА ховалися у сараї Івана, останній постачав нас продуктами. Крім того Іван передав «В'ячеславу» ракетницю і ракети та близько 200 штук патронів до автомата. Коли вдруге ми зайшли до Івана, вдома його не застали. Його батько та мати запропонували нам обід, після чого ми пішли» [1, т. 1.].

Це був – Іван Петрович Черкас, старший лейтенант-медичної служби Червоної армії. До війни працював фельдшером у с. Вербівці на Кам'янщині. Воював, попав в оточення, добрався на батьківщину в с. Олександрівку. Законтакував із націоналістами, потім за їх завданням був у партизанському загоні А. Куценка в Комсомольському лісі. Мав і там контакти з націоналістами із загону, що дислокувався поруч. Ще коли І. П. Черкас був живий, один із авторів цього дослідження, почесний краєзнавець України О.Ветров, записував у нього спогади. Фрагменти пізніше, опублікував у своїй книзі «Таємниця Холодного Яру. Невідома війна: національний рух опору у 1940–1950-х роках»: «...мене визвав

А. Куценко і наказав піти констатувати смерть українського націоналіста, бувшого старшого лейтенанта Радянської Армії. З загону повели його в ліс два бійці (родом із с. Івангорода). Я йшов позаду. Цей націоналіст теж був родом з Івангорода. Він попросився оправитись. Потім попереду пролунали постріли. Конвоїри сказали мені, що він утік. Повернувшись в загін, доповіли, що він утік. Куценко вислав групу на пошуки, які не увінчалися успіхом. Цей чоловік прийшов добровільно в загін, а Куценко подумав, що націоналісти направили в загін диверсанта» [41].

Пізніше, посланий із групою партизанів у Холодний Яр, для зв'язку з партизанським загonom П. Дубового, Черкас І. П. залишився з іншими партизанити з П. Дубовим у Холодному Яру. А Куценко посилав посланців навздогінку, щоб і його розстріляли... Та дарма, Іван Петрович, зарахований бійцем у взвод свого земляка з Осоти (мого батька Ветрова В. Т.) благополучно довоював до прориву партизанами німецького фронту на р. Тясмин. А пізніше, у 1944 р. продовжував контактувати з членами ОУН(б), а потім УПА [42].

З протоколу допиту Черкаса І. П. від 26 лютого 1946 р.: «Вже після мого повернення з партизанського загону, тобто після вигнання німців із району, «В'ячеслав» цікавився де і скільки збереглося партизанських землянок, станом біля лінії оборони, наявністю у лісі продовольства тощо». [31, с. 126–127].

І. І. Коваленко був пов'язаний з ОУН(б) ще з часів окупації. Утримував нелегальну явкову квартиру і виконував роль зв'язкового. І при німцях і при «советах» часто ходив за дорученнями проводу ОУН(б) в Златопіль, Капітанівку, Бандурове і Холодний Яр. Про нього односельці пліткували: «Дід Іван стоїть на полі і виглядає Незалежну Україну». Членів боївки і підпільників потрібно було харчувати і робити для цього продовольчі запаси. Із свідчень на допитах Поправко П. К. («Степана»): «Навесні 1944 р. Поправка Мотрона та Кучеренко Федосій разом із націоналістами пішли до Красносілки за пшеницею, щоб доставити її Коваленку Івану в с. Баландине».

Коли перед приходом Червоної Армії члени боївки УПА залишили 7 німецьких автоматів, 21 гвинтівку, кулемет і набої, І. Коваленко все позмащував, попакував у мішки і удвох із дружиною закопали в урочищі Мельникове. Потім втекли до с. Бандурове, де переховувалися два роки, аж до 1947 р. Пасли у лісі скот. У Бандуровському лісі була підземна криївка, де переховувалися боївкарі УПА [1, т. 1.].

Поправко Леонід рідний брат Поправко Пилипа («Степана»). Був убитий в 1944 р. працівниками НКДБ при спробі втечі під час арешту [1, т. 1.].

Поправко П. К. («Степан») свідчив на допитах: «Одного разу в 1943 р. «Галина» була затримана представниками передових частин Червоної Армії, утрималася під вартою два дні, але їй вдалося втекти і знову зв'язатися з загonom УПА. ...Влітку 1944 р., двічі, «В'ячеслав»,

«Віктор», «Марко» і я ночували біля «Чіпки» в будинку (с. Івангород), а вдень ховалися на горищі. Коли ми вперше прийшли до будинку «Чіпки», там уже перебувала, відпочивала «Галина». ...Жителька с. Стара Осота – «Остапиха», років 40, середнього зросту, щільної статури, мала сина 15–16 років. Була утримувачкою явкової квартири. У неї два місяці жила «Галина», часто заходили «Марко», «В'ячеслав» і «Віктор». Двічі з ними був і я. Обидва рази я тільки їв у квартирі, але не ночував. «В'ячеслав» казав, що «Остапиха» є націоналісткою зі стажем, що він у неї ще за німців знаходив притулок» [1, т. 1.].

Лісник Грушківського лісництва Фокій Каплюхий (своя людина у Грушківці) допомагав (пік хліб, забезпечував молоком і зброєю). Група УПА знаходилася біля його хати 15 днів [1, т. 1.].

Загін «УПА» діяв до вересня 1944 р., поки, в результаті зради, не були вбиті командири загону «В'ячеслав» та «Віктор». Зрадники – їх же два місцеві особисті охоронці, які застрелили своїх командирів сонними в лісі. Можливо хлопцям-патріотам, що міцно спали в лісі, саме тоді, снилася «Вільна і Незалежна Україна». Житель с. Баландине Поправко Пилип («Степан») і житель с. Івангорода Мойса Антон («Петро») зговорившись, одночасно вистрелили з автоматів у сплячих: Поправко у голову «В'ячеслава», а Мойса у «Віктора». Тіла кинули в густий чагарник і притрусили їх листям та травою. З допиту Поправко П. («Степана»): «Вбито було 14–15 вересня 1944 р. ...Про їхнє вбивство знали тільки я і Мойса». Потім вони переховувалися. Жили або вдома, або по «явкових квартирах» ОУН(б). Коли їх питали, куди поділися «Віктор» із «В'ячеславом», відповідали, що ті поїхали на Західну Україну [1, т. 1.].

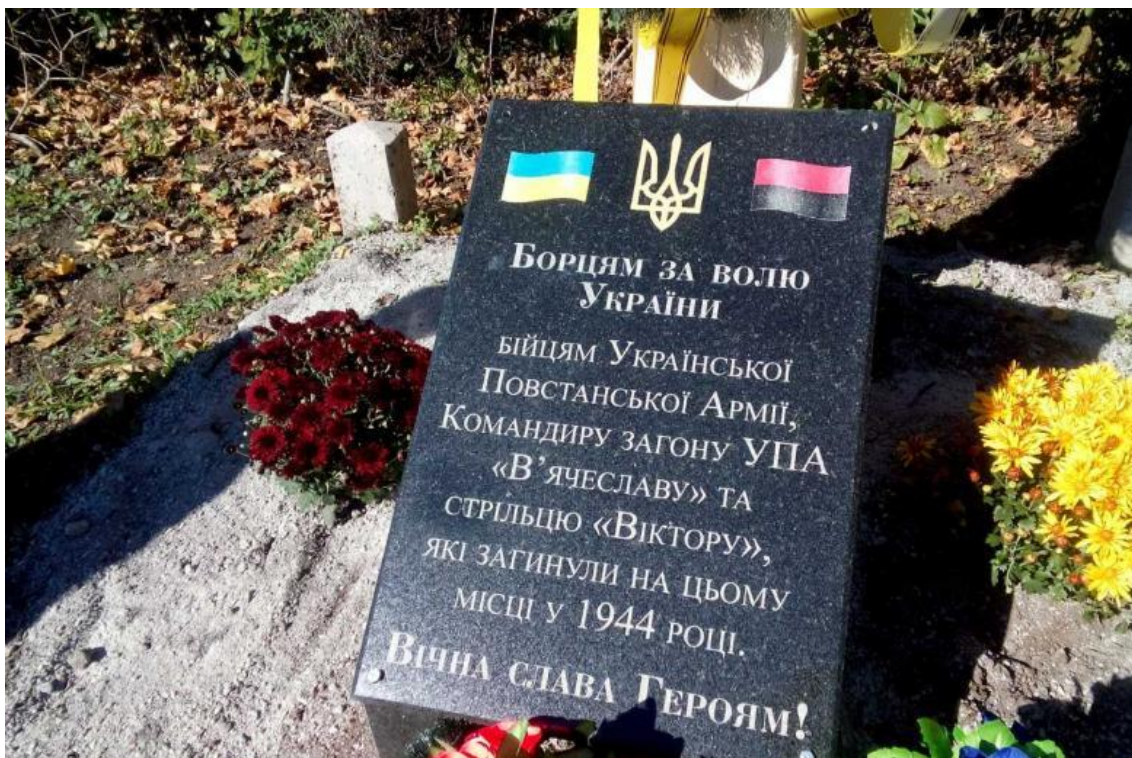
Проїшло багато часу і лише в грудні 1945 р. Пилип Поправка прийшов в органи НКДБ із повинною. Зізнався у своїй діяльності, здав Мойсу і почав давати покази про всі явки і тих хто підтримував боротьбу за Незалежну Україну. Почалися повсюдні арешти... Учасників, а загалом 15 осіб засудили на строки від 5 до 15 років у справі «бандгрупи В'ячеслава».

А що ж самі зрадники? Вони в «подяку» від радянської влади отримали по 15 років ув'язнення в концтаборах. Додому вони вже не повернулися [43, с. 230–231].

Лише через 74 роки місце загибелі і поховання командира УПА «В'ячеслава» і його помічника «Віктора» знайшли члени ОУН на чолі з легендарним Семеном Сорокою, котрий колись, ще в окупацію, був молодим вояком УПА у «В'ячеслава». У 2018 р. до Дня Незалежності України неподалік с. Гайове Олександрівського р-ну (Кіровоградщина) бійці 12 ЗТО УДА, ВП ГО «ДІЯ», представники місцевого козацтва та Молодь Яроша урочисто відкрили пам'ятний знак «Борцям за волю України» – бійцям УПА».

Це по-людські і по християнські!

Слава Україні! Героям Слава!

Плита на могилі «В'ячеслава»

Список використаних джерел

1. ГДА СБУ, ф. 65, спр. 9139, т. 1.
2. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.
3. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // *Український визвольний рух*. Львів: Мс, 2006. Збірник 7.
4. <http://ukrnationalism.com/history/2941-slavnyi-lytsar-ukrainy.html>
5. УПА: спогади, документи. К., 2016. http://history.org.ua/LiberUA/UPASpog_2016/UPASpog_2016.pdf
6. Матла З. Південна похідна група. «Наша книгозбірня». Ч. 10. Мюнхен, 1952.
7. Чорномаз Б. Д. Гурби і Уманьщина. <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/130336/125982>
8. Глід С. Фрагменти життя і мук. (Спогади з часів німецької окупації України). Лондон. Видавництво Союзу Українців у Великій Британії, 1955.
9. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.
10. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944). М.: Политиздат, 1965.
11. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Університетське видавництво «ПУЛЬСАРИ», 2002.
12. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ, 1996.
13. Центр Досліджень Визвольного Руху https://texty.org.ua/articles/102993/pohid-na-shid/?fbclid=IwAR0D2CJdWcSadvG_vk_nplT_FqbgHVTRCnljTE5S68f8_mcRKQTBu_oERwtE
14. Реабілітовані історією. Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів. У п'яти томах. Т. 2. Радянські репресії проти національного підпілля Дніпропетровщини (1939-середина 50-х років ХХ ст.). Дніпро. Монолит, 2018.

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

15. Ветров О. Таємниці спаленого хутора Буда: Розкриття «білих плям» історії. Погляд із ХХІ ст. через призму першоджерел і усноісторичних свідчень (комплексне, документальне дослідження) / Чигиринщина в історії України. Збірник 9. Чигиринщина: 30 років Незалежності. Матеріали Дев'ятої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України». 26 травня 2021 р. Черкаси, 2021.
16. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен. 1953.
17. Стахів Є. Спогади. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Надніпрянщині. (Програмові зміни в ОУН) (II) «Сучасність», 1986. № 6.
18. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. Збірник документів і матеріалів. «Промінь». Дніпропетровськ, 1965. 305 с.
19. Архів партизанського руху на Україні. Ф. 62, оп. 2, спр. 296.
20. Черномаз Б. Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 роках. Монографія. Умань, 2002. 402 с.
21. Літопис УПА. Книга 34. ОУН на СУЗ в 1943–1945 рр. Торонто – Львів. Видавництво «Літопис УПА», 2017.
22. Черномаз Б. У полон не здаватися. Національно-визвольна боротьба на Уманщині (1941–1945) // Шлях перемоги. 14 жовтня 1998 року.
23. Черномаз Богдан. Інтерв'ю. // Наша Україна. 14 травня 1998 року.
24. Волинь. Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946.
25. <https://texty.org.ua/projects/102993/pohid-na-shid/>
26. <https://tyzhden.ua/History/6585>
27. ДАДО: Ф. 19. Оп. 4. Спр. 52.
28. https://ukrnationalism.com/history/3480-sphady-mykoly-samiilenka-19172001-chlena-oun-lysoho-ta-biitsia-upa-kolesy.html?fbclid=IwAR1Pe_MWpjkWwacWeWW0juKaqrRGXif_0Gh8Lhawa6PS44zGZQDgmF0hKaI Націоналістичний портал 12 листопада 2018.
29. УПА залишила слід? Газета «Вперед», 1992. 12.10.
30. <https://zp.depo.ua/ukr/zp/providniki-nezalezhnosti-yak-zaporizhci-v-upa-voyuvali-20171013657774>
31. ОУН і УПА на Центрально-українських землях. Документи та матеріали / Упорядники Сергій Хмара та Борис Шевченко.
32. Мазур В. Ми плекали віру у визволення України.
33. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник другий. Нью-Йорк, 1995.
34. Державний архів Черкаської області. Ф. 46199. Оп. 8.
35. Король В. Система каральних органів в окупованому Києві. *Історія в школі*. 2000. № 11–12.
36. Архів партизанського руху на Україні. Ф. 62, оп. 2, с. 269.
37. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Кіровоград, 2007. Т.4.
38. ГА РФ. Ф. Р-9478. Оп. 1. Д. 130. Л. 112–129. Подлинник. <http://doc20vek.ru/node/2377>
39. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Монографія. Дніпро. «Герда», 2017.
40. Трофимович В. Підпілля ОУН(б) та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. №3.
41. Ветров О. Таємниця Холодного Яру. Невідома війна: національний рух опору у 1940–1950-х роках. Черкаси: Вертикаль, 2009. 265 с.: іл. (Бібліотека патріота України).
42. Польові дослідження почесного краєзнавця України Ветрова О. В.
43. Петренко І. Кіровоградщина повоєнна. (1944–1948 рр.). Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України». 2011.

УДК 069.5+94 (477) «1941-1945» (092) Задніпровський

**МИХАЙЛО ЗАДНІПРОВСЬКИЙ: ФРОНТОВІ ЛИСТИ
ДО РІДНИХ З ФОНДІВ КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА**

Наталія ПУГАЧ,

*старший науковий співробітник історичного музею
Кам'янського державного історико-культурного заповідника*

У січні 2024 року виповнилося 100 років від дня народження Михайла Олександровича Задніпровського – народного артиста України, одного із основоположників відомої акторської династії, нашого земляка. Про Михайла Задніпровського як неповторного актора відомо немало. Сьогодні кожен, хто цікавиться його творчістю, має змогу на різноманітних інтернет-ресурсах познайомитися із спогадами рідних, друзів Михайла Олександровича, його колишніх колег по театру ім. Івана Франка: «...Незвичайна людина. Неповторний і незабутній для усіх, хто його знав». «Дуже колоритна, дуже яскрава постать. Він мав якусь притягальну силу». «Бог його нагородив і зовнішністю, і статурою, і прекрасним обличчям розумним». «Взірець українця: красивий, як українець, породистий такий, ліричний, як всі українці. Може, навіть занадто ліричний». «До двох метрів росту. Козарлюга...», – так згадують актора його колеги і друзі. Актриса Галина Семененко говорить: «Я думаю, що людина, щоби добре займатися якоюсь справою, повинна для цього народитися. Михайло Олександрович для цього народився – щоб бути актором. Може, тому і актор він був дуже талановитий: у нього почуття були сильні...» [1].

І справді, акторська доля готувалася Михайлові, мабуть, із самого народження. Його батьки, сільські інтелігенти Олександр Єлисейович і Дарина Федорівна Буряченки, захоплювалися народною піснею, співали в хорі, грали в самодіяльному театрі, що діяв при Кам'янській «Просвіті». Михайла ще учнем почали називати «артист Міша», після того, як вдало зіграв у шкільному театрі. По закінченні Кам'янської десятирічки юнак мріяв вступити до столичного театрального вишу. Та не судилося: почалася німецько-радянська війна, і він, 17-літній хлопець, добровольцем пішов на фронт.

Син Михайла Олександровича Лесь Задніпровський згадував: «Мати з батьком його благословили, і він з друзями пішки пішов на Дніпропетровськ. Це уявляєте, скільки вони йшли... Половина вернулися додому. Він сказав, що документи загубив і що йому 18... Далі був відступ, далі – бої на Дону, Сталінград... І у нього на Дону перше поранення, під Сталінградом – друге. І третє поранення уже в Корсунь-Шевченківській битві...» [1].

Після лікування в госпіталях Михайло брав участь у боях за Будапешт і Бухарест. Війну закінчив у Празі. Лесь Задніпровський розповідав: «Відень зльоту взяли. Приїхали у Відень, так він перші весняні жовті квіти назбирав на околицях і пішов до пам'ятника Моцарту і Штраусу. Як казав мій хрещений батько Леонід Биков, «Війна приходяща, а музика вічна...» [1].

Служив Михайло Олександрович в артилерії, у військові розвідці. Сорокап'ятки стали його любов'ю на усе життя. Після чергового поранення став учасником армійської самодіяльності, виступав у госпіталі, потім – у концертній бригаді. Ще тоді фронтові листи до рідних він підписував «Днепр». Очевидно, саме з воєнних років і з'явився псевдонім майбутнього артиста.

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається кілька фронтових листів Михайла. Молодий, романтичний, завзятий, енергійний, сповнений юнацького максималізму, трохи хвалькуватий – таким постає майбутній актор у своїх листах до рідних. За ними можна простежити всю «географію» боїв, у яких брав участь Михайло Буряченко. Деякі з листів підписані просто «фронт». Листи написані російською мовою, подаємо їх в українському перекладі.

З листа до тітки від 22 грудня 1943 року: «...Перемога – щастя! Скоро-скоро вона прийде. Це говорять рівний вогонь наших гармат, могутній лязкіт танків, наше непереможне, нищівне «ура».

...Життя фронтове зрозуміле тільки солдату, не кожен зможе його зрозуміти... Іноді приходить горе. Його змінює щастя, але, поєднуючи усе разом, живемо добре. Ось зараз, коли я пишу, товариші співають пісню. Ніжні звуки піднімаються кудись угору, потім ідуть низом і згасають в синеньких вогниках пічки, біля якої затишно примостилися брати (їх же інакше й не можна назвати, як брати): «Було б тобі, рідна мати, щастя-долі дати...» Душа підіймається... Здається, що цю пісню повинні знати усі, здається, що той, хто не любить її, не вдихає її слова, той серцем сина не може любити матір, життя, щастя. Мати дала життя. А життя дає щастя... Мати дала путівку в життя. Здається, прості слова, а скільки радості й щастя, стільки дум проникають в душу, і стискає морозом серце, коли не бачиш перед собою її (матір), не чуєш її лагідних слів: «Синку. Михасю...» [2].

Лист від 13 листопада 1944 року. Підписано «Фронт»: «Золотко, Таюсік! Я трохи сердитий і більше радий, що ви мене чекаєте додому. Але покамість ви не почувте, що гітлеру голову не відірвали, я додому не приїду. Та і як можна? Те, що я пережив і четвертий раз мене зачепила ворожа корма, це нічого не означає. Я, по-перше, мушу ще багато й багато разів помститися! Я ще в силах розвернутися радянською кормою так, що різні фріци утримались би за весло...

Правда, рубців на моєму тілі багато від поцілунків. Ноги «загримовані» шрамами. Та це усе нічого, та що б я був за солдат без такого «гриму». Останній раз вийшло дуже просто. Останній раз Днепр пішов, щоб піймати язичка (фріца) для того, щоб узнати, скільки їхньої гідоти сидить перед містом в окопах. Пішли. Набрал Мишка в кишеню гранат, пістолет за пояс, ніж в халяву і...

Піймали паршивого такого єфрейтора і вночі ненароком потрапили на мінне поле і підлетів я трішки в повітря. Німця розірвало (жаль, що на шматки, не довелося показати плоди своєї роботи). Одного дружка поранило, а мене грякнуло об землю, оглушило на тиждень і нога моя відмовилася на деякий час працювати. Оце уся проста вилазка розвідника. Я тепер, звичайно уже ходжу, назло усім ворогам. Професію тільки змінив. Став «артистом». Працюю в ансамблі. Думаю, що й тут не підведу.

Солдати по кілька разів викликають на біс. Тільки й чути «Задніпровський приїхав, значить діло буде!» «Ану Мишка, гречку дай!» Ну, а Мишка як дасть, та ще як горілки піднесуть, то тоді сцена хоч трісни... Ось як я живу.

...Тая, прошу, коли прийдеши до нас, візьми патефон, знайди пластинку «Гомін, гомін по діброві», прослухай. Вона мені дуже подобається. Це з мого репертуару...» [3].

З листа до матері: «...Твою фотографію я завжди кладу під голову, коли лягаю спати, а встаю, то обов'язково подивлюся на неї, на тебе, моя мила старенька мама. Буває час такий підійде, що не знаєш, що робити, за що братися. В ці дні я чекаю, щоб швидше прийшла ніч. І коли усі вляжуться спати, я залишаюсь сам, покладу твою фотографію перед собою. Говорю з тобою і дивлюся, дивлюся... Мені тоді здається, що ти зі мною і так легко стає на душі, що забуваєшся, і тільки тоді я можу спокійно заснути, просячи Бога, щоб ти приснилася мені... Коли ж це збувається – щастю моєму немає меж...» [4].

25 жовтня 1944 року, Угорщина. Лист до батька: «Уявляю собі тебе. Завжди за роботою. Трудівник ти наш, милий мій батьку, скучив твій Мишка за тобою. Ох, як скучив... Хотілося б побачити тебе, мені здається, що ти постарів, але той же незамінний мій татко. От зараз ти перед моїми очима... Згадую тебе, коли ти йшов з роботи на обід, такий втомлений, але бадьорий і все завжди помічав. От тільки я трохи «підкачав» – лежу. Але витримаю і цю рану. Гарту у мене вистачить. Люблю вас міцно, значить ніяка сила не зможе мене подолати....

Життя моє протікає відмінно. Догляд хороший. Дівчата відбою не дають. Та квіти принесе, та книжку. А інша словом добрим обласкає, дякую їм. На перев'язку ходжу кожен день. Ходити не дають багато. Вчора лікар санітарові наказав, щоб у разі чого рушником прив'язав до

ліжка і все. То він мені тепер спокою не дає. Чоботи мої від мене забрав. І каже: «Я тебе, розбишаку такого, й точно прив'язу. Нічого не поробиш – хоч і важко мені, але терплю, лежу. А так би пішов бродити. Ну скоро випишуть тоді своє наверхстаю.

Ось тільки майор приніс газети свіжі. Питає: «Ну, Дніпр, як, не прив'язували сьогодні?» Хороший чоловік. Завжди просить: «Заспівай щось рідне. Любить дуже пісню «Ревуть, стогнуть гори-хвилі». Звичайно, прохання я завжди виконую. Радий безмежно.

Не знаю, за що тільки мене люблять, а люблять усі. Вся дивізія знає Дніпра. Сьогодні полковник через старшину привіт мені передавав. Скажи, каже, хай кидася це діло, а то тут сумно без нього. Так, скоріше б видужати. Набридли мені ці койки лікарняні та запахи ліків. Прямо бррррр. Черговий кричить відбій тільки мені, всі уже сплять. 12 годин ночі, а спати мені не хочеться. Усі боки вилежав...» [5].

29 жовтня 1944 року: «Батьку, додому у відпустку я не приїду. Я вам про це уже давно писав. Навіщо знову це повторювати? Кінчаємо з гадом – і у відпустку... Ні, погано ви тоді знаєте свого Мішку. От війну закінчимо, а тоді вже чекайте, з вином, звичайно. Що ж я, кращий за інших? З якими б очима я б прийшов до командира по відпустку. А він би спитав: «Як, Дніпр? Значить, залишаєш свою героїчну?» ...Милі мої, не можна мені так. Заспокойтеся, Мішка витримає все і з перемогою додому вернеться.... Хлопці почули про це (я їм розповів): «Що вони у тебе дома так не терплять? Не знають, що нікому й заспівати нам буде?» Кажуть: «Командир би відпустив, та ми не відпускаємо – хіба можна?»

От бачите. Хіба мені совість дозволить покинути таких хлопців, таких героїв?.. Зараз от дівчатка знову квіти мені принесли. Привітали з нагородою. Як бачите, турбуються. Люблять. Правда, відбою від дівчат немає. І що вони в мені знайшли хорошого? Ви, може, знаєте?»

Сьогодні ходив на перев'язку. А лікарка мені каже: «Міша, я тебе вперше побачила ще в 43-му році і думаю: дай Бог, щоб цей хлопчик 100 років жив, так ти мені сподобався». Хороша така жінка, вона мене вже вдруге лікує. Дякую їй дуже. Подарувала мені спальний костюм – піжаму оксамитову і брюки. Гарний такий костюм. (Вона його в Бухаресті купила). «Це, каже, за те, що ти видужав». Так що я здоровий. Дякую лікарям. «Шельменка» отримав. Дякую. Скоро буду грати. Пришлю фото, я ж зараз в Ансамблі, прийняли тоді, коли контузило...» [6].

З листа від 4 листопада 1944 року (підпис «фронт»): «..Закінчив десятирічку, здається, жити б у своє задоволення, та прокляті чорні вандали нав'язали нам війну. Став захисником-солдатом. Горжусь навіть тим, що жодного дня не довелося бачити проклятої окупації, що захищав

Волгу, Дон, гнав з Дніпра, з Карпат. Горжусь, що воював на Дунаї, про який колись читав в географії, який бачив на карті, позначений синьою хвилястою смугою. Довелося. Залишусь живим, буде що згадати. Попереду Берлін. Попереду перемога. Хороше слово «Перемога»...

Трохи про себе. Живу по-старому. Здоровий. Багато дуже доводиться працювати. В минулому місяці нового року кожен день давали по два – по три концерти і спектаклі у важких фронтових умовах.

Зараз без відриву від роботи з обслуговування бійців переднього краю й тилів працюємо над новою великою програмою до свята Червоної Армії. Сьогодні насилу в баню вирвався...» [7].

Розповідаючи про фронтові роки Михайла Олександровича, Лесь Задніпровський згадував: «Батько дописав собі рік, щоб його взяли на фронт. А потім йому все пригадали. Коли йшов на демобілізацію в 45-му, сказали: «Вы обманули товарища Сталина и Родину. Вы должны ещё год служить». І він ще рік дослужував в ансамблі пісні і танцю Закавказького військового округу в Єревані» [1].

Фронтові роки ніколи не відпускали Михайла Задніпровського. Усе його подальше життя так чи інакше було пов'язане з ними. Після багатьох поранень ноги актора були схожі на грона винограду. Вони дуже боліли, та артист завжди ходив із виправкою, ніколи не жалівся. Ночами просиджував у ванній з холодною водою, а вранці все одно вставав раніше за усіх, поголений, одягнений в чисту сорочку. Лікарі пропонували ампутацію, та він категорично відмовився. Переніс кілька операцій, йому поставили штучні вени. Але вони не прижилися, почалося відторгнення, зараження крові. 9 червня 1980 року Михайла Задніпровського не стало, йому було всього 56 років. Але у фронтових листах, що зберігаються у фондах КДІКЗ, Михайло залишається жити молодим і завзятим. Його листи допомагають пізнати ще одну грань видатного українського актора.

Список використаних джерел

1. Спогади. Михайло Задніпровський. Суспільне. Новини. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JTy7apWHRmQ> (дата звернення: 11.11.2023).
2. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист від 22.12.1943 р. Фонди КДІКЗ. Інв. № 3329
3. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист від 13.11.1944 р. Фонди КДІКЗ. Інв. № 3328
4. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист до матері. Фонди КДІКЗ. Інв. № 3332
5. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист до батька від 25 жовтня 1944 р. Фонди КДІКЗ Інв. № 3327
6. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист до батька від 29 жовтня 1944 р. Фонди КДІКЗ.
7. Михайло Буряченко-Задніпровський. Лист від 4.12.44. Фонди КДІКЗ. Інв. № 3330

УДК 908(477:46):930.25

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ЧИГИРИНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.:
«СПОКІЙНО ПРО СТАРІСТЬ...» ІЗ ОДНОГО ЗАПИСНИКА**

Оксана ГОРЕНИЧ,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
НІКЗ «Чигирин», член Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

*«Сила і краса є благами юності,
перевага ж старості – розквіт розсудливості»
Демокрит.*

Працюючи над темою «Повсякденне життя населення Чигиринщини від 40-х років ХХ ст., до сьогодні», завжди знаходиш щось самобутнє і неповторне у житті людей свого краю. Найкращим джерелом для дослідження повсякдення є спогади, розповіді, записи старих людей. Літня людина відрізняється від інших не тільки числом прожитих років. Серед старих людей багато найрозумніших, наймудріших, які за довгі роки свого життя накопичили великий запас знань і досвіду – як життєвого, так і трудового.

Існує багато висловів та афоризмів, які намагаються окреслити поняття «старість». Найбільш істинне, що «старість» – це коли у тебе є відповіді на всі питання, але тебе ніхто не запитує. Саме старі люди помічають, навколо себе те, чого не бачать молоді за роботою або через душевну бідність. Старим стаєш цінувати природу, все живе навколо, а найбільше хвилюєшся за своїх дітей.

Святе письмо говорить, що старість людини, її мудрість не обчислюється кількістю років. Коли людина літня, але має молодечий дух в собі, то й почувається вона при силі [1]. Саме такою була жителька села Суботів Пасічник Єфросинія Прокопівна (09.10.1923–17.11.2012).

Приводом для дослідження став особистий щоденник жінки, у якому вона вела записи у 85(!) років. Незважаючи на вік, у рукописі простежуємо чіткість літер при написанні, дотримання каліграфії. Жінка викладала свої думки на папері у вільній формі, намагаючись римувати текст. Висвітлюється жартівливий характер авторки, її життєвий оптимізм, любов до рідної землі, до всього живого, а особливо до своїх дітей. На жаль, інші рукописи (про наявність відомо від онуки – авт.), невідомо у кого зберігаються зараз, і чи є наявними? – а вони можуть бути цінним історичним джерелом. У них, зі слів онуки Наталії, занотовані теж у римованій формі моменти робочих трудовнів у місцевому колгоспі, пережите у особистому житті [3].

Пасічник Єфросинія Прокопівна закінчила 7 класів Суботівської школи, працювала на різних роботах у місцевому колгоспі: ланковою, бригадиром, обліковцем рілничкої бригади, редактором місцевої сільської газети. Мала трьох дітей – дві доньки та сина. Із слів доньки Галини: «Мати дуже любила читати книжки. У неї була надзвичайно багатою уява і якщо вона не мала за роботою часу прочитати художню книжку, то читала першу сторінку і останню, а основний текст книги додумувала сама. На роботі своїм ланковим дівчатам розповідала вже власний, придуманий хід подій. Мамина талановитість, що проявлялась у любові до поетичної творчості, передалась братові Петрові та моїй доньці Любі. З роками мати стала втрачати зір, погіршилось здоров'я, тому у зимовий період перебувала у мене, у Чигирині, а весною поверталася до своєї хати, у рідний Суботів» [2].

У записах Єфросинії Прокопівни не вказані дати, дні тижня, немає датування останнього запису. За текстом прослідковується чергування пір року. До речі, у деяких місцях тексту прослідковується схожість зі словами віршів Т. Г. Шевченка, що не є дивним, бо Кобзар у старих людей був настільною книгою, і більшість віршів вони знали напам'ять. У публікації збережено стиль написання рукопису:

«...Прийшла зима, а снігу нема. Я вийшла надвір, а надворі туман налягає, на душі чогось так важко, радості немає. В голові перемішались думки із думками, та і сама того не знаєш, що твориться з нами. В житті у людей усього трапляється, щоб життя було спокійне – так не получається».

... «Живу я січас в дітей, в Чигирині, та поправді сказати, невдобно мені. За Суботів подумаю, він мене страшить. Пусті хати, нема людей, ну а як там жить? Ну чи так, чи иначе, а якось та буде... Не журися, стара бабо, і для тебе знайдуться люди. Нема чого робить мені, ходю по двору од вугла до вугла. Ходи бабо, як ти в своїй хаті не змогла. Нема в хаті нікого, а я в дзеркало дивлюся, та чи я, чи не я, із себе сміюся. Очі глибоко запали, ніс розлігся на всю харю, а ми й не замічаєм, що робить старість з нами. – Да» [4, с. 1].

... «Кричить на мене дочка, щоб я пила й їла, заставляє силою, хоч я й не хотіла. Застиляє білу постіль, свіжість пахне аж ну-ну, а я її в одну ніч, у ганчірку перемну. Як ляжу я спати, то все мені не так, то сюди, то туди та й сама не знаю як. Рідні мої діти, я вам радію, бо тільки на вас, я маю надію. Та живи собі й не думай, що було колись, а може, що й не так буде, то не гарячись. А ти, живи, з дітками тихо, молись Богу, щоб не сталось в дітей твоїх лихо. Я не виню вас, мої діти, нівчому ніколи, а тільки вас благодарю, бо ви мене глядите, як малу дитину».

... «В хаті тихо, так, наче нікого немає, сидить в кріслі дочка моя, рушник вишиває. Я дочці своїй кажу: «Може я щось поможу»? «Не допоможете мені, кіном розволікайтесь». Та й знайшла клаптик канви: «Нате, забавляйтесь». Узяла я той клаптичок, шила його шила, та й сама того не знаю, що я наробила. Оце робітниця, сама плутаниця! Куди ти вже стара карга руки простягаєш, як ти нічого не бачиш і не помічаєш? – Отак». [4, с. 2].

... «Ой сидю, я сидю, загляну у віконце, тихесенько вітер віє, світить ясно сонце. Хай ще світить ясне сонце, когось воно гріє, дочка лежить заболіла, в мене серце мліє. Принесла я їй лікарства, може легше стане, може її головонька болить перестане. Сидю

в хаті та й сидю, вийду погуляю, вже весна до нас прийшла, а я не відчуваю. Тихесенько вітер віє, сонце виглядає, а синичка весняна пісеньку співає. Ах, природа навесні! Усе оживає, потрудиться б на землі, здоров'я немає. Хіба Бог цього не бачить, хіба він не знає? Чого він старих людей в землю не приймає? Е, стара бабо, ти вже просиш смерті, треба відповідать перед Богом, а тоді померти».

... «Боже, тихо так надворі, ясно сонце світить, із землі усе виходить, радуються діти, а на мені все болить, не можу терпіти. Сидю собі руки склала, нічого не дбаю, тільки одна моя радість, що діточок маю. Є на світі Божа сила, що для нас, усе зробила, а ви тільки дбайте і майте, про Бога не забувайте. Живіть собі мої діти, між собою тихо, аби тільки не підкралось до вас якесь лихо» [4, с. 3].

... «Приїхала із Києва дочка й привезла синочка. А він такий, слава Богу, не вмів сидіти. Та і ми коло нього, як маленькі діти, є чим і нам забавляться, є ким порадити. Прилізе, до моєї кроваті: «Чого ти бабо лежиш?». Бере мене за руку і водить по хаті. То з своїми іграшками сидить собі грається, то бігає з машинками, то чимось підкидається. Ну такий непосидеха, чимось та забавляється. Любимо його усі, то наша розвага, то наша дитина, що всю хату засвітила».

«Усі порозходились, а я сама лежу в хаті на кроваті. Чого бабо зажурилась? Щось не вистачає? Нема кому розважить, онучка немає. Та тільки те й роблю, що у вікно дивлюся, сидю та й журюся. Е, бабо, сама знаєш, що до дітей привикаєш, а тоді скучаєш. А я щаслива своїми дочками, вони мене розуміють, нічим не обіжають. Живу як захочу й маю те, що хочу. Поки я живу у дочки, нічим не нуждаюсь, а що я тут опинилась, аж ніяк не каюся. Тільки прошу Бога, щоб дав їм щастя, здоров'я, не допустив горя до їхнього порога» [4, с. 4].

... « Прийшла до нас сусідка Галина та запропонувала поїхати у Суботів на похорон до одного чоловіка та провідать Марію Овсївну. Поїхала я. Боже милосердний, що ми там побачили, його не можна описать, бо мені ніколи не стрічалось бачити за вік, у такому странстві людей, у таких муках проживаючих свій вік, життя. Скільки та мати вистрадала од своїх синів, вимучена, висушена і живе своїх 87 років так, як не можна його даже описать, – ужасть. Просить смерті, а Бог їй не дає. Господі, прости її грешну душу. Повстрічалась із старими подружками своїми. Господи, що старість робить з нами. Годі, бабо, тобі вже калякати, все облиш і думай, що ти спиш. Хай тебе ніщо не тривожить і все буде харашо».

... «А мене все гне та гне аж до землі низько, розправляй свої кістки, бо Новий рік близько! «Прийшов до нас Новий год! Дай, Бог, моїм дітям щастя й здоров'я, веселих днів, миру, любов і радість. – Дай Боже!!!».

... «Прийшла свята неділенька Різдва Христового. Благодарим тобі, Господі, що ти нас осинив празниками, обдарував усім належним, святою Господньою природою. Щоб ми пам'ятали і не забували про Господа нашого, Ісуса Христа. – Амінь» [4, с. 5].

... «Надвір вийшла, сонце світить, десь багато падає снігу, а нас, обходить стороною. Зайшла в хату, роботи не маю, мабуть, возьму я газету почитаю, хоч і добре знаю, що на всьому ціни повишають. Нема кінця й краю, а щоб точніше, то жить стали заможніше. Січас техніка велика, усе виробляють, молодь всім снабжають. А ми того не бачили, ні знали, що січас придбали: і машини й мотоцикли, і мобілки. Хоч, їдь куди хоч, а не хоч робить, то сиди дома, тобі й за це гроші платитимуть. А що було із нами колись, а ми були сущими рабами. А тепер для молодих таке зробили, що вони свій розум загубили, бо є що їсти, є що пити, є в чому ходити, то хлопці скинули штани, дівчата спідниці, а з пазухи виглядають голесенькі циці» [4, с. 6].

... «Сидю, сидю уночі, коли той день прийде, а сни не приходять, тільки чую болячки по всім тілі ходять. У ногах усе болить, не можу піднятися, треба вставати походити, трохи розімняться. Вставай, бабо, розімкнися, ну як його зробить, щоб дітей не побудить? Та й дивлюся я на вікна, почина днювати, а я ніяк не устану й не перетну хати. Питається мене дочка: «Ну як спалось?». «Та, наче нічого», – та й добре, що у моїй спальні немає нікого. Як уже прийдеться, доживай віка, ну що поробиш, як доленька така».

... «Вийшла надвір, а у снігу пташки купуються, тоді летять на дерева й сонцем вигріваються. Вже пройшов од нас зімній місяць, морозів немає, то сніг, то дощ, то сонечко усіх зігриває. Який гарний світ Божий, чистий і прозорий. Ти на земний рай схожий, а я ж у тобі проживала і не замічала, бо робота усе врем'я в мене забирала. А тепер я дожила, що кому я іздалася. Тільки дітям приходиться із мною морочиться. Дітям низько поклонися, бо прийде край і не зоглядися, а перед Господньою природою поклонися і Богу помолися. – Господі, помилуй мене грішну і прости за гріхи мої» [4, с. 7].

... «Дожидаю я весни, ніяк не дождуся, а як до нас весна прийде, тоді чимсь займуся. Так що, бачу, я іще в порядку, як весна наступить, ще вийду на грядку. Мої кістки розімнуться, а болячки де й дінуться. Так що, бабо, вставай, не похоже коли край, а як весна настане, то й болячок твоїх не стане (Ти так думаєш? – а може Бог допоможе)».

... «Вже кінчається зима, а весна приходить. Такі теплі, ясні дні, а ранні цвіти весняні починають сходити. Да, приходить до нас весна, зима, як не бувала, так що бабо, ти не гнись, дочка одгодувала. Цілу зиму прогуляла, тільки пила, їла й спала. Так що з тобою все в порядку, так що підготовляйся на грядку. Поїдеш у Суботів, як сама знаєш, у хаті миші поганяєш, позакриваєш дірочки, та й узнаєш, як будеш жити без дочки. Та спаси, Господи, дітей моїх, щоб їх здоров'я не покидало, а сонечко світить не переставало» [4, с. 8].

... «Суботів... Село моє село, яким я тебе бачу, я як мала дитина, дивлюсь на тебе й плачу. Між горами розкинулось моє село рідне, лісами огорожене, таке як і було. А між ярами річечка тихесенько біжить, а далі моя стежиночка до хаточки лежить. Городом своїм іду і в душі колотиться, так мені стає, аж плакати хочеться.

... «Приїхала у Суботів, а в душі колотиться, опустіла моя хата, що аж плакати хочеться. Ввійшла у двір, та й дивлюся, що кроти зробили, а вони не лінувались, ввесь двір перерили. Аж під самою хатою дірки поробили. Стоїть моя хатиночка прикута до землі і гірко так мені, і боляче зробилося мені. Мій рідний двір, моя оселя, моя рідна хатина. Стою і плачу я, як мала дитина. Уходю я в хатину, забилося серденько, та на кого ж я покинула це своє гніздечко. Не хочеться мені звідсіль нікуди уходити, покрутилась, повертілась та так не виходить. Стала та й стою та й начала проклинати доленьку свою. Колись була в мене сім'я, коло мене діти, було горе, був і клопіт й було чим радіти. А січас хата порожня, нікого немає, із-за неї твоя душа хай не униває» [4, с. 8].

... «А сонечко в віконечко світить та не гріє, нагадала свою сім'ю, що аж серце мліє. Та немає тих людей, що були колись, зосталося дуже мало й ті перевелись. А синичка прилетіла, цокотить в віконце, а надворі, ну так гарно, світить ясне сонце. Прибираю в повітках, все в дворі згрібаю та тільки те і роблю, що дітей дожидаю. Як та сова на кілку, стою та й журюся, хоч би чого не случилось, оцього боюся. Стою, та й думаю: оце залетіла у Суботів, душа рвалась, ти ж цього хотіла».

.... «Так проходять наші годи і дні за днями, та й сами ми не знаємо, що твориться з нами. Січас мені дуже плохо, не стану ногою, а не знаю, що вночі станеться зо мною. То зожме мене усю, в голові шумить, то не знаєш за що взяться, як усе болить. Встала, дивлюсь у вікно, вітер повіває, вставай, бабо, вари їсти, дочки тут немає. Не журися, стара бабо, буде ще й забота. Аби було в тебе здоров'я, знайдеться робота».

... «Який ясний світ Божий, ти Господній раю, як тобі благо дарить, я просто не знаю. Погляну у вікно, ясне сонце світить, надвір вийду, земний рай, хто ж це не помітить. Це Господня сила цей світ сотворила, а я ж то не знала, не благодарила... Зеленіє все надворі, на нашій оселі, а до мене дні приходять сумні, невеселі. Ну а як далі жити, очі не хотять дивитись, а ноги ходять».

... «Болить моя головочка і краю немає, нап'юсь возьму аспірину, а він не помагає. Та й сама того не знаю, що робиться зо мною, хіба взяти та об одвірок гепнуть головою. Ану, бабо, не журися, на світ Божий подивися, бо ти свій вік прожила, а світу не бачила. Старість моя старість, яка ти болюча, к доброму і плохому, вона неминуха. Хатиночка, хатиночка, я сама у їй лежу, а що случается зо мною, я нікому не скажу. Перестають очі дивитися, мені приходиться журитися, ну, а що поробиш, як очманілий ходиш. Було врем'я, що сіяла сем'я, та давно його убрали і за все позабували» [4, с. 9].

... «Сидю дома я сама, роботи не маю, мабуть сходу до подруги Милі і трохи погуляю. А вона непосидеха, найде, що робить, а потім мені розкаже, де в неї болить. В неї добра душа, про це усі знають, та й заходять люди (пияки) до неї, грошей позичають. А тепер вона почина журиться, бо од них, пияк – падлюк, не може одбитися. Зараз настав час, що чарки у моді. Що ж, тепер ми живем у такому віці, що люди перевелись на вівці. Якщо уволу дали жити, є що їсти, є що пити, то нащо його робить. У п'яниць одна праця, – напитися і придратися: чи матір, чи не матір, а дай йому грошей напитися, бо він не можеть примиритися. Та й приходиться між ними жити і примиряться, бо де нам діваться, а вони вори великі, що треба нам їх ще й боятися».

... «Ой, стара бабо, кому це ти пишеш? Мабуть прийшла твоя пора, що на ладан дишеш! Походю сама по хаті, раз п'ять гляну у вікно – чи не ідуть мої діти огірочків вибирати. Як побачу і радію, як мала дитина, бо знач не підкрадається до мене ще лиха година» [4, с. 9–10].

... «А щоб його ще написати, цього нікому не понять. Як сама в хаті остаюся тільки те й роблю, сидю й журюся. Вийду надвір, на лавочку сяду та й гуляю, дітей дожидаю. Їм нема коли прийти, я це добре знаю. Сама ледве устаю, порошки шукаю, голови не підніму, зразу засинаю. Очима не бачу, а слуху не маю, ночью тільки те й роблю, що переживаю. То було вийду на двір, а кожна птвичка пісеньку співає, а тепер так тихо вночі, так неначе нікого й немає. Коли тобі думать вредно, то лягай спати. А часом усе перемнеться і де й дінеться».

... «Походю я по хаті, на город пройдуся. На мені усе болить, робить не годюся. Подивлюсь чи все в порядку, бо удень начне пекти, треба тоді десь утікати. Отаке то люди добрі, до нас времячко прийшло, убирайте, що на грядці, поки сонце не зійшло. Устаю і точуюся, чувствую, що нікуди не годюся. Плохо стає і здоров'я не стає».

... «Життя таке загадкове, як глибоке море, ти не знаєш, що ожидать – чи добро чи горе. Ох ти, бабо, стара бабо, ти до того дожила, що навіть ти здалася. А я жива людина, хочу бачити, хочу знати, хочу чимось помагати!!! Ну не получається, ну, а старість, як всі знають, добром не кінчається. Я бачу, що на голові оставсь тільки мох, а в голові, як відомо, мозок мій усох. Та ти, трухля стара, добре вік свій прожила, це ти добре знаєш, а не розумієш. – Так» [4, с. 10].

... «Ой іду я іду, із дому до дому, а що в мене на душі, не скажу нікому. Ходиш точешся по світу, наче напилася, та навіть ти стара труха кому здалася. Та на тебе, стара, дивиться не хочеться, ну а дітям приходиться з тобою морочитися. Ой Боже, який гріх у мене є, що я прошу в Бога смерті, а він мені не дає. Живи собі, треба ще помучитися, відповіси перед Богом й перестанеш мучитися».

... «Синочок, синочок, а я через тебе усігда журюся, що доля твоя нелегка. А я б тебе провідала та тільки боюся, що не доберуся. Я усігда молилась Богу, щоб він відкрив тобі дорогу, на життя, на долю, на щастя, щоб тобі ніколи не встрілось якого нещастя. – Мати».

... «Що ти пишеш, стара бабо, може з глузду з'їхала? Я за собою замічаю, що криша поїхала. А думаєш, вона в тебе ще й досі хороша? Не відчуєш, що із неї сиплеться пороша? Кидай, бабо, оцей зошит, сонце сіда низько та походи по дворі, бо вже вечір близько».

... Сидю, дивлюся на небо. Небо ти безкрає, що мається на землі, весни дожидає. А з-за гори високої сонце виглядає і все живе на землі, тебе дожидає. Як поглянеш на світ, на твої простори, усі сонця виглядають: степи, ліси, берега і гори, птиці і вся тварина, малесенька комашня й малесенькі жучки з нірки виглядають. Сонця дожидаються, а головне – люди» [4, с. 11].

... «У Бога заповідь строга: «Не вкрадь, не убивай, бо як прийде край, то за все відповідай». Ця його заповідь найсправедливіша, бо на чужому не наживешся, а тільки горя наберешся. А ти, бабо, так і знай, добрих людей не забувай, а злих – обминай. Ще батько мій казав: «Треба, щоб твоя хата (рот), був закритий, тоді ти будеш не винувата».

... «Не проси в Бога божества, а проси здоров'я, а як здоров'я ізбулася, то навщо ти здалася. Устаю рано, у вухах лопотить, а у шії тріскотить, ну що робить, треба встать і розімнять. Так я і зробила: шию розімняла, плечі тоже розробила, зарядку зробила – і як не бувало, трохи легше стало. Тепер буду знать, що треба себе розминать. Коли устаєш рано, не лінився, а собою займись» [4, с. 15].

... «А сонечко ясно світить, усе вигріває, а на мені усе так болить, терпіння немає. Приїхала із Києва донечка Танюша, привезла одєжину і не зна, що скоро я усе покину... А якби я розум мала, то такого б не писала, а мені таке не шкодить, а скоріше день проходить».

... «Годи за годами, а дні за днями неначе бігом біжать, а вже 85-тий, а приходиться ще жить, ну та що робить. Нічого не поробиш, тільки сам собі нашкодиш, бо до того доживаєш, що й сам себе не помієш» [4, с. 17].

Це останній запис рукопису. Як бачимо, жінка попри старість та хворобу була по-своєму щасливою, мала догляд від дітей.

У народному фольклорі чітко простежується вимога «Шти отця – матір, будеш довголітен на землі».

«Хороші діти – спокійна старість, лихі діти – старість перетворюється на пекло», – говорить українська народна мудрість [5]. Адаже без шанобливого ставлення до старшого покоління не можна говорити про високу культуру і правильну взаємодію з суспільством.

Доцільним є спробувати віднайти інші рукописи Пасічник Євфросинії Прокопівни, оскільки в них може бути цінний краєзнавчий матеріал.

Список використаних джерел

1. Батьки, матері та їхні діти у традиційному українському суспільстві [Інтернет-ресурс]. Режим доступу до ресурсу: genderindetail.org.ua.
2. МПДА. Записано від Каплоухої Г. П., 1952 р.н., село Суботів.
3. МПДА. Записано від Кононенко Н. П., 1977 р.н., село Суботів.
4. МПДА. Щоденник Пасічник Євфросинії Прокопівни, 1923 р.н., село Суботів (20 с.).
5. Шляхи виховання поваги до батьків [Інтернет-ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14344/>.

Додатки

Родина Кучерів (Пасічник) (кін.1970-х рр.)

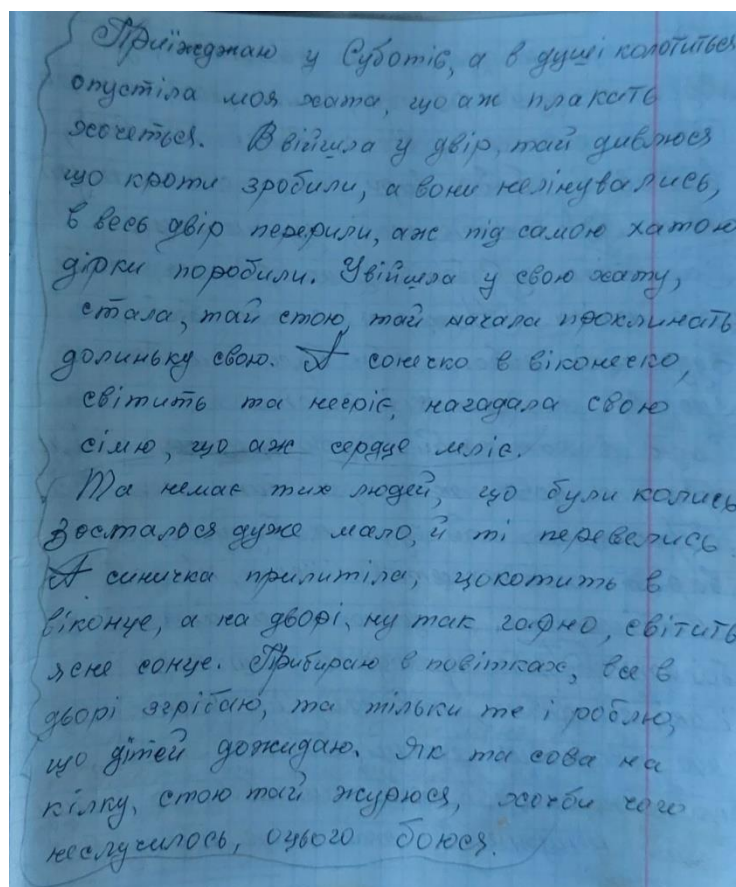
Зліва направо: Пасічник Петро Фокович – чоловік Євфросинії Прокопівни (12.07.1923 р.н.); донька Кисіль Тетяна Петрівна (12.09.1950 р.н.); Пасічник Євфросинія Прокопівна (кін.1970-х рр.)

Онуки Наталія та Андрій біля Пасічник Є. П. (1980-ті рр.)

Пасічник Є.П., із онуком Андрієм (2008 р.)

Аркуш із рукопису Єфросинії Прокопівни (кін. 2000-х рр.)

УДК 821.161.2.09:908](477.46)

ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ АНДРІЯ ХИМКА (ХИМЕНКА) ПІД НАГЛЯДОМ «ВАМПІРІВ»

Євгеній ШАБАШ,

учень 10 класу

Рацівського ліцею Чигиринської міської ради Черкаської області

Валентина ЖИДЕНКО,

*екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин»,
вчителька історії Рацівського ліцею*

Чигиринської міської ради Черкаської області

*І гасла й стяг дідів я ніс, як міг, роки,
І їхні звичаї мені святі, що тризна!
Та чільними були лиш два таки:
На всій землі мій люд і рідна Материзна!..
Андрій Химко*

Андрій Химко (Хименко) – наш письменник-земляк, закоханий в історію українського народу, який у свої творах завуальовано змальовував трагічні сторінки життя українців, будучи впевненим, що за комуністичного режиму його твори можуть ніколи не побачити світу.

Життєвий і творчий шляхи Андрія Івановича Хименка були складними, важкими – як фізично, так і емоційно. Життя в постійному очікуванні обшуків, частих змін місць роботи, сусідів-стовідсоткових советів, які слідували за письменником ще краще, ніж КДБ і звісно ж опіка з боку органів. Проте ці обставини не змогли зламати дух пристрасного патріота рідної землі, його життя було присвячене українському народові та бажанні передати нащадкам свої знання про тяжке минуле українців, криваві сторінки знуцань советів над народом, постійні спроби його винищення.

Народився Андрій Іванович Хименко в далекому 1919 році, 27 липня, у селі Адамівка Чигиринського району. Його родина була звичайною селянською родиною в якій, крім батьків в Андрія Івановича було ще два брати та п'ять сестер. Проте не судилося їхній родині довге і щасливе життя, страшний Голодомор 1932–1933 років забрав у Андрія Івановича майже всю родину, серед живих залишилися лише він та сестра Наталка, якій було лише 11 років.

З 1928 по 1935 рік навчався в Адамівській неповній середній школі. А після загибелі родини неповнолітній Андрій мандрує на Джанкой, звідти на Кубань, що і врятувало його від голодної смерті, із собою мав лише ціпок та торбину, це були всі його речі. Перебуваючи у Ростові-на-Дону майбутній письменник потрапляє до дитячої колонії [3, с. 109].

Будучи ще в юному віці, Андрій вже починає писати, а до війни часто друкується, зокрема і в черкаській періодиці. Повернувшись до Черкащини, в 1935 році вступив на робітничий факультет при Черкаському педінституті, але не завершує навчання і одразу після першого курсу перейшов в Черкаський медичний технікум. Цей вчинок у подальшому житті допоможе пережити заслання, адже там він буде працювати саме фельдшером, також паралельно навчається в Черкаській середній школі робітничої молоді № 1. Період з 1937 по 1939 рік Андрій і навчається, і працює вихователем у Черкаському дитячому будинку інвалідів № 3. В 1939 році по завершенню навчання отримав спеціальність медфельшера, а також атестат про закінчення десяти класів середньої школи. Після отримання атестату про повну середню освіту Андрій не зупиняється і продовжує навчання на заочному відділенні літературного факультету Дніпропетровського університету, два курси якого встиг закінчити. З 1939 по 1941 рік поєднував навчання із роботою, працював помічником державного санітарного інспектора в Соснівському курортному управлінні міста Черкаси [3, с. 109].

Коли розпочалася фашистська окупація, хворий Андрій перебував в одній з полтавських лікарень. За свою патріотичну діяльність та публікації, на той час під псевдонімом Андрій Чорний, в січні 1942 року був арештований гестапо, далі послідували ще два арешти. Саме третій арешт привів Хименка у камеру смертників Уманської в'язниці, і, де мало не втратив життя: під час відступу гітлерівці кинули до підвалу із в'язнями гранати, звідки був звільнений радянськими військами в грудні 1943 року [1, с. 13].

Простим життя Андрія Хименка ніколи не було, він був під постійним контролем влади, незалежно від того, хто був при ній, гестапо чи совети. У 1944 році, за доносом, був засуджений на 10 років сталінських концтаборів і 5 років заслання. Покарання відбував у Комі АРСР в Печоргулазі: працював медфельшером в лікарні комбінату «Печорбуд» та «Інтавугілля». Будучи в засланні, Андрій Хименко ніколи не перестає писати, перекладати, проте мало, що з того часу збереглося, більша частина новел, романів, поем, віршів та повістей була вилучена. Повість «Іван Сірко» також була вилучена ще в таборі. У 1956 р. Андрій Іванович отримує амністію про судимість за патріотичні погляди проте написана на папері амністія не знімала нанесеного тавра із письменника, він так і залишався під пильним наглядом. Життя Андрія Івановича проходило під постійною «опікою» КДБ. Це прослідковувалося, зокрема, і в частих вимушених змінах місць роботи. Влітку 1964 року повернувся в Черкаси [1, с. 13; 3, с. 109]. Проблеми із не тривалим перебуванням на посадах продовжувалися і після повернення до Черкас. На пенсію за віком вийшов з 1 листопада 1979 року [3, 109].

Андрій Іванович так згадував свої роки життя в засланні: *«...Я тричі сидів у німецькій тюрмі, тікав... В своїй книзі я хотів провести аналогію*

між фашистами німецькими і фашистами радянськими...Першу ж книгу про Сірка у мене вилучили ще в Печорі... В таборах знав литовського письменника Коліотіса, митрополита Йосипа Сліпого, митрополита Тернопільського Чернецького, протоотця Снятинського Самойловича, колишнього ректора Харківського університету Сулиму (досить довго жив з ними). Знав 82-річного протоігумена Почаївського монастиря Гордона. Знав багатьох репресованих радянських офіцерів, академіків і членкорів... Рік жив разом з гітлерівським послом у румунського короля Михая – він мене вчив французької... У 1958-му купив кусочок хати в Черкасах, закопав рукописи у дворі» [5]...

У 1983 році під надуманим приводом відбувається обшук в квартирі письменника органами НКВД і за протоколом обшуку, вдома були вилучені машинописні чернетки збірки віршів «Ключі й кличі», «На перепуттях», «Пісні та романи» і поема «Анти», а Андрієві Івановичу інкримінувалася антиконституційна діяльність, вилучені збірки були повернуті в родину їх лише у 1990 р. [1, с. 13–14].

Андрій Іванович був патріотом до глибини душі, спілкувався із багатьма талановитими черкащанами, серед яких і Василь Симоненко, проте дружбу ніколи не афішував, щоб від «опіки» КДБ не постраждав і поет. Проте мав сильний вплив на патріотичне становлення Василя Симоненка, під час зустрічей на берегах Дніпра багато розповідав про пережиті роки Голодомору, постійні переслідування. Наприкінці 80-х років Андрій Хименко брав активну участь у засіданнях патріотичного товариства «Заповіту». Його однодумці так згадували висловлювання письменника: *«Ніколи не кажіть «на Україні», а тільки «в Україні». Україна – держава, а не якась там географічна територія»* [2].

1 грудня 1991 року Андрій Хименко проголосував за незалежність України, а 18 грудня його не стало. У 1995 році він був посмертно прийнятий до Спілки письменників України [1, с. 13–14; 3, с. 111].

На жаль, лише на схилі літ письменника, наприкінці 1990 року була опублікована перша книга Андрія Химка «Засвіти», вона була першою надрукованою і першою книгою трилогії про Івана Сірка. Автобіографічна книга «У пазурах вампіра» побачила світ лише в 2008 році, адже це не лише біографія письменника, а й документ, який зафіксував знущення комуністичної влади над українським народом.

Говорячи про постать Андрія Химка, варто зауважити, що він був не просто поетом, письменником, він – символ патріотичної відданості державі та українському народу.

*І сад родив у нього рясно,
і не один водився друг,
і жнив діждав – та сили згасли –
і відлетів козацький дух.*

*О, скільки літ той дух гасили
тюремні мури там і тут,
а Бог живив джерельні сили,
живив його писемний труд!*

*Ще тільки засвіти свободи
над рідним краєм зайнялись,
ще не розбіглися заброди,
що з нього кров пили колись,
а він пішов у землю-неньку,
щоб слухать трави степові,
щоб розказати Симоненку
про все, про що мовчать живі.*

*А я пригадую розмови,
мені дорожчі всіх скарбниць,
коли злітали в нього брови
над карим полум'ям зіниць.*

*На крилах духу теж злітав я –
донецький хлопець-відчайдух...
пішов, укрився різнотрав'ям
духовний батько мій і друг.*

*Такого друга не здобути
нічим у світі – не судьба.
такої дружби не забути,
хіба що смерть мене зруба.*

*Вночі прислухаюся часом
і вчую попри далечінь,
як над могилою в Черкасах
копитом б'є самотній кінь.*

Василь Марсюк «Пам'яті Андрія Хименка» [4]

Список використаних джерел

1. Літературно-мистецький вернісаж Черкащини. Андрій Іванович Химко (Хименко). 2009. Вип. 7. Черкаси. С. 12–17.
2. Товариство «Заповіт»: черкащани, які пробуджували незалежність. URL: <https://cutt.ly/3wSUqzO8>.
3. Химко А. Анти. Поема-легенда. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 112 с.
4. Химко А. У пазурах вампіра. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. 544 с.
5. Ціон В. Біографічний роман А. Химка «У пазурах вампіра» презентували в Музеї Максима Рильського. URL: <https://cutt.ly/3wSY6SP2>

УДК 94(477.46) «1956/1959»(070)

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ «НА СТЕП» СІЛ ЧИГИРИНЩИНИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РАЙОННОЇ ТА НИЗОВОЇ ПРЕСИ
(на прикладі с. Боровиця)**

Любов ШМИГОЛЬ,

молодша наукова співробітниця

відділу «Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

2024 р. виповнюється 65 років відтоді як придніпровські села Чигиринщини переселилися «на степ» у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Ці події відображені на сторінках районної та низової преси. Серед них – чигиринська районна газета «За сталінський врожай» (з 7.09.1956 р. – «Зоря комунізму») та «Дніпрова зірка» (Рацеве), «Ленінська правда» (Тіньки), «Прапор комунізму» (Боровиця). Як тему переселення «на степ» висвітлювали районна газета «Зоря комунізму» та колгоспна багатотиражка «Прапор комунізму», розповімо на прикладі с. Боровиця.

У 1956 р. у чигиринській районній газеті «За сталінський врожай» з'явилися публікації про будівництво потужної гідроелектростанції. Матеріали розміщували як у рубриках – «На будівництві Кременчуцької ГЕС», «Листи з КременчукГЕСбуду», так і окремими статтями – «Такою буде Кременчуцька ГЕС», «Чигиринці – на будівництві Кременчуцької ГЕС» та ін. Разом з тим журналісти та громадські кореспонденти розповідали читачам і про хід переселення сіл Чигиринщини. Редакція започаткувала рубрику «На новобудовах району».

Перші матеріали про переселення Боровиці з'явилися саме у цій рубриці 3 серпня 1956 р. Громадський кореспондент Г. К. Міхненко у статті «Тут буде нова Боровиця» розповів про початок будівництва нового села: «Обіч крилівського шляху, де звелися три довгих цеглових приміщення, підготовлені під покриття шифером, починається новий двір Боровицького колгоспу «Більшовик»... Тут же, біля головних об'єктів будівництва, безперервно працює колгоспна пилорама. Раз по раз одна за другою надходять навантажені камінням, цеглою, цементом, шифером, деревом і іншими будматеріалами машини... Тут же виріс заповнений різними будматеріалами склад... Мало ще помітні квартали майбутнього нового села, на яких викладено вже 65 фундаментів і піднято вже понад 35 хат. Декому із кращих трудових сімей, які не мають змоги будувати самі, колгосп направив теслярів з будівельної бригади [21, с. 2]. Пише автор і про недоліки у організації будівництва: «...правління колгоспу зайняло позицію невторчання в справі організації майстрів, внаслідок чого більшість колгоспників, які будують хати, опинилися в такому стані, коли

за найменші і найпростіші роботи по будівництву доводиться платити великі гроші» [21, с. 3].

Цього ж 1956 р. до Дня будівельника у рубриці «На новобудовах району» подали новини про високі успіхи у будівництві нових сіл Рацевого, Тіньок і Боровиці. Боровицькі будівельники звели «..2 великих добротних свинарники. Тут же, поряд, виростають дві інших таких ферми... наближається до кінця спорудження механізованої кормокухні...один за одним зводяться жилі будинки колгоспників...» [10, с. 2]. На початку листопада читачі районної газети дізналися про успішне виконання планів по будівництву на 1956 р. у селах району, зокрема і в Боровиці: «На початку року було передбачено збудувати два цегельних свинарники на 480 голів, один свинарник на 240 голів, корівник на 100 голів, кормокухню, відгодівельну площадку на 200 голів свиней, 120 житлових будинків. Більшість споруджуваних об'єктів або зовсім закінчено, або в стані завершення. Повністю закінчено будівництво 40 житлових будинків, 99 знаходяться в стані закінчення» [13, с. 2].

У такому ж ключі подавали матеріали і у 1957 р.: «...будівельна бригада ... здала в експлуатацію 2 свинарники, відгодівельну площадку на 250 голів свиней, кормокухню, гуртожиток для тваринників, 2 водонапірні башні, тракторний стан, підвісну дорогу на свиноферму» [4, с. 2].

У 1958 р. на сторінках «районки» частіше з'являються критичні статті. Будівництво тваринницьких ферм, об'єктів водопостачання, соціальної інфраструктури, житла для колгоспників значно відставало від визначених графіків. Колгоспи самотужки не встигали виконати будівельні роботи, які вимагали від них величезних капіталовкладень. Не вистачало будматеріалів, техніки. Часто підрядні організації не виконували своїх зобов'язань. Про це говорить у статті голова боровицького колгоспу «Більшовик» Д. Г. Лисохмара: «Взявся колгоспбуд спорудити і здати в цьому році в експлуатацію 2 корівники...заклали фундаменти, привезли машину цегли, і на цьому поставили крапку – серед літа заморозили будови. Не кращий стан і з спорудженням жилих будинків. Поки що закінчено і знаходяться в стані будівництва 480 будинків. Зривається будівництво всіх об'єктів із-за відсутності цементу, каменю, заліза, цвяхів, шиферу і інших будівельних матеріалів. До того ж нас дуже стримує транспорт. Свої машини майже без автопокришок...а авторота систематично відмовляє, не допомагає автотранспортом» [20, с. 3].

Рішення про дострокову здачу в експлуатацію Кременчуцької ГЕС у 1959 р. означало для будівельних організацій і населення значне скорочення термінів для перенесення будівель із зони затоплення та зведення нових об'єктів. Про стан переселення у Боровиці за місяць до перекриття русла Дніпра пише громадський кореспондент Ф. П. Барильченко: «Через місяць колгоспники одержать нову амбулаторію, колгоспну контору, агрохату. Працювати в полі, будувати

своє село доводиться одноразово колгоспникам. Будівлі зводять за допомогою держави. Значне полегшення міг би дати колгоспбуд. Але темпи, якими він будує свої об'єкти в селі, дуже повільні, затяжні. Ще в 1957 році було домовлено про будівництво двох корівників, телятника і свинарника. Але жодне з цих приміщень не збудоване до цього часу» [5, с. 2]. Бачимо, як і в попередні роки, райколгоспбуд працював дуже повільно.

Разом із журналістами до нових сіл приїжджали фотокореспонденти. Часто їх фоторепортажі супроводжували невеликі, на кілька рядків, дописи. У газеті опубліковано 5 фоторепортажів з новобудов Боровиці (автори М. Холоденко [26, с. 3; 27, с. 2], І. Жемерикін [15; 16, с. 3], І. Діамент).

Колгоспна багатотиражна газета «Прапор комунізму» у Боровиці почала виходити з 1 грудня 1956 р. У перші два роки редакція багато уваги приділяла висвітленню досягнень рілльничих бригад і працівників ферм, критикувала ледарів, п'яниць. І зовсім мало писала газета про будівництво нової Боровиці – лише в 3-х дописах. Перші два (1957 р.) присвячені колгоспному будівництву [6, с. 1; 7, с. 1]. Їх автор заступник голови колгоспу по будівництву Ф. Барильченко. 1958 р. – коротке повідомлення голови Боровицької сільської Ради М. Л. Коваленка про будівництво житла для боровичан пільгових категорій: «...цими днями передано будинки у користування нашим громадянам, зокрема: Пітенку Івану Олексійовичу, Середенку Ганні Минівні, Балаценку Михайлу Луковичу, Петріченку Хомі Яковичу, Поліщуку Гордію Івановичу і іншим» [17, с. 2].

У 1959 р. сільська багатотиражка з квітня по жовтень ледь не в кожному номері писала, як змінюється нова Боровиця. Частина дописів опубліковані у рубриці «До пуску Кременчуцької ГЕС залишилось 54 (34, 21) дні» з підзаголовком «Організовано проведемо переселення у нове село». Далі представимо цитати з деяких дописів сількорів.

Квітень 1959 р. «Рибколгосп імені XVII партз'їзду...уже побудував контору й склад, йде будівництво гаражу на 4 автомашини й ремонтної майстерні» [22, с. 1].

«Інвалідам Великої Вітчизняної війни, інвалідам праці і престарілим будуються хати за державні кошти. Вже справили новосілля Балаценко Михайло Лукович, Коваленко Василь Сергійович, Токовенко Ярина Михайлівна, Боцманенко Агафія Михайлівна, Чигирик Марта та їх сім'ї» [12, с. 1].

«Для обслуговування переселенців у новому селі напередодні Першого травня відкрито новий сільмаг» [19, с. 2].

Серпень 1959 р. «Станом на 5 серпня переселилося лише 220 господарств. Є чимало таких громадян, які будівництво хат закінчили, але з переселенням не поспішають. В зв'язку з затримкою переселення, до нас у село приїздить бригада, яка за рахунок громадян, що затримують переселення, прискорять цю справу» [3, с. 1].

Вересень 1959 р. «Днями із старого села вивезли і устаткували на новому місці крамницю, яка була під Щабельниками. Як була вона філією на віддаленому кутку села, так на віддаленому від центра місці й поставили її. Тепер у новому селі працюють три магазини. Повним ходом іде будівництво культмага» [22, с. 2].

«Разом із завезення до села стовпів для встановлення електричних ліній в село прибула бригада по встановленню цих ліній. Останніми днями вони встановили стовпи для прокладки електrolіній по двох головних вулицях села» [8, с. 2].

«Швидко і якісно йде будівництво чотирьох тваринницьких приміщень, контори колгоспу, сільського клубу, радіовузла та медамбулаторії, які в цьому році вже будуть використовуватися за призначенням» [24, с. 2].

Листопад 1959 р. «..закінчено будівництво нового приміщення пошти. Нове приміщення пошти добре обладнано» [25, с. 1].

«5 листопада відбулося відкриття нового клубу і демонстрування першого кінофільму» [11, с. 1].

Під час будівництва нового села не все йшло так організовано, легко. Газета у рубриках «Наш Перець», «Колючі рядки», «Колгоспний Перець» звертала увагу на недоліки в роботі різних спеціалістів.

Так, бригадир Я. Коваленко «Опалубовку для топтання хат видає не в порядку черги, а по знайомству... А скільки доводиться походити та поклонятися, щоб визначити місце під забудову!» [1, с. 2]. Хоча у 1956 р. у районній газеті був позитивний відгук про його роботу «...подає значну допомогу порадами і самою організацією роботи (підвозка води, піску і глини, виписка будматеріалів, тощо)» [21, с. 2–3]. В будівельній бригаді Г. Сущенка «...хлопці через три-п'ять днів «ретельно» виходять на роботу, а бригадир ...ведуть облік... А тим часом ці молодчики з будівельної бригади лупають по 50 карбованців на день на побічних роботах» [23, с. 2]. Але незважаючи на це, до 1 листопада 1959 р. «будівництво всіх запланованих об'єктів будівельна бригада закінчила. Це телятник, два пташники, зернохосовище, майстерня тракторної бригади, контора колгоспу, радіовузол і медамбулаторія» [2, с. 2].

Сільська газета звертала увагу на важливу проблему – під час переселення частина жителів Боровиці стала вживати дуже багато алкоголю: «Чи робили, чи не робили, а як тільки день мазальниць, то завжди й чуєш: «Пийте люди горілочку, а ви гуси воду». І допиваються ласі до горілочки, що, пробачайте на слові, на чотирьох ходять» [3, с. 2].

«Колючі рядки» згадали робітників пилорами Семеняку і Супруна, які «...ніколи тверезими не пиляють, без пів літра до них не підходь» [29, с. 2]. Через це їх робота була дуже неякісною. А ще нетверезий працівник – це великий ризик нещасного випадку на виробництві.

Під час переселення окремі громадяни за допомогою могоричів розв'язували питання, які не могли вирішити законно. Про такі факти

сільські кореспонденти теж повідомляли газету. Мірщик колгоспу Марусенко за «літру на стіл» наділяв додаткові земельні ділянки окремим жителям Боровиці [28, с. 2]. А санітарний фельдшер Бордуніс видав 4 домовласникам неправдиві довідки про належний санітарний стан подвір'я. Умова видачі довідки – розібрати будівлі, випиляти дерева, засипати погребі і розрівняти площу, що була під двором. Зрозуміло, що у цих громадян були «подвір'я до здачі зовсім непідготовлені – адже п'яному оку цього не видно... як чарка – так і справка» [14, с. 2].

Районна та низова преса – цікаве джерело для вивчення історії переселення «на степ» сіл Чигиринщини у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Протягом 1956–1959 рр. темі переселення с. Боровиця присвячено 7 статей та 5 фоторепортажів у районній газеті «Зоря комунізму») та 26 статей у колгоспній «Прапор комунізму». Їх аналіз свідчить, що публікаціям 1956–1957 рр. притаманні описовість та пафосний стиль. Критичні матеріали з'являються з 1958 р. Відзначаємо, що у дописах викладені конкретні факти про будівництво господарських приміщень колгоспу «Більшовик» та рибколгоспу ім. XVII партз'їзду, житла (в т. ч. і населення для пільгових категорій), соціально-культурних об'єктів у новій Боровиці.

Список використаних джерел

1. Б.а. Розперезався // *Прапор комунізму*. 1958. 3 червня. № 10. С. 2.
2. Б.а. Шкода від самогону // *Прапор комунізму*. 1958. 21 червня. № 11. С. 2.
3. Б.а. Скоро прийде море // *Прапор комунізму*. 1959. 8 серпня. № 11. С. 1.
4. Барильченко Ф. Будівельники в ці дні // *Зоря комунізму*. 1957. 29 вересня. С. 2.
5. Барильченко Ф. Колгоспні новобудови // *Зоря комунізму*. 1959. 9 вересня. С. 2.
6. Барильченко Ф. Оволодівайте будівельною професією // *Прапор комунізму*. 1957. 31 травня. № 15. С. 1.
7. Барильченко Ф. Будувати красиво, міцно, дешево // *Прапор комунізму*. 1957. 21 серпня. (№ 23. С.1.
8. Барильченко Ф. Для електрифікації села // *Прапор комунізму*. 1959. 9 вересня. № 13. С. 2.
9. Барильченко Ф. Бригадир Григорій Сущенко і його успіхи // *Прапор комунізму*. 1959. 7 листопада. № 15. С. 2.
10. Вдовенко І. Боровиця // *За сталінський врожай*. 1956. 12 серпня. С. 2.
11. Гайдамака П. Радісні вісті // *Прапор комунізму*. 1959. 7 листопада. № 15. С. 1.
12. Гудзенко Є. Будують хати за державні кошти // *Прапор комунізму*. 1959. 30 квітня. № 7. С. 1.
13. Гузій Ф. На новобудовах району // *Зоря комунізму*. 1956. 2 листопада. С. 2.
14. Дяченко Г. Як чарка – так і справка // *Прапор комунізму*. 1959. 8 червня. № 8. С. 2.
15. Жемерикін І. На свинофермі колгоспу «Більшовик» // *Зоря комунізму*. 1958. 9 грудня.
16. Жемерикін І. Біля водної колонки // *Зоря комунізму*. 1959. 11 січня.
17. Коваленко М. Нові будинки пристарім колгоспникам // *Прапор комунізму*. 1958. 22 серпня № 15. С. 2.
18. Коваленко М. Свято зустрічають у новому селі. *Прапор комунізму*. 1959. 30 квітня № 7. С. 1.

19. Ковальчук П. Новий сільмаг // *Прапор комунізму*. 1959. 30 квітня № 7. С. 2.
20. Лисохмара Д. Будівництво господарських приміщень і жилих будинків під загрозою // *Зоря комунізму*. 1958. 17 серпня С. 3.
21. Міхненко Г. К. Тут буде нова Боровиця // *За сталінський врожай*. 1956. 3 серпня. С. 2–3.
22. Неживенко Х. Відкрито три магазини // *Прапор комунізму*. 1959. 9 вересня. № 13. С. 2.
23. Фесенко В. Пристосувалися // *Прапор комунізму*. 1959. 12 січня. № 2. С. 2.
24. Фесенко С. Змінюється обличчя села // *Прапор комунізму*. 1959. 9 вересня. № 13. С. 2.
25. Філенко Г. Радісні вісті // *Прапор комунізму*. 1959. 7 листопада. № 15. С. 1.
26. Холоденко М. Новозбудований свинарник у 1956 р. // *За сталінський врожай*. 1956. 5 вересня.
27. Холоденко М. В оновлюваній Боровиці // *Зоря комунізму*. 1956. 12 вересня.
28. Цибенко К. Розперезався // *Прапор комунізму*. 1959. 12 січня. (№ 2. С. 2.
29. Цибенко М. Косо, криво – аби живо // *Прапор комунізму*. 1958. 17 жовтня. № 18. С. 2.

УДК 94:37](477)"1917/1921"

РОЗБУДОВА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАСАДАХ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Андрій ЛИТВИН,

*студент II курсу магістратури зі спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Динамічні соціальні, економічні та політичні процеси періоду революції 1917–1921 рр. і розгортання українських визвольних змагань, справили значний вплив на культурне життя тогочасного українського суспільства. Зміни торкнулися усіх сфер духовного життя, передусім різних ланок шкільної освіти.

На початок 1917 року в Україні функціонувала мережа закладів шкільної освіти, сформована в часи Російської імперії. Навчанням охоплювалося лише половина дітей шкільного віку. Шкільна мережа складалася з близько 30 тисяч шкіл різного типу, у яких працювало 58 тисяч вчителів. Система шкільної освіти, як і всі інші ланки освіти, була суцільно зрусифікована. У той час практично усі гімназії, училища й університети на території під російської України були зросійщеними.

Тому з перших кроків Української держави, що постала на хвилі національної революції, постало питання про відродження шкільної освіти на засадах української мови і на українських традиціях. Зрозуміло, що численні осередки товариства «Просвіта», які з початком революції активно включилися у роботу з поширення знань серед різних верств українського населення, не могли розв'язати увесь комплекс питань з налагодження освіти.

Перші спроби формування системи шкільної освіти ще не мали належної підтримки влади молодої української держави. І все ж робота розгорталася. На початку березня 1917 року з ініціативи громадськості в Києві було засновано Українське товариство шкільної освіти, а вже 18 березня в Києві урочисто відкрилася *Перша українська гімназія імені Тараса Шевченка*, директором якої став відомий учений-хімік і педагог Петро Холодний [1].

Про активну роботу з розбудови української школи можна судити з інформації преси про організаційні заходи, які відбувалися в 1917 році. Так, 27 березня 1917 року в Одесі відбулися загальні збори «Спілки учителів», на яких зробив доповідь представник міністерства народної освіти Д. Білецький. Він проінформував присутніх, що учбова округа скасовується, а замість неї буде утворено окружний комісаріат, а замість директорів та інспекторів народних шкіл буде утворено губерніальні та повітові комісари, яких обиратимуть шкільні ради. Мета такої реформи: 1) децентралізація шкільної справи; 2) керування усіма школами округи; 3) проведення в життя розпоряджень міністерства [2, с. 7].

Педагогічний і громадсько-політичний літопис «Вільна українська школа» – орган Всеукраїнської учительської спілки у березні 1917 року інформував читачів про заснування в Києві товариства «Копійка на рідну школу». У статті про цю подію зазначалося, що «коли в марті цього року пролетіла понад нашою любовою Україною перша ластівка волі, наш народ дружно заговорив про свої історичні права, й на першому місці своїх домагань поставив святе гасло народної освіти, рідної школи! І вповні справедливо. В кого освіта, в того й свідомість цілей; в чийх руках школа, в того й будуче народу. Це наш народ зрозумів інстинктивно й саму ідею висловив на освітніх з'їздах – II Всеукраїнському Учительському З'їзді й З'їзді «Просвіт» – дуже вірно» [2, с. 8].

Центральна Рада відстоюючи необхідність відродження національної освіти і розбудови української школи, опиралася на волевиявлення освітян та широкої громадськості, яке висловлювалося на з'їздах учителів та різних громадських організацій, в тому числі і Черкащини. Так, в ухвалі з'їзду учителів Звенигородського повіту, що відбувся 23–24 квітня 1917 року зазначалося, що «з'їзд, обговоривши питання про те, якою мовою належить навчати в школах, визнав, що тільки наука рідною мовою може дати нам вільну українську школу». Делегати з'їзду внесли пропозицію, щоб при кожній школі була «обрана шкільна рада із учителів і батьків порівну на один рік» [3, с. 41–42].

На з'їзді кооператорів Уманського повіту 20 березня 1917 року делегати говорили, що «доцільно намагатися до освіти, запроваджуючи в школах викладання українською мовою». За пропозицією шкільної комісії Уманська повітова народна рада збільшила асигнування на шкільну мережу, підвищила зарплату учителям, виділила кредити на організацію

курсів для вчителів, запровадила стипендію імені Тараса Шевченка для кращих учнів. Виділяючи кошти для бібліотек, рада застерігала, щоб для кожної шкільної бібліотеки було виписано «Кобзаря».

У жовтні 1917 року народна рада Бабанської волості на Уманщині висловилася за відкриття в селах Бабанка, Гродзево і Доброводи фельдшерських курсів. Волосна рада звернулася до повітової ради з клопотанням про відкриття у селі Бабанка вищої початкової школи, а в селах Танське і Свинарка – однокласні школи перевести у двокласні, в селах Аполянка, Доброводи, Гереженівка, Гродзево, Сушківка – відкрити двокласні школи. Народна рада Христинівської волості прийняла рішення про відкриття у Христинівці вищої початкової школи імені Михайла Грушевського.

Значною подією у культурно-громадському житті краю стало відкриття в Умані першої української гімназії імені Бориса Грінченка. Щоб забезпечити безкоштовне навчання в гімназії повітова рада звернулася до громадськості з проханням зробити для цього грошовий внесок. Звернення знайшло підтримку в повіті, зокрема, члени Маньківського споживчого товариства вирішили виділяти на утримання української гімназії 5 % свого прибутку. Завдяки підтримці громадськості Уманська гімназія імені Бориса Грінченка розпочала свою роботу 16 січня 1918 року [4, с. 129–134].

10–15 січня 1919 року в Києві відбувся з'їзд діячів середньої української школи. На цьому зібранні було проаналізовано хід формування національної школи і вироблено шляхи подальшої її розбудови. Серед положень сформульованих учасниками з'їзду варто виділити такі:

- українська школа повинна бути єдиною і давати можливість проходити усі науки від нижчої до вищої школи;
- юнацькі, мішані і дівочі середні школи повинні давати однаковий мінімум знань;
- для нормального функціонування української середньої школи вона у своєму внутрішньому житті повинна бути автономною. Держава встановляє лише програмовий мінімум, виконання котрого на протязі повного курсу навчання обов'язкове;
- кола повинна бути національною і демократичною;
- в школі поруч з гуманітарними науками й математичними дисциплінами повинні знайти відповідно їх значінню в культурному житті місцеві дисципліни, природничі й економічні;
- науковий матеріал повинен вивчатися лабораторно-практичним шляхом і можливо тісніше зв'язуватися з самим життям, для чого при кожній середній школі повинні бути засновані кабінети й лабораторії по кожній дисципліні окремо, на улаштування яких потрібно негайно асигнувати на перший час по 50.000 карб. на кожну українську середню школу;
- звернути увагу на художнє виховання на національному ґрунті;

- в усіх класах 4-х класової української середньої школи знести викладання російської мови, призначивши відповідні години на побільшення годин рідної мови й літератури;

- в середніх школах не може бути більш трьох, обов'язкових задля учнів чужоземних мов [5, с. 122–128].

Директорія пріоритетами своєї діяльності визначила принцип розвитку національної освіти як основи творення української нації, поставивши освіту на перше місце у державній політиці. Було прийнято постанови про запровадження в Україні всенародного і безплатного навчання, про поліпшення матеріального становища учителів, про децентралізацію управління освітою. 1919 року було завершено роботу над «Проектом єдиної школи в Україні», яка розпочалася ще у 1917 році. За проектом планувалося запровадити трьохступеневу єдину загальноосвітню школу: молодша школа (4 роки); старша школа (4 роки); колегія (4 роки). Перших два ступені утворювали цикл основної школи, а третій – цикл середньої школи. Ліквідовувалися запроваджені за гетьмана П. Скоропадського шкільні округи і окружні комісаріати, замість них створювалися губерніяльні, повітові, міські шкільні ради та управи. У січні 1919 р. Директорія видала закон про державну українську мову в УНР. У складній соціально-економічній ситуації уряд Директорії УНР знаходив можливість надавати фінансову підтримку сільським закладам освіти. Зокрема, 18 січня 1919 року уряд ухвалив законопроект про прийняття на державне фінансування Кирилівської народної учительської семінарії імені Т. Г. Шевченка Звенигородського повіту [6, с. 194].

Отже, в практичній роботі з розбудови шкільної освіти на національних засадах у добу Української революції 1917–1921 рр. чітко й однозначно простежується політична лінія на створення національної школи як необхідної умови національно свідомого громадянства. Школа у короткий революційний період пройшла шлях від мовної українізації навчального процесу до широкого запровадження в освіту усіх рівнів українознавчих дисциплін. І хоча до повного розв'язання освітньої проблеми в цьому напрямку було ще далеко, те що було зроблене в справі шкільної освіти справило значний вплив на процес національно–культурного відродження.

Список використаних джерел

1. Розбудова шкільництва // Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917–1921 рр. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv>.
2. 27 березня 1917 р. в Одесі відбулися загальні збори «Спілки учителів» // Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України. Київ, ПМУ, 2017. Вип. 4. 182 с.
3. Утворення українських народних шкіл // Наш рідний край : хрестоматія з історії Черкащини / упоряд.: А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. К. : Молодь, 1995. 176 с.

4. Дудник О. В. Становлення і розвиток шкільництва на Уманщині в добу Української революції 1917–1921 рр. // Краєзнавство Черкащини, 2017. № 11. С. 129–134.
5. З'їзд діячів середньої української школи // Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України. Київ, ПМУ, 2017. Вип. 4. 182 с.
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Том 1.

УДК 908(477.46):[2:323.281]"1920/1930"

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА НИЩЕННЯ ЦЕРКОВ У 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. НА КАМ'ЯНЩИНІ В РОБОТАХ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ

Микола РОЗДОРОЖНИЙ,

*студент II курсу магістратури зі спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

У цій публікації ми спробуємо показати з історіографічної точки зору та на конкретних прикладах особливості політичних репресій та знищення церков у парадигмі більшовицького тоталітаризму 20–30-х років ХХ ст. за матеріалами історико-краєзнавчих робіт краєзнавців Кам'янщини. Ми проаналізували роботи О. Ветрова [1], О. Мушти [4–6], К. Гудзенка [3], П. Горбенко, О. Погорілий, О. Шамрай [2].

Помітний внесок у розкриття тематики нищення церков та репресії проти духовенства у роки становлення більшовицького тоталітаризму зробив краєзнавець із м. Кам'янки Олександр Ветров. У розлогії його статті, присвяченій економічному розвитку і політичним репресіям на Кам'янщині, ми черпаємо цікаві відомості про аналізований нами період. Дослідник, зокрема, зазначає, що незважаючи на певний економічний підйом «цей період відзначений широкою державною антирелігійною кампанією, метою якої було знищення національних та культурних традицій українського народу, що завжди мав релігійну основу» [1, с. 92]. На основі проведеного власного дослідження О. Ветров подав інформацію про те, що в період «з 1927 по 1939 роки повністю були знищені церкви у Кам'янці, Лузанівці, Ревівці, Косарі, Баландино і Катеринівці. Частково зруйновані і перетворені під господарські приміщення і клуби церкви у селах Грушівка, Михайлівка, Райгород, Юрчика, Лебедівка. Великі культурні цінності нашого народу були повністю знищені» [1, с. 92].

О. Ветров робить висновок про те, що більшовицька система завжди знищувала своїх супротивників фізично, але те, що сталося в період 1935–

1939 років, перебільшило всі загальнолюдські і моральні рамки і всьому світові показало сутність більшовицької системи. Почалися пошуки «ворогів народу», переслідування тих, хто колись або тепер завинив перед радянською владою, чия думка не збігалася з курсом Комуністичної партії і її представників на місцях» [1, с. 93–94].

В зазначеній статті краєзнавець наводить чимало прізвищ жителів Кам'янщини, які попали в жорнило політичних репресій. Серед перших, хто був заарештований і репресований, то це редактор районної газети «Коллективна праця» Короп. «Голови та рахівники колгоспів, спеціалісти, учителі і священники, одноосібники, працівники торгівлі, а більше рядові селяни, колгоспники та робітники безпідставно звинувачувалися в антирадянській діяльності, заарештовувалися і зникали безслідно, найстрашнішим було те, що всі, без винятку, громадяни поступово позбавлялися основоположних життєвих прав, без яких неможливе цивілізоване існування», – констатує О. Ветров [1, с. 94].

Згідно «Списку жителів Кам'янського району, незаконно репресованих в 1930–40 та на початку 50 років» комісії районної ради народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих громадян, в Кам'янському районі репресовано більш ніж 230 осіб [1, с. 95]. Але ці дані далеко не повні, констатує О. Ветров. До речі, О. Ветров зробив у своєму дослідженні і розбивку кількісно репресованих по роках і за національностями. Так, «репресовано в 1930–1936 роках – 18 осіб, в 1937 році – 110 осіб, в 1938 році – 75 осіб, в 1939–1945 – 30 осіб», а за національностями, то картину таку подає краєзнавець – «українців – 209, поляків – 12, росіян – 4, італійців – 1, євреїв – 1, латишів – 1, білорусів – 1, чехів – 1» [1, с. 95]. Не будемо вдаватися повністю переказувати зміст статті О. Ветрова, не називатимемо прізвищ, а їх чимало встановлено і продруковано у статті, але все ж зазначимо одну цікаву інформацію. Як стверджує О. Ветров, у Кам'янському районі більшовицьким тоталітарним режимом було репресовано майже всіх, хто служив колись в армії УНР [1, с. 95]. І досить добре є те, що краєзнавець наводить у статті власно складену таблицю 1, с. 96], в якій записане кожне село і кількість його репресованих жителів, а також перераховано спеціальність і рід занять репресованих за місцем проживання.

Відомий краєзнавець із міста Кам'янки, великий патріот України Г. Гудзенко у своїй книзі «Там, де протікає Тясмин» подає історію відомого Мотронинського монастиря, який також попав у горнило антирелігійної більшовицької кампанії. К. Гудзенко пише, що «в 1923 році Мотронинський монастир, як і інші монастирі Черкащини, був закритий. Монастирське майно і будівлі бралися на баланс міських і сільських рад, а потім передавалися релігійним спільнотам, якщо такі засновувались, чому радянська влада всіяко опиралася. Щоб зберегти монастир, монахині, поселившись в ближніх селах, подали заяву в сільську раду про

організацію релігійної спільноти. В 1923 році спільнота монахинь села Мельники отримала в оренду Церкву Іоанна Златоуста і Троїцьку, а також деякі помешкання бывшего Мотронинського монастиря. Але недовго монахині проживали в монастирі. Через посягання влади в 1929 році на території Мотронинського монастиря була організована комуна «Завет Леніна» в селі Мельники і все монастирське майно перейшло в її розпорядження. Комуна проіснувала недовго, але руками комунарів, з їх варварським відношенням до монастирського майна, монастир був розграблений і зруйнований» [3, с. 78].

Краєзнавці із Кам'янки Поліна Горбенко, Олександр Погорілий, Олександр Шамрай у XIX випуску збірника «Джерело» у 2023 р. опублікували статтю «Історія становлення та розвитку церкви Архистратига Михаїла в с. Телепине Черкаської області», з якої ми черпаємо відомості про історію церкви в 30-ті рр. минулого століття. Автори статті, спираючись на свідчення жительки села Телепине Н. І. Голованенко, констатують, що на «місці сучасної церкви була висока гарна церква, справжня. Там був хор, співала півча... Потім, 1937–1938 рр., її зруйнували і розібрали» [2, с. 87–88].

Грунтовними є статті, присвячені політичним репресіям історика і краєзнавця із Кам'янки Олександра Мушти [4–6]. У 2019 р. у науково-популярному виданні «Місто на скелястих берегах Тясмину» була надрукована стаття О. Мушти, присвячена жертвам політичних репресій на Кам'янщині, звинувачених у зв'язках із Польщею у 30-х рр. ХХ ст. Дослідник, зокрема, зазначає, що «взагалі приналежність до польської національності, що у той час обов'язково заносилось до паспорту, було своєрідною «чорною міткою» для його носіїв. Саме за національною ознакою, а не за вигаданими звинуваченнями у шпигунстві й вербувальній діяльності на користь Польщі були розстріляні жителі с. Кам'янка, працівники місцевого цукрового заводу, уродженці Вінничини Едуард Апполонович і Станіслав Апполонович Кржиштофовичі. Вирок було здійснено, відповідно, 1.11.1937 та 15.01.1938 рр.» [5, с. 110]. У згаданій статті О. Мушта наводить ряд прізвищ осіб польської національності, які мешкали на Кам'янщині та зазнали репресій у 30-ті рр. ХХ ст. «6 серпня 1937 р., Кам'янським райвідділом НКВС було затримано Якова Йосиповича Бібікова – мешканця Кам'янки, який працював слюсарем-інструментальником в артілі «Електромеханік» м. Сміла. Йому інкримінували шпигунську діяльність на користь Польщі». Вирок – розстріл 11 жовтня 1937 р. [5, с. 109]. Аналогічна доля – розстріл, спіткала 13 вересня 1937 р. вчителя мови (літератури) та історії Кам'янської середньої школи ім. Пушкіна Костянтина Яковича Ауновського [5, с. 109]. Така ж доля спіткала 30 вересня 1938 р. учителя біології Куликівської неповно-середньої школи Івана Максимовича Шинкаренка, якого звинуватили у надуманому шпигунстві на користь польської розвідки [5,

с. 110]. Розстріляли, як пише О. Мушта, 14 жовтня 1938 р. і жителя с. Косарі, бухгалтера-фінансиста місцевого спиртзаводу Миколу Івановича Зимницького, якому приписали приналежність до польської шпигунсько-диверсійної організації [5, с. 110]. У цій статті О. Мушта резюмує про те, що наведений ним у статті «перелік репресованих осіб Кам'янського району, яких звинуватили у шпигунській діяльності на польську розвідку, далеко неповний. Деякі справи розміщені по сусідських областях, галузевих архівах, інші – ще й досі засекречені, певна частина – втрачені і знищена. Однак навіть наявні дані свідчать про масштаб репресій в 1937–1938 рр. на локальному рівні» [5, с. 110].

Цікавою є ще одна стаття О. Мушти, присвячена політичним репресіям, яка має назву «Голодомор і репресії крізь призму долі родини Мовчанів із с. Баландине» [4, 2023], та надрукована у згаданому нами вже вище ХІХ випуску збірника «Джерело» у 2023 р. Автор, на прикладі однієї родини із села Баландине, що на Кам'янщині, спробував передати ту страшну реалістичну атмосферу терору, яка панувала в українському суспільстві у 30-ті роки ХХ ст. Голодомор 1932–1933 рр., його передумови та реалістичний перебіг, а потім життя після страшного штучного голоду, репресії простого народу. Родина Мовчанів, про яку пише О. Мушта, пережила важко голодомор, так восени 1933 року, не змогла виконати план хлібозаготівель, бо на посів їхнього хліба напала якась хвороба. «Радянська влада довго не панькалась і за цей серйозний на той час злочин засудила господаря – Федора Мовчана – до 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна. В результаті батька вивезли на виправні роботи у північні регіони Московії, а мати з чотирма дітьми без засобів до існування опинилася на вулиці» [4, с. 106]. «Після вироку суду, – пише О. Мушта, – чоловіка запроторили у в'язницю до Москви, а потім кинули на побудову каналу Москва – Волга. На цей об'єкт направили сотні тисяч в'язнів із різних куточків СРС, багато з яких були несправедливо засуджені за політичними обвинуваченнями» [4, с. 107].

Із іще однієї статті О. Мушти «На шляху до автокефалії православної церкви України: сторінки історії Кам'янської Свято-Миколаївської парафії» черпаємо відомості відносно того, що «Свято-Миколаївський храм у Кам'янці комуністи зруйнували у 1936 р. в ході розгортання в СРСР антирелігійної кампанії. На місці цієї селянської церкви (поряд у парку знаходилась родинна церква власників містечка – поміщиків Давидових) невдовзі збудували Будинок культури (діє понині). Відповідно на деякий час православно-християнське життя у містечку припинилося» [6, с. 122].

Список використаних джерел

1. Економічний розвиток і політичні репресії (1934–1941) / Шамрай О. Г., Таран Г. М., Бондаренко Л. О., Ветров О. В., Ляшко Ю. Ю., Чупак Т. П. Місто С. 92–97.

2. Горбенко П., Погорілий О., Шамрай О. Історія становлення та розвитку церкви Архистратига Михаїла в с. Телепине Черкаської області» // Джерело. Вип. XIX. Матеріали дев'ятнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України» / Упоряд. : О. Г. Шамрай. Черкаси, 2023. С. 83–92.
3. Гудзенко К. Н. Там, де протікає Тясмин. Історико-географічний нарис. Кам'янка : Кам'янське комунальне поліграфічне підприємство, 1993. 116 с.
4. Мушта О. Голодомор і репресії крізь призму долі родини Мовчанів із с. Баландине // Джерело. Вип. XIX. Матеріали дев'ятнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України» / Упоряд. : О. Г. Шамрай. Черкаси, 2023. С. 101–108.
5. Мушта О. Жертви політичних репресій на Кам'янщині, звинувачені у зв'язках із Польщею у 30-х рр. XX ст. // Місто на скелястих берегах Тясмину / Шамрай О. Г., Таран Г. М., Чупак Т. П., Пугач Т. П., Висоцька Л. Г., Бондаренко Л. О., Ветров О. В., Ляшко Ю. Ю., Мушта О. А., Єфремцева А. П., Джулай Т. В., Конарева Т. Д., Людний Ф. П., Могилка А. П., Морозова В. А., Туренко Л. І. та ін. Черкаси : «Вертикаль», видавець ФОП Кандич С.Г., 2019. С. 109–111.
6. Мушта О. На шляху до автокефалії православної церкви України: сторінки історії Кам'янської Свято-Миколаївської парафії // Черкащина в контексті українського державотворення: матеріали Регіональної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю Конституції України та 30-річчю Незалежності України (25 червня 2021 р., м. Черкаси); Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2021. С. 121–130.

УДК: 016:94 (477.46) «18/19»: 002.2

ВІДНОВЛЕНІ ГАЗЕТИ ЧЕРКАЩИНИ ПОВОЄННОГО ЧАСУ (1944–1954 рр.)

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,

*кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Відновлення випуску газет на Черкащині розпочався невдовзі після звільнення території краю від нацистів. Роботу редакцій місцевих газет доводилося відновлювати практично «з нуля», оскільки вони зазнали великих втрат внаслідок окупації – частина журналістів загинула під час війни, інші перебували в діючій армії чи в евакуації. Майже все поліграфічне обладнання було знищене або вивезене. Газети друкувалися на поганому папері, в багатьох випадках у двополосному варіанті.

Звільнення території сучасної Черкащини від нацистів розпочалося у кінці вересня 1943 року. А вже у жовтні в Золотоноші відновився випуск

районної газети «Червоний жовтень» (редактор Андрій Геращенко). З 17 лютого 1944 року газета отримала нову назву «Радянська Золотонощина». Газетярі золотоніської районки надавали методичну допомогу редколегіям стінних газет колгоспів і підприємств, висвітлювали на своїх сторінках їхні здобутки. У 1946 році наказом редактора «Радянської Золотонощини» з нагоди Дня преси були премійовані кращі стінгазети – заводські «Сахарник» (200 карбованців), «Лепсівець» (100 карбованців), щербинівська колгоспна «Ударник» (100 карбованців). Традиція відзначати громадських кореспондентів зберігалася аж до 1990-х років [1].

Першою після окупації радянською газетою на правобережжі сучасної області стали «Черкаські вісті» – орган Черкаського РК КП(б)У і районної та міської рад депутатів трудящих. Газета вийшла 26 грудня 1943 року. Під гаслом «Слава героям боїв за Черкаси» на першій сторінці вміщувався наказ Верховного Головнокомандуючого генералу армії Конєву, в якому зазначалося, що «війська 2-го Українського фронту, продовжуючи успішний наступ, 14 грудня, внаслідок напружених боїв оволоділи великим економічним центром України – містом Черкаси – важливим вузлом оборони німців на правому березі Дніпра». В наказі перераховувалися з'єднання і частини, які відзначилися при визволенні Черкас і отримали найменування «Черкаських». Закінчувався наказ словами «Вічна слава героям, полеглим за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Смерть німецьким загарбникам!» [2].

Газета друкувала і суто «мирні» матеріали. Так, у «Черкаських вістях» за 17 травня 1945 року вміщена стаття декана природничого факультету Черкаського педінституту П. Орлова «Охороняймо природу свого району», в якій він писав про незадовільний стан охорони природи і вносить пропозиції щодо поліпшення природоохоронної роботи [3].

Згодом почали виходити газети й в інших, передусім лівобережних, районах. Так, у Драбівському районі випуск районної газети відновився 1 березня 1944 р. Громадськими кореспондентами цієї газети (сількорами) у той час стали 76 активістів місцевої преси. З накладу районної газети, що складав 750 примірників, 650 газет отримували сільські читачі. Крім того жителі сіл району отримували в 1944 р. 333 примірники центральних та республіканських, 169 – обласної газет [4, с. 71–72].

Під гаслом «Смерть німецьким загарбникам!» 12 березня 1944 року у Корсунь-Шевченківському вийшов перший номер відновленої газети «Леніновим шляхом». Редактором газети був А. Шипенко, наклад – 2000 примірників. На титульній сторінці першого номера крупним шрифтом було набрано заклик: «Відважні війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії Конєва завершили операцію по знищенню

оточених в районі Корсунь-Шевченківського німецьких військ. Слава корсунським дивізіям! Слава великому Сталіну!».

Майже на усю сторінку розміщувалося «Звернення до всіх трудящих Корсунщини», підписане виконкомом районної ради депутатів трудящих і райкомом РК КП(б)У. У ньому йшлося про збитки, завдані Корсунщині нацистськими окупантами – підірвана Корсунська ГЕС, зруйнована районна лікарня, будинок зв'язку, банк, приміщення установ. Сам Корсунь був розбитий і пограбований. Стояв він мовчазний, сумний, але не підкорений і гордий в своїй історичній славі, як місто перемоги Богдана Хмельницького, – йшлося у зверненні. Населення району інформувалося про відновлення роботи підприємств, закладів освіти і охорони здоров'я. Зокрема, повідомлялося про відкриття пологових будинків у Корсуні, Нетеребці і Драбівці. Закінчувалося звернення такими словами: «Кожен з нас повинен працювати так, щоб кожен день находив в своїй творчій праці відповідь на запитання: «Що я сьогодні зробив для фронту?»

У цьому ж номері інженер Гороховський повідомив про відновлення роботи чавуно-ливарного заводу, який 22 лютого зробив першу плавку [5]. Наступні номери газети інформували читачів про становище на фронтах, організацію роботи промислових підприємств і колгоспів, збір коштів на танкову колону «Корсунь-Шевченківський». Атмосферу відбудовного часу і ще триваючої війни передають заголовки газети 1944–1945 рр.: «Хліб – фронту», «Колгоспи з насінням – Червона армія з хлібом», «Лист з фронту», «Належну увагу дит'яслам».

Через три місяці після звільнення від нацистів Букського району, 9 липня 1944 року тут накладом 1000 примірників на двох полосах вийшов перший номер відновленої газети «Ленінським шляхом». Перша повоєнна районна газета підписана секретарем райкому партії М. Фіолетовим як виконуючим обов'язки її редактора. Невдовзі редактором газети стала Д. Письменна. Наклад збільшився до 2000 примірників.

На першій сторінці після оперативного зведення Радінформбюро про обстановку на фронтах, вміщено широкий міжнародний огляд. Увесь він присвячувався висадці 6 липня союзних армій на узбережжі Франції. Повідомлялося, що цього дня Ла-Манш пересікли 4000 тисячі американських і англійських кораблів при підтримці 11000 літаків. Кожному солдатіві був вручений наказ, підписаний командуючим експедиційними силами Ейзенхауером: «разом з нашими доблесними союзниками і співбратами по зброї на інших фронтах ви здійснили розгром німецької воєнної машини, врятуєте від фашистської тиранії пригнічені народи Європи, гарантуєте нам безпеку у вільному світі».

На другій сторінці газети під заголовком «Звірства німецьких окупантів» подана інформація про злочини нацистів в районі. Повідомлялося, що з району до Німеччини на примусові роботи вивезено

понад 5 тисяч юнаків і дівчат, розстріляно і повішено 600 жителів району. Було спалено три населені пункти – села Червоний Кут і Червона Зірка та хутір Павлопіль [6].

В наступних номерах буцької газети провідною темою була тема відбудови господарства і збір врожаю. Особлива увага приділялася вирощуванню цукрових буряків – сировини для виробництва цукру, який в умовах війни набував стратегічного значення [7]. Газета інформувала читачів про відбудову сіл району. У статті «З руїн встають згорілі села» 5 серпня повідомлялося, що у спаленому окупантами селі Червоний Кут з 370 спалених хат відбудували 102, з них 45 – для сімей фронтовиків, у Павлівці – у 230 знищених дворах колгоспники відбудували 80 хат, в 50 поселилися сім'ї фронтовиків [8].

Першотравневий 1945 року номер газети вийшов під гаслами «Хай живе могутній Радянський Союз, який відстояв цивілізацію Європи від фашистських погромників!». У передовій статті «Радісне свято Перемоги» йшлося про те, що радянські війська вже ведуть бої на вулицях Берліна і що вони будуть завершені «великою перемогою радянської зброї» [9].

В наступні роки провідною темою залишалося відновлення господарства і нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, що знаходило відображення у мобілізаційних газетних заголовках: «Весні – бойову зустріч», «За високі довоєнні врожаї», «Майстри високих врожаїв», «Старанно доглядають худобу»

Відразу після звільнення Звенигородщини там було відновлено випуск газети «Більшовицька трибуна» (редактор М. І. Здебський). На шпальтах газети друкувалися «Повідомлення надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР». У номері за 18 березня 1944 року вміщувалася інформація «Про руйнування і звірства, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві». У ній наводилися факти руйнування і пограбування промислових підприємств, транспортного та житлово-комунального господарства міста, називалися посадові особи окупаційної адміністрації, які мають нести відповідальність за вчинені злочини. Під час окупації «на стінах численних магазинів, ресторанів з'явилися вивіски «Тільки для німців», а наказом коменданта міста генерал-майора Ремера німцям було заборонено запрошувати «тубільців» (українців) на стадіони, ресторани і в інші громадські місця [10].

З 10 серпня 1944 року звенигородська районна газета почала виходити під назвою «Прапор перемоги». На посаду редактора було призначено Андрія Гоєнка, який редагував газету у передвоєнні роки. З 1 травня колектив редакції очолив Максим Тараненко. Друкувалася газета, як і усі

«районки» на двох полосах і тільки у 1954 році почала виходити на чотирьох. Переважали такі жанри як замітки, кореспонденції та статті. З них читачі дізнавалися як у районі йде повоєнна відбудова господарства, отримували інформацію про повсякденне життя району [11, с. 25–26].

У номері за 22 березня 1945 року під рубрикою «Дружба фронту з тилом» повідомлялося, що в районному будинку культури відбулася зустріч громадськості міста з представником Звенигородської дивізії гвардії капітаном Фесенком. В газеті опубліковано схвалений учасниками зустрічі лист воїнам дивізії, яка звільняла Звенигородку. Звенигородчани запевняли визволителів, що «і далі будемо працювати по-фронтовому, щоб забезпечити Червону Армію і країну всім необхідним для остаточної перемоги над ворогом» [12].

Катеринопільська районна газета відновила свої випуски у червні 1944 року під назвою «Колгоспник» (в. о. редактора Г. Патриченко) накладом у 2000 примірників. Більшість матеріалів газети присвячувалися сільському господарству, відновленню роботи підприємств, закладів освіти та охорони здоров'я.

У номері за 11 березня 1945 року у передовій статті до річниці визволення Катеринопільщини від окупантів, повідомлялося, що у районі відновлено дві машино-тракторні станції, 22 сільських ради, 29 колгоспів, 20 свиноферм, 29 ферм рогатої худоби, 29 вівцеферм, 29 птахоферм. Відновлено довоєнну мережу шкіл і в них навчається 5097 учнів [13]. До 85-ї річниці від дня смерті Т. Г. Шевченка у березні 1946 року на двох сторінках надруковано матеріал «Великий народний поет України» [14].

В Умані видання періодичної преси теж відновилося відразу після визволення. У квітні–серпні 1944 року тут виходив бюлетень довоєнної газети «Колгоспна правда», де друкувалися повідомлення від Радінформбюро з фронтів, а 1 травня цього ж року відновився випуск і самої газети «Колгоспна правда». З № 38 за 1944 рік газета змінила назву на «Уманська зоря» [15]. Вона інформувала жителів Умані і району про хід бойових дій на фронтах, відновлення господарства, події місцевого життя.

Бабанська районна газета, що почала виходити у 1944 році мала традиційну для того часу назву «За більшовицьку роботу» (в.о. редактора Н. Ю. Тичина). Вона зосереджувала увагу на сільськогосподарських роботах, вмішуючи оперативну інформацію з колгоспів. Про труднощі їх роботи і нестачу техніки в умовах повоєнної розрухи можна судити із замітки, в якій повідомлялося, що в колгоспі села Тальянки усі корови колгоспників задіяні до оранки на зяб з розрахунку 6 гектар на плуг [16].

З культурно-освітньої хроніки варто виділити замітку газети за 14 жовтня 1945 року «Кіно в районі», з якої дізнаємося, що впродовж року 14462 жителі району стали глядачами кінофільмів, які кожного тижня демонструвалися в 11 селах району, а в окремих – двічі [17].

Газета «Соціалістичні лани» району імені Петровського* відновила свою роботу у червні 1944 року (редактор Андрущенко) тиражем 1000 примірників. Подаючи оперативну інформацію бойові дії на фронтах, газета інформувала читачів про події в Радянському Союзі та Україні. Основна ж увага приділялася життю району. У номері за 8 липня 1944 року газета зверталася із закликом взяти участь у відбудові Корсунської ГЕС, яка до війни забезпечувала район електроенергією. Від району у відбудові беруть участь 36 колгоспників [18, с. 284].

У серпні 1944 року району імені Петровського було повернуто його «історичну» назву – Городищенський, а заодно змінила назву на «Колгоспне життя» і районна газета (редактор С. Бакшук). Як і інші газети сільських районів, «Колгоспне життя» висвітлювало хід сільськогосподарських робіт, хроніку культурно-освітніх подій в районі.

Зміст газет, що поширювалися серед населення у повоєнні роки, був як і в довоєнний час ідеологізований незалежно від типу видання. Всі вони без винятку були органами райкомів КП (б) У та районних Рад народних депутатів трудящих і відповідно контролювалися ними.

У повоєнні роки зберігалася жорстка партійна регламентація газетної періодики усіх рівнів, в тому числі і районного. Навіть війна й страшна скрута не змогли притишити ідеологічного прагнення видавати бажане за дійсне. Ім'я Сталіна не сходило з газетних шпальт. Наприклад, у листопаді 1949 року на сторінках кам'янської районної газети «Коллективна праця» стаття секретаря партійної організації Кам'янського цукрокомбінату «Комуністи в авангарді боротьби за цукор» розпочиналася з інформації про виконання зобов'язань, взятих особисто перед Сталіним [19]. Агітаційним пафосом були пронизані й інші матеріали цієї газети. У грудневому номері 1953 року до Дня конституції газета у звичній манері соціалістичного оптимізму повідомляла, що «трудящі нашого району всенародне свято зустріли новими успіхами у будівництві комунізму» [20].

А канівська газета «Дніпрова зірка» у номері за 18 лютого 1951 року на першій сторінці поруч із заголовком і традиційним радянським гаслом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» розмістила ще одне: «Під керівництвом більшовицької партії, під проводом товариша Сталіна ми побудували соціалізм. Партія, товариш Сталін є натхненниками боротьби за мир у всьому світі. За партією, за товаришем Сталіним ми впевнено йдемо до комунізму». Уся перша сторінка цього ж номера була відведена матеріалу «Розмова т. Сталіна Й. В. з кореспондентом «Правди» [21, с. 1].

Отже, газетна періодика післявоєнного часу на території краю була представлена переважно районними, а також обласними газетами тих областей (Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької), до яких

* Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про перейменування, уточнення і внесення змін в найменування деяких міст, районних центрів і районів Української РСР» від 15 серпня 1944 року район імені Г.І. Петровського перейменовано в Городищенський район

тоді входили райони сучасної Черкаської області і які почали виходити відразу після звільнення від нацистських окупантів. Відновлені після звільнення Черкащини газети відігравали важливу роль у висвітленні відбудовчих робіт на території краю. Приділяючи особливу увагу проблемам промислового та сільськогосподарського виробництва, газети регулярно вміщували матеріали про хід виконання планів і соціалістичних зобов'язань. Помітне місце відводилося повідомленням про роботу культурно-освітніх закладів.

Зміст газет повністю контролювався компартійними комітетами і спрямовувався на збереження серед людей загального духовного піднесення, зумовленого перемогою у війні, переведення його у русло трудової активності і подолання післявоєнних труднощів. Газети були важливим джерелом інформації, з якого люди під кутом партійної пропаганди дізнавалися про новини місцевого життя, внутрісоюзні і зарубіжні події.

Незважаючи на надмірну ідеологізацію матеріалів газет, вони виконували важливу інформаційно-просвітницьку функцію. Як практично безальтернативне джерело інформації місцеві газети користувалися популярністю серед населення, справляючи помітний вплив на формування його світогляду.

Список використаних джерел

1. Біля витоків [Електронний ресурс]. URL: Режим доступу: http://zolotonosha.osp-ua.info/ch-6_fl-zmi.html / Сайт міста Золотоноша.
2. Черкаські вісті. 26 грудня. 1943.
3. Гаврилюк М.Н. Петро Петрович Орлов // Історія орнітологічних досліджень. Вип. 1–2. 1995.
4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. П-229. Драбівський райком Компартії України, оп. 1, спр. 2. Протоколи общих партійних збораній району. 5 жовтня 1943–14 грудня 1943 року. 86 арк.
5. Ленінським шляхом. 12 березня. 1944.
7. Ленінським шляхом. 9 червня. 1944.
8. Ленінським шляхом. 14 червня. 1944.
9. Ленінським шляхом. 5 серпня. 1944.
10. Ленінським шляхом. 1 травня. 1945.
11. Більшовицька трибуна. 18 березня. 1944.
12. Хоменко В. Час – газетним рядком. К.: Арт Економі, 2013. 64 с.
13. Прапор перемоги. 22 березня. 1945.
14. Колгоспник. 11 березня. 1945.
15. Колгоспник. 10 березня. 1946.
16. Уманська зоря. URL : Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
17. За більшовицьку роботу. 27 вересня. 1945.
18. За більшовицьку роботу. 14 жовтня. 1945
19. Соціалістичні лани. 11 липня. 1944.
20. Колективна праця. 1949. 20 листопада.
21. Колективна праця. 17 грудня. 1953.
22. Дніпрова зірка. 1951. 18 лютого.

УДК 908(477:46):930.25 «1898/1970»

**СУБОТІВСЬКІ СПАДКИ:
КОЛЕКЦІЯ ОСОБИСТИХ РЕЧЕЙ РОДИНИ
МАРІЇ ІВАНІВНИ ТА МАРКА ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКИХ
ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»**

Надія КУКСА,

*завідувач відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

*Світлій пам'яті онуки подружжя Грушевських
Елеонори Захарівни Коваль (1930–2022)
та правнучки Владислави Дмитрівни Каневської (1969–2022)*

На початку 2021 р. до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» надійшла колекція родинних реліквій подружжя Марка Федоровича* та Марії Іванівни** Грушевських. Колекція налічує 25 експонатів, переданих онукою подружжя Грушевських Елеонорою Захарівною Коваль*** та її доньками Владиславою Дмитрівною Каневською і Олександрою Дмитрівною Головчанською.

**Родина Грушевських.
Суботів. поч. ХХ ст.**

Історія формування колекції – це своєрідний літопис родини сільської інтелігенції Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ-30-х рр. ХХ ст., продовжений їх нащадками у столичному Києві у 1950-70-х рр.

Варто зазначити, що впродовж чверті століття нами проводиться дослідження творчого спадку подружжя Грушевських, були налагоджені зв'язки із їх нащадками, котрі ще на початку 2000-х рр. передали до фондів НКЗ «Чигирин» перші родинні реліквії: книгу, що належала Марку Федоровичу, портрет суботівського оповідача Пилипа Шутя, портрет Тараса Шевченка роботи невідомого художника з Чигиринщини, низку світлин старожитностей Суботова. Предмети неодноразово експонувалися на виставках, облаштованих у музеях закладу.

Предмети колекції варто розділити на кілька груп:

- речі, що належали подружжю Грушевських під час проживання у Суботові Чигиринського повіту (1898–1910 рр.);
- речі, що побутували у родині під час проживання у Києві (1918–1938 рр.);
- речі, виготовлені онукою Марії Іванівни та Марка Федоровича, Елеонорою Захарівною (1950–70-ті рр.).

Науковцями заповідника у соцмережі Facebook створено сторінку «Зі щирою прихильністю до життя народного»[1], де можна ознайомитися із творчим доробком представників цієї унікальної родини.

Онука Марка Федоровича та Марії Грушевських, Елеонора Захарівна Коваль ***крізь все життя пронесла світлу пам'ять про своїх дідуся і бабусю, попри численні випробування зберегла сімейні реліквії, які на початку 2021 р. передала для фондів закладу, котрі були експоновані під час роботи тимчасової виставки «Спадок родини Грушевських: діалог поколінь»[8], приуроченої до 156-х роковин з дня народження Марка Грушевського, облаштованій у виставковій залі музею Богдана Хмельницького у Чигирині.

На виставці були представлені родинні реліквії Грушевських:

- кулінарні книги дружини Марка Грушевського, Марії Іванівни, із записами на полях, зробленими її рукою;
- зразки рукоділля, яке стало традиційним у родині Грушевських. Майстерно виконані зразки плетива і вишивки, створені Марією Іванівною Грушевською, її донькою Галиною Марківною та онукою Елеонорою Захарівною, ретельно зберігались та передавались від покоління до покоління.

- мушля родини тигех належала Марку Федоровичу Грушевському. Його донька Галина розповідала, що він нею дуже дорожив. Мушля була привезена при переїзді із Суботова разом з іншими предметами колекції. Її о. Марку подарував односелець, який на той час був моряком і навідувався додому.

Елеонора Захарівна поділилася своїми безцінними спогадами, своєрідним літописом родини. Спогади настільки проникливі, що мимоволі переносять у часи лихоліть, випробувань, втрат, які випали на долю цієї подвижницької родини [2; 3; 4].

Надія Кукса у гостях у Елеонори Коваль під час передачі родинних реліквій.

Січень 2021 р.

**Скам'янілість листка береста
(в'яза). Фонди НКЗ Чигирин**

Підписи до експонатів були виконані власноруч Елеонорою Захарівною надзвичайно каліграфічним почерком. За її спогадами, навчав писати онуку сам Марко Федорович.

Один із предметів колекції – скам'яніння із відбитком листка береста, потрапив до фондів заповідника дещо пізніше, адже проходив експертизу з атрибуції у фахівців Інституту геології КНУ, Інституту ботаніки та Національного науково-природничого музею НАН України. Стисле повідомлення у Facebook про цей артефакт [7] викликало жваве

зацікавлення як серед користувачів соцмережі, так і у масмедіа.

Отже, камінь пісковик з відбитком листка береста (в'яза), який, за їх родинним переказом, на поч. ХХ ст. подарував настоятелю храму Архістратиґа Михаїла о. Марку археолог, котрий проводив дослідження на околицях Суботова. Камінь подорожував разом із родиною Грушевських, коли їй доводилося переїжджати із Суботова до Таганчі, потім до Києва. о. Марко використовував камінь як підставку для книг, які він читав, стоячи за конторкою. Колекція родинних реліквій подружжя Грушевських стала однією із перлин фондової збірки НКЗ «Чигирин», потребує подальшого вивчення і популяризації. Зокрема, спогади Елеонори Захарівни Коваль заслуговують на видання окремою збіркою. Частина спогадів увійшла до частини другої книги Я. Діденко, Н. Кукси «Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи», підготовленої авторками до друку.

***Марко Федорович Грушевський** (1865-1938) – український етнограф, фольклорист, один із засновників УАПЦ. Автор збірок «Дытячи забавки та гры усяки». Зібрани по Чыгырынщыни Кыивской губерни. «Киевская старина», 1904, № 7–8;

«Дитина в звичаях і віруваннях українського народу». Матеріяли з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля. В кн.: Матеріяли до українсько-руської етнології, т. 1–2. Львів, 1906–07; «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», зібрані в рр. 1897–9. Подав Марко Грушевський. Львів, 1912; 3 життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. В кн.: Український етнографічний збірник, т. 1. К., 1914 [6].

****Марія Іванівна Грушевська** (бл. 1875–1937) – дружина Марка Федоровича Грушевського, український етнограф і збирач старожитностей.

Унікальною є колекція зразків вишивок, зібраних Марією Іванівною Грушевською наприкінці XIX – на початку XX ст. в селі Суботові Чигиринського повіту.

Будучи дружиною священика, ця високоосвічена як на той час жінка (окрім єпархіального училища закінчила вищі жіночі курси в Черкасах) навчала селянських дітей у церковно-приходській школі.

Перебуваючи в оточенні простих людей, Марія Іванівна прагнула з'ясувати сутність народних звичаїв, обрядів, традицій. Особливо цікавили її вироби вжиткового мистецтва, що становили невід'ємну частку матеріального і духовного життя населення.

Ідея зберегти розмаїття зразків місцевих вишивок переросла в багаторічну збиральницьку працю. Адже не так просто було виявити своєрідний орнамент, знайти майстриню, яка б бездоганно його виконала. Марія Іванівна зрозуміла, що без поглибленого вивчення специфіки колориту місцевих вишивок, технік їх виконання неможливо посправжньому повно з'ясувати їх природу. Марія Грушевська, працюючи над створенням колекції, перейняла тонкощі технології виготовлення виробів, оволоділа багатьма техніками вишивок, способами komponування складових частин орнаментів тощо.

Колекція налічує близько 400 зразків народної вишивки, котрі виконані майстринями різного віку на суцільних шматках домотканого полотна. Цілком вірогідно, що частина зразків роботи самої Марії Іванівни.

Окрім колекції вишивок, Марія Грушевська збрала колекцію вузлових ляльок, що відображають персонажів традиційного українського сільського весілля. Вважається, що це колекція найстаріших автентичних ляльок Середньої Наддніпрянщини [5, с. 133–137]. І хоча, власне, із цієї колекції почало відроджуватися в Україні мистецтво виготовлення вузлової ляльки, Елеонора Коваль наполягала, що це лише майстерно виготовлені репліки автентичних ляльок, мотивуючи це тим, що у дитинстві гралася саме автентичними ляльками і відслідкувала різницю між ними та репліками [3].

Колекція Марії Грушевської, яка в даний час зберігається в столичному історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, чекає на своїх дослідників, варта уваги науковців, мистецтвознавців, етнографів, фольклористів, художників.

*****Елеонора Захарівна Коваль (1930–2022)** – доктор біологічних наук, професор, автор 6 монографій, 21 авторського свідоцтва, близько 300 наукових статей. Фахівець з питань систематики та екології мікроскопічних грибів. Автор та співавтор ряду визначників. Проводила величезну консультативну роботу широкому загалу, була опонентом та консультантом дисертаційних робіт. Учену пов'язувала багаторічна

співпраця з Національним науково-дослідним реставраційним центром України. У співавторстві із іншими науковцями було підготовлено праці: Коваль Е. З., Митківська Т. І. Мікологічне обстеження музейних пам'яток / Національний науково-дослідний реставраційний центр України. К., 2014. 240 с., іл. 223 та Коваль Э. З., Руденко А. В., Волощук Н. М. Пенициллин. Руководство по идентификации. Киев, 2016. 408 с., люб'язно передані шанованою професоркою до наукової бібліотеки НІКЗ «Чигирин».

Список використаних джерел

1. Зі щирою прихильністю до життя народного- [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [https://www.facebook.com/OlhaPyskun?__cft__\[0\]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PIO07t7wYOttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=-UC%2CP-R](https://www.facebook.com/OlhaPyskun?__cft__[0]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PIO07t7wYOttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=-UC%2CP-R)
2. Коваль Е. З. Деякі спогади про життя Марка Федоровича та Марії Іванівни Грушевських в Києві (1930–1938 рр.). Рукопис. Січень-квітень 2020 р. Фонди НІКЗ «Чигирин». Нд-6780.
3. Коваль Е. З. Марія Іванівна Грушевська (бл. 1875–1937). Рукопис. Липень, 2020. 46 с. Фонди НІКЗ «Чигирин». Нд-6781.
4. Коваль Е. З. Нотатки про особисті інтереси Марії Іванівни Грушевської, пов'язані з традиціями господарювання й харчування українців, доповнені згадками онуки про обставини та ситуації, які набувають важливості з плином часу. Рукопис, 2021. 46 с. Фонди НІКЗ «Чигирин». Нд-6779.
5. Кукса Н. В. Колекція зразків традиційної народної вишивки Середньої Наддніпрянщини Марії Іванівни Грушевської // Народні символи та обереги України: роль у формуванні ментальності людини : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Білоцерківський краєзнавчий музей, 10–11 листопада 2011 р.). Біла Церква, 2011. С.133–137.
6. Кукса Н. В. Просвітитель, етнограф, фольклорист (М. Ф. Грушевський) // Чигиринські вісті, 1999. 21 серпня.
7. Кукса Н. У Чигиринський музей передали унікальний експонат родини Грушевських віком 50 млн років. Інтернет-видання «Рідна Черкащина». [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [https://www.facebook.com/ridnache/posts/331231249007030?__cft__\[0\]=AZU8qufpwThJZ73Q1whaMmwNOLw2MrzoiJbsrDJnGYOLjuJYNIjWOMx3GIVuoacWPdcJKJEU6mRghxeaiB9kZroJWOp4WJBfoh22euyptmzRbF8tLXDxDzJfdv72OmoHUwAv0RJ84BPEcssHn1AvTswouF1iit9Wtdf7NXLyISYRyEE45iKjt1rLsu9ix9J3JNKM&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/ridnache/posts/331231249007030?__cft__[0]=AZU8qufpwThJZ73Q1whaMmwNOLw2MrzoiJbsrDJnGYOLjuJYNIjWOMx3GIVuoacWPdcJKJEU6mRghxeaiB9kZroJWOp4WJBfoh22euyptmzRbF8tLXDxDzJfdv72OmoHUwAv0RJ84BPEcssHn1AvTswouF1iit9Wtdf7NXLyISYRyEE45iKjt1rLsu9ix9J3JNKM&__tn__=%2CO%2CP-R)
8. Спадок родини Грушевських: діалог поколінь» [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: [https://www.facebook.com/OlhaPyskun/posts/pfbid0wqvmxYSr7B6s8jh8EKByuqNNhzkSpodjT3ERSjP1DWkH2XL43h8h4DaVGxwrTEppl?__cft__\[0\]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PIO07t7wYOttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/OlhaPyskun/posts/pfbid0wqvmxYSr7B6s8jh8EKByuqNNhzkSpodjT3ERSjP1DWkH2XL43h8h4DaVGxwrTEppl?__cft__[0]=AZUgL3zFyF7lo8nX6I47c1sP0ctYKXxzNAUZS8QKAy7R3uZxCER59eka0S0J61ldN6BxgrFS-ZeJs9dDNdsIza_jQ9H8ZEFF4dntX41wPTzCWdeVAPcT3Tr-OQUVAmakXIEc1PIO07t7wYOttqE481qMMuyBO2sQz9mjC09VePbaEbAprLtD3v_mB_Vr1qe10P4&__tn__=%2CO%2CP-R)

**ЦИФРОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА ВІДКРИТИЙ ДОСТУП:
ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ МУЗЕЇВ У ГЛОБАЛЬНОМУ
ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Ірина СТАДНИК,

*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету

Невід'ємною складовою сучасного етапу розвитку людського суспільства є формування спільного глобального інформаційного простору, що існує поза межами географічних, політичних, економічних, расових, етнічних, релігійних, культурних поділів та меж. З-поміж основних ознак такого суспільства окрім власне всеохопності та глобальності, виділяють також цифровізацію, мережеву структуру, інтерактивність, мультимедійність, доступність, швидкість поширення інформації, конвергенцію, віртуалізацію, персоналізацію, як можливість адаптувати інформаційний потік під власні потреби, безперервність, культурну глобалізацію, трансформацію соціальних інститутів тощо. Однією з тих сфер, що із формуванням глобального інформаційного простору отримала нові перспективи для еволюювання стала музейна, з-поміж основних завдань якої є, окрім безпосередньо збереження зразків матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, популяризація культурного спадку людства та просвітницька діяльність.

Вагомим інструментом трансформації музейної сфери в нових умовах стала цифровізація колекцій.

Історія цифровізації музейних колекцій розпочалася ще в другій половині XX століття, коли в 1965 році Нью-Йоркським університетом було засновано Інститут комп'ютерних досліджень у гуманітарних науках (Institute for Computer Research in the Humanities, ICRH), котрий став одним з піонерів у застосуванні комп'ютерних технологій для гуманітарних досліджень. ICRH під керівництвом доктора Джека Геллера було автоматизовано спочатку роботу бібліотеки Нью-Йоркського університету, а згодом, коли їх дослідження зацікавили представників музею Метрополітен, було реалізовано проєкт по створенню електронного покажчика колекції музею мистецтва Метрополітен. Вдало реалізований проєкт спонукав подальшу співпрацю музейних установ з Інститутом комп'ютерних досліджень і в 1967 року директори п'ятнадцяти музеїв Нью-Йоркського регіону зустрілися, щоб дослідити способи використання роботи Дж. Геллера за

межами Метрополітен-музею. Продуктом співпраці став прототип системи спільного музейного банку даних. Проєкт залучив фахівців для розробки словника даних, який би враховував різноманітні методи, що використовуються для опису музейних колекцій. Отриманий в результаті формат записів з тегами дозволяв описувати окремі об'єкти із посиланнями на біографічні відомості авторів та інформаційні довідки. Вже в квітні 1968 р відбулася перша наукова конференція на тему комп'ютеризації музейної сфери і було наголошено на перспективах, які б дозволили не лише полегшити роботу музейним працівникам, але й дали безпрецедентний доступ дослідникам до інформації про музейні колекції. В 1972 році в штаті Нью-Йорк було офіційно зареєстровано музейну комп'ютерну мережу (Museum Computer Network (MCN), котра на етапі задуму являла собою фізичну комп'ютерну мережу, а згодом мала трансформуватися і стати частиною професійної мережі, що об'єднує проєкти по цифровізації культурної спадщини [2]. Нині MCN являє собою некомерційну корпорацію, місією якої визначається розвиток цифрового потенціалу музейних фахівців, шляхом надання їм доступу до ідей, інформації, перевірених практик та можливості спілкуватися один з одним [3].

На першому етапі розвитку процесу цифровізації музейних колекцій мова йшла здебільшого про формування текстових баз даних. Розвиток комп'ютерних технологій давав більше можливостей для модернізації діяльності музейної сфери.

Наступним етапом на шляху цифровізації музейних колекцій став розвиток спеціалізованого програмного забезпечення, призначеного для роботи з музейними колекціями, запровадження нових проєктів.

Однією з ранніх спроб діджиталізації музейних виставок є проєкт під назвою Microsoft Art Gallery на компакт-диску, що побачив світ в 1993 році, котрий являв собою своєрідний майданчик, на якому галереї могли розміщувати цифрові версії своїх колекцій. Першою такою установою, що представила свою колекцію стала Лондонська національна галерея. [4].

З 1997 до 2005 року функціонував Консорціум зображень художніх музеїв (Art Museum Image Consortium, AMICO), некомерційна організація установ, що мали колекції мистецтва та співпрацювали задля забезпечення використання музейних мультимедіа з освітньою метою, шляхом створення, підтримки та ліцензування цифрової бібліотеки зображень і документація творів у своїх колекціях. AMICO давав можливість установам-учасникам Консорціуму отримувати фінансування на реалізацію освітніх проєктів та проєктів, спрямованих на формування бібліотеки зразків мистецтва, що експонуються в музеях Північної Америки, надавав інформаційну та юридичну підтримку, наприклад у

питаннях, пов'язаних з майновими правами художників та музеїв, технологічні інформаційні послуги, наприклад щодо необхідного обладнання, програмного забезпечення тощо [5].

Цікавим досвідом є також формування глобального інтернет-порталу, який має назву Європіана (Europeana) та містить мільйони книг, картин, фільмів, музейних предметів та архівних записів, які були оцифровані по всій Європі. До цього проєкту долучилися більш ніж 2000 установ (як світового рівня так і регіонального) по всій Європі. Разом, їх зібрані колекції дозволяють користувачам досліджувати культурну та наукову спадщину Європи від передісторії до наших днів. Представлені джерела всіма європейськими мовами (у тому числі українською) [6].

01 лютого 2011 року компанією Google у партнерстві з 17 міжнародно відомими музеями, включно з Галереєю Тейт, Музеєм мистецтва Метрополітен та Галереєю Уффіці, було запущено онлайн-платформу Google Art Project (нині – Google Arts & Culture). Ця інтернет-платформа дозволяла усім охочим отримувати доступ до високоякісних зображень художніх робіт, які зберігаються у музеях-партнерах [7]. Платформа також дозволяє користувачам здійснювати віртуальні тури галереями музеїв, знайомитись з фізичною та контекстуальною інформацією про художні роботи та створювати свої власні віртуальні колекції. Платформа пропонує не лише перегляд високоякісних цифрових експозицій, але й різноманітні інтерактивні атракції. Функція «walk-through» проєкту використовує технологію Google Street View [7].

Пандемія, пов'язана з COVID-19, внесла значні корективи практично в усі сфери життя сучасного суспільства, не виключенням стала і музейна. В умовах пандемії COVID-19 у 2020 році музеями було активізовано роботу по переведенню власних колекцій у цифровий формат. Використання таких технологій, як технології віртуальної реальності (VR), доповненої реальності (AR), 3D-візуалізацій та онлайн-платформ дозволили організувати роботу музеїв без залучення їх фізичних площ та отримати можливість людям ознайомлюватися з артефактами світової культури незалежно від місця розташування цих колекцій не порушуючи умов карантину. Досвід роботи з таким форматом музейних колекцій значно підвищує адаптацію музеїв до кризових ситуацій, стійкість до сучасних викликів та доводить важливість такого напрямку розвитку музейної сфери, адже дозволяє експонувати артефакти без їх фізичного пошкодження, дає можливість відвідувачам з будь-якої країни світу ознайомитися з колекціями, незалежно від їх географічного розташування, отримати доступ до музейних колекцій людям з інвалідністю, значно розширює можливості

для освіти, самоосвіти та культурного розвитку будь-якої людини, сприяє залучення молодіжної аудиторії, що звикла до цифрового контенту. Цифровий формат музейної колекції сприяє розвитку наукових досліджень, полегшивши науковцям доступ до інформації про зразки матеріальної та духовної світової культури, сприяє міжмузейній співпраці, стимулює створення нових цифрових продуктів на основі музейних колекцій та сприяє розвитку галузей, пов'язаних з цифровою культурою.

Українські музеї теж сформували низку цікавих кейсів із формування цифрових колекцій та надання до них відкритого доступу. Багато проєктів з діджиталізації фінансово та інформаційно підтримуються Українським культурним фондом, наприклад Цифрова колекція художнього музею [8], проєкт НПП «Оцифрована спадщина», Цифрові колекції Українських установ пам'яті та приватних зібрань, 2021 [9] тощо. Докладна інформація про усі підтримані проєкти у сфері діджиталізації музейної сфери та збереження культурної спадщини містяться на сайті фонду [10].

Отже, в сучасному світі в умовах стрімкого впровадження нових технологій та змін суспільних потреб цифровізація музейних колекцій є глобальним трендом, що дає можливість долучитися до надбань людської культури якомога більшій кількості людей. Разом з тим процес цифровізації культурної спадщини відбувається нерівномірно у різних країнах та музеях, залежно від їх ресурсів та технологічних можливостей.

Список використаних джерел:

1. Качковська Я.О. Розвиток концепції цифрових музеїв: історіографічний огляд URL: https://www.researchgate.net/publication/380290406_Rozvitok_koncepcii_cifrovih_muzeiv_istoriograficnij_oglad
2. Misunas Marla, Urban Richard A Brief History of the Museum Computer Network URL: <https://mcnassets.sfo3.digitaloceanspaces.com/wp-content/uploads/2020/11/01164432/History-of-MCN.pdf>
3. Museum Computer Network URL: <https://mcn.edu/about/history/>
4. Євгенія Цаценко Віртуальні музеї та галереї: тимчасове рішення чи стала тенденція? URL: <https://gwaramedia.com/virtualizacziya-muzeiv-i-galerej/>
5. Art Museum Image Consortium URL: <https://www.amico.org/home.html>
6. Europeana URL: <https://www.europeana.eu/en>
7. Google Arts & Culture URL: <https://artsandculture.google.com>
8. Цифрова колекція художнього музею URL: <https://museum.myart.org.ua/>
9. Цифрові колекції. Оцифрована спадщина України URL: <https://www.heritageua.dcvisu.com/>
10. Український культурний фронт. Архів програм URL: <https://ucf.in.ua/seasons>

УДК 351.853"364":341.3

**ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОВИЙ ДОСВІД**

Наталія ПШЕНИШНА,
*асистент кафедри геодезії, землеустрою,
будівельних конструкцій та безпеки життєдіяльності
Черкаського державного технологічного університету*

У 1899 та 1907 роках відбулися Гаазькі міжнародні конференції, на яких розглядалися можливості збереження культурно-історичної спадщини. А 1954 року було прийнято Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Документ передбачає заходи щодо охорони рухомих та нерухомих культурних об'єктів, включаючи пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, археологічні пам'ятки, рукописи, книги, музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, розташовані як на території противника, так і на власній території.

Гаазька конвенція забороняє використовувати культурні цінності в цілях та в способи, що можуть призвести до їхнього руйнування або псування. Вона також вимагає, щоб воюючі сторони утримувалися від будь-яких ворожих дій щодо такої власності.

Крім того, конвенція закликає прищеплювати військовослужбовцям дух поваги до культурних цінностей будь-яких народів. Конвенція є першим міжнародним договором, який набув широкого розповсюдження в усьому світі та присвячений виключно захисту культурної спадщини в разі збройних конфліктів.

Починаючи з 2014 року, а особливо з моменту повномасштабного вторгнення, російська влада викрала, знищила та пошкодила тисячі культурних об'єктів на території України. Знищення української культури, яке продовжується від часів Російської імперії, і є невід'ємною складовою російської політики, спрямованої на знищення українців як нації. Руйнуючи історію одного народу, позбавляючи його культурної спадщини, вони порушують культурний баланс усього людства.

У перші місяці великої війни загарбники спалили Іванківський історико-краєзнавчий музей. Незадовго до війни музей було повністю відреставровано. З-поміж його експозицій були народні костюми, кераміка та інші пам'ятки культури Полісся, картини місцевих художників, зброя часів Другої світової війни. Також у музеї зберігалися картини Марії Примаченко, представниці «народного примітивізму». Марія Примаченко відома яскравими та барвистими картинами, натхненими українським

фольклором, на яких серед казкових квітів із людськими очима живуть казкові звірі та люди з курячими лапами. Пабло Пікассо називав творчість Примаченко «художнім дивом». Деякі мистецтвознавці бачать у ньому відбиток жахів ХХ століття, зокрема сталінського голодомору. Місцевим мешканцям удалося винести з пожежі 12 полотен Примаченко. Уже в розпал війни одну з картин Марії Примаченко включили до основної програми Венеціанського бієнале.

21 березня 2022 року в Маріуполі прямим потраплянням авіабомби було зруйновано будівлю Художнього музею імені Куїнджі. Музей було відкрито у 2010 році у відреставрованому двоповерховому будинку початку ХХ століття в стилі модерн. Фонд музею налічував близько двох тисяч експонатів, включаючи твори живопису, декоративно-прикладного мистецтва, графіки та скульптури. У колекції музею були роботи не лише самого Куїнджі – одного з найвідоміших уродженців Маріуполя – а й його вчителя Айвазовського, російських пейзажистів Дубовського та Калмикова, українських художників-шістдесятників Марчука та Яблонської. Частина робіт зберігалася в самому невеликому музеї Куїнджі, інша – в архівах краєзнавчого музею. Картини з колекції музею було вилучено та вивезено до самопроголошеної ДНР. Серед вивезених робіт – картини Куїнджі «Червоний захід сонця», «Осінь» та «Ельбрус», Айвазовського «Біля берегів Кавказу», посмертний портрет Куїнджі у виконанні його учня Григорія Калмикова, бюст Куїнджі авторства Беклемишева, старовинні ікони та книги.

Ворог прицільно знищив Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди в селі Сковородинівка в рік 300-річчя генія-філософа. Національний музей Григорія Сковороди було знищено прямим потраплянням російської ракети в ніч проти 7 травня 2022 року, снаряд влетів під дах будівлі, спалахнула пожежа. Вогонь охопив усі приміщення музею. Від будівлі музею імені Григорія Сковороди під Харковом після російського обстрілу залишилися самі стіни. На щастя, цінна колекція музею була схована в надійному місці та не постраждала.

Мелітополь у Запорізькій області було окуповано. Скіфське золото – унікальна колекція IV ст. до н. е. – з Мелітопольського краєзнавчого музею, найімовірніше, вкрали. За даними Кримськотатарського ресурсного центру, викрадено 1841 одиницю музейних предметів, серед яких історична зброя, прикраси з Мелітопольського скіфського кургану, старовинні монети, ордени та медалі радянського часу.

10 жовтня 2022 року, коли було обстріляно центр Києва, постраждали всі музеї поблизу парку Шевченка: музей Ханенків, Національний музей Тараса Шевченка, Київська картинна галерея, а також інші музеї, розташовані на вулицях, що поряд із центрами вибухів.

Захист культурної спадщини є одним із завдань збройних сил і реалізований у багатьох державах.

Підрозділ охорони культурних цінностей Збройних сил Великої Британії – окрема складова у структурі Сил резерву, створений у 2017 році після офіційної ратифікації британським урядом Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Його завданням є консультування військового командування з питань охорони творів мистецтва та об'єктів культурної спадщини в зонах бойових дій. Також особовий склад підрозділу в разі потреби безпосередньо бере участь у розслідуванні випадків розкрадання культурних цінностей у районі ведення бойових дій та підготовки фахівців із захисту культурних цінностей держав-партнерів.

У Збройних силах США охорона культурних цінностей належить до компетенції Командування цивільних справ та інформаційно-психологічних операцій Сухопутних військ США. Військову службу у вказаному органі військового управління проходять переважно представники Резерву Збройних сил США, що дає змогу залучати фахівців широкого спектру до виконання завдань цивільних відносин, оскільки особовий склад об'єднує військову службу із цивільною спеціальністю.

Виконання завдань з охорони та захисту культурних цінностей здійснюється під час як бойових дій, так і заходів «перехідного правління», що передбачає дії військового командування Збройних сил США для забезпечення контролю та безперервності виконання урядових функцій у районі відповідальності.

Водночас захист культурних цінностей у концепції держав – членів НАТО, зокрема США та Великобританії, тісно пов'язаний із загальноприйнятою концепцією захисту населення під час проведення військових, стабілізаційних, гуманітарних операцій, а також є важливим компонентом у питаннях розвитку миру та безпеки.

Україна, як та інші держави-підписанти Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, зобов'язана підготувати або створити у своїх Збройних силах спеціальні підрозділи (служби) або спеціальний персонал, завданням яких буде забезпечити повагу до культурних цінностей та співробітництво з цивільними органами влади, відповідальними за їхню охорону. Адже захист культурних цінностей, згідно з Конвенцією, якраз і включає охорону та повагу до цих цінностей. Але важливо розуміти, що для Збройних сил це зараз супутнє завдання.

У 2022 році розпочато реалізацію проєкту «Електронна система реєстру Музейного фонду України», яку розробляє МКІП за підтримки Міністерства культури і національної спадщини Польщі та Solidarity Fund PL, який дасть змогу створити електронний реєстр, щоб визначити статус та місце перебування кожного об'єкта державної частини музейного фонду, перейти до електронної інвентаризації й автоматизації надання послуг. Державна частина Музейного фонду України налічує понад 12 мільйонів об'єктів. І за останній рік потреба в діджиталізації музейних

ресурсів стала невідкладною, адже обстріли, пограбування та руйнування музеїв знищують також облікову документацію. Проєкт фінансується канцелярією Прем'єр-міністра Республіки Польща.

У березні 2022 року в Польському Національному інституті музейництва охорони колекцій було організовано Пункт допомоги українським музейникам. Створено спеціалізовані курси – на тему цифрової бази даних про об'єкти культурної спадщини, яка є доступна на сайтах польських музеїв та установ і якою українські музейники можуть користуватися для віртуальних виставок чи виставок постерів, які відбуваються в Україні, незважаючи на війну. Навчання на курсах пройшли вже пів тисячі українських спеціалістів.

НАЗК у співпраці з МКІП розпочали спільну роботу в межах робочої групи Art Sanct Task Force. Мета – відслідковувати порушення санкцій у світових операціях на ринку мистецтва та запобігати незаконній торгівлі предметами мистецтва та старовини, викраденими окупантами в Україні під час війни.

Список використаних джерел

1. Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
2. <https://gromada.group/news/statti/>
3. <https://zn.ua/ART/kulturnyj-front.html>
4. <https://zn.ua/war/>
5. <https://www.bbc.com/>
6. <https://www.polskieradio.pl/397/7838/Artykul>

УДК 069:792.8](477)(091)

ПЕРШОМУ В УКРАЇНІ І ЄДИНОМУ В СВІТІ – 20 РОКІВ. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА

Оксана ЧОНТАЙ,

*завідувач Музеєм історії українського хореографічного мистецтва
(м. Кропивницький)*

У 2004 році на теренах Кіровоградщини з'явився унікальний музей – Музей історії українського хореографічного мистецтва. Перший в Україні і єдиний у світі, що розповідає про український народний сценічний танець від його зародження як окремого виду мистецтва до сьогоднішнього дня.

Розпорядження про створення Музею було підписано 17 серпня 2004 року. «Визначити місцем розташування експозиції та фондowego зібрання музею історії українського хореографічного мистецтва державний

заповідник-музей І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Хутір Надія» – зазначено у документі. Насправді, новостворений музей мав би бути у обласному центрі, але наразі у 2004 році у тодішньому місті Кіровограді відповідної будівлі не знайшлося.

Кіровоградщина має давні танцювальні традиції. Наш край по праву вважається не тільки театральною, а і танцювальною меккою.

У своїх «Роздумах про мистецтво танцю» патріарх української народної хореографії, народний артист України, творець легендарного ансамблю «Ятрань» Анатолій Михайлович Кривохижа пише: «Якось давно, ще в семидесяті роки, в області проходили масові заходи за участі кількох десятків провідних письменників України. Після виступів у містах і районах вони всі з'їхалися на Хутір Надію, потім були запрошені на виступ ансамблю «Ятрань». А на заключній вечері Віталій Коротич сказав: «Кіровоград за своїми можливостями не найкраще місто в Україні, але чомусь саме тут збираються люди, які у свій час дали нації театр, а сьогодні – попереду в розвитку українського народно-сценічного танцю. Я не думаю, що це випадково, скоріш за все тут якийсь, посланий зверху, особливий клімат». Звертаючись до хронології подій, це стає помітним. Чомусь саме тут розвивалась творчість корифеїв театру, чомусь саме сюди приїхав Микола Анкудінов, саме сюди я повернувся після всіх випробувань, саме тут знайшов себе Анатолій Коротков, виріс до національного рівня Віктор Похиленко. Можливо це і є результат дії клімату, про який говорив В. Коротич?» [2, с. 15–16].

І дійсно, аналізуючи історію, розумієш, що в певний період часу у нашому місті існували Богом обрані люди, які розвивали і популяризували українське народне хореографічне мистецтво.

Невипадково Музей історії українського хореографічного мистецтва знаходиться саме у місті Кропивницькому, адже корифеї нашого першого професійного українського театру зробили неоцінений внесок у становлення та розвиток українського народного сценічного танцю. Видатний Василь Верховинець у своїй книжці «Теорія українського народного танцю» вказує на велику роль наших корифеїв театру у вивченні та поширенні українського народного танцювального мистецтва: «Два Херсонські танці – це досить складні танці, що ставилися в народних п'єсах і оперетах («Зальоти соцького Мусія», «Катерина», «Паливода») під наглядом наших перших славних артистів М. К. Садовського, П. К. Саксаганського, а особливо М. Л. Кропивницького, який вносив у постановку цих танців елементи рухів, що їх він спостерігав у селах Херсонської губернії. Ці елементи М. Л. Кропивницький підказував своїм танцюристам і їх колективна праця дійшла до нашого часу, прижилася на сценах першорядних українських труп, а також і в тих трупах, яким удалося перейняти ці танці для постановки їх у вищезгаданих п'єсах» [1, с. 99–100].

Золотими літерами вписано в скарбничку українського танцювального мистецтва історію заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань» та його творця народного артиста України Анатолія Михайловича Кривохижі. Ансамбль «Ятрань» було створено у 1949 році у місті Кіровограді. Пройшовши шлях від невеличкого танцювального гуртка до повноцінного танцювального колективу із своїм неповторним обличчям, цей ансамбль прославляв наш край і Україну по усіх світах. Він по праву вважається скарбницею української народної хореографії. Через ансамбль пройшло багато поколінь ятранців, які на чолі з Анатолієм Кривохижею зробили значний внесок у розвиток українського народного танцю та пропаганду його далеко за межами країни. Протягом багатьох років у «Ятрані» панували справжня професійна робота і творчий пошук, що дало великий поштовх до створення багатьох різнобарвних танцювальних колективів у нашій області, країні і навіть за кордоном! Така ланцюгова реакція захопила велику масу любителів-танцюристів, частина з яких стали талановитими педагогами-балетмейстерами і достойно продовжили справу свого вчителя.

«Коли думаю про край степових просторів, що дав нашій культурі великих корифеїв українського театру і творця невмирущих «Вершників», коли згадую всіх тих, з ким у різний час зустрічався у вашім чудовім краю і ким захоплювався, серце неодмінно підкаже: а ще ж і «Ятрань» – такі слова написав Олесь Гончар у поздоровленні «Квітуйте», приуроченому до 25-річчя заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань», який цьогооріч відсвяткував би свій 75-річний ювілей. Дійсно, впродовж тривалого часу, назва ансамблю була, говорячи сучасною мовою, «брендовою» для Кіровоградщини.

Кіровоградські танцюристи довели, що вони є гідними наслідувачами наших великих земляків-корифеїв українського театру і продовжили їх славу майже через 100 років – славу українського народно-сценічного танцю.

У 2003 році ансамбль «Ятрань» припинив своє існування, залишивши неоцінений мистецький спадок і це стало поштовхом для створення Музею хореографії.

Нелегку роботу по увічненню історії ансамблю взяв на себе кандидат мистецтвознавства, заслужений працівник культури України Борис Григорович Кокуленко. Так з'явилася на світ книга «Степова Терпсихора». Борис Григорович був одним з ініціаторів створення музею, а зібрані ним матеріали з історії хореографічного мистецтва на Кіровоградщині, які експонувалися у 1999 році у приміщенні обласного українського музично-драматичного театру імені М.Кропивницького, стали основою фондової збірки музею. Рушійною силою розвитку музею був і є народний артист України, художній керівник заслуженого

ансамблю народного танцю України «Ятрань» Анатолій Михайлович Кривохижа. Разом з Б. Г. Кокуленком він писав листи про надання музею необхідного приміщення.

Отже, у 2004 році, під час 34 Всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти» у 3-х відреставрованих кімнатах приміщення, яке надали для Музею історії українського хореографічного мистецтва на Хуторі Надія, було відкрито першу експозицію, де знайшли художнє втілення унікальні матеріали з історії розвитку танцювального мистецтва на Кіровоградщині, зібрані Борисом Григоровичем Кокуленком та Василем Сильвестровичем Босим – доцентом, заслуженим працівником культури України, художнім керівником ансамблю «Ятрань» (1986–2003 рр.), а також матеріали про народний хореографічний ансамбль «Пролісок», представлені його художнім керівником, професором, народним артистом України Анатолієм Єгоровичем Коротковим. Експозицію Музею історії українського хореографічного мистецтва будували на основі концепції, створеної завдяки порадам відомих хореографів. Під час свого візиту до музею Герой України, народний артист України, директор Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України ім. П. Вірського Мирослав Михайлович Вантух запропонував не обмежуватись тільки місцевим матеріалом, а хронологічно простежити розвиток українського хореографічного мистецтва в Україні та за її межами.

З цього часу розпочалася робота із збору матеріалу. Заслужений працівник культури України Наталія Юріївна Агапєєва, як тодішній начальник обласного управління культури особисто зв'язувалась з колегами в областях. Директор обласної філармонії, заслужений працівник культури України Микола Іванович Кравченко також звертався до своїх колег. Діапазон зібраного значно розширився і завдяки матеріалам, переданим народною артисткою України Антоніною Миколаївною Червінською. Завдяки авторитету А. М. Кривохижі, як знаного хореографа у світі, до музею надійшли матеріали про ансамблі українського народного танцю за кордоном.

У Музеї налічується більше 6 тисяч предметів. Це танцювальні костюми, нагороди, музичні інструменти, книги, фото, афіші, концертні програми, відеоматеріали, сувеніри, газетні та журнальні матеріали.

У фондах зібрано літературу та відеоматеріали, які стануть у нагоді для підвищення професійного рівня хореографів. Відеотека фондів музею містить записи виступів професійних, заслужених, дитячих колективів України та діаспори, Всеукраїнських фестивалів, записи звітів областей, де представлені кращі танцювальні ансамблі з усієї України. Музей став своєрідним методичним центром для спеціалістів відповідного фаху.

Зібраний матеріал необхідно було оформити і гідно представити в експозиції. І тут неоцінений подарунок музею зробив Павло Васильович

Босий – на той час він працював в університеті Сан-Дієго (США) професором сценографії. Для музею він безкоштовно зробив проєкт дизайну 6 залів оновленої експозиції, яка вражала відвідувачів своєю яскравістю і водночас глибоким філософським змістом. А втілила цей проєкт у життя Надія Андріївна Романюк – директор салону «Надія». Відбулося це у 2010 році.

У експозиційних залах представили музейними матеріалами такі розділи:

- Театр корифеїв та зародження українського сценічного танцю.
- Перший тріумф українського танцю у світі у 1935 р. (м. Лондон).
- Професійні хореографічні колективи України від П. Вірського до сьогодення.
- Заслужені самодіяльні колективи українського танцю в Україні.
- Український танець за кордоном, колективи української діаспори.
- Кімната пам'яті.
- Кращі хореографічні школи України.
- Національна хореографічна спілка.

Музей став своєрідним осередком натхнення для хореографів не тільки України, але й далекого зарубіжжя.

На базі музею проводилися семінари хореографів, творчі зустрічі, майстер класи з українського народного танцю. Однак, невідповідність температурно-вологісних умов для збереження музейних предметів та незручне розташування для відвідувачів змушувало періодично піднімати питання про перенесення Музею до міста. Адже масове відвідування відбувалося фактично 1 раз на рік – під час театрального свята «Вересневі самоцвіти», коли із міста до Хутора Надія формувалась колона автобусів.

У квітні 2023 року до Міжнародного дня танцю Музеєм хореографії разом із обласним осередком Національної хореографічної спілки України було проведено круглий стіл «Перспективи збереження, розвитку та популяризації українського хореографічного мистецтва Центральноукраїнського регіону». Учасниками заходу стали провідні хореографи Кіровоградщини, а також представники влади. Серед інших, підняли питання про перенесення Музею хореографії з Хутора Надія. Хореографічна спільнота висловила одностайну думку, що Музей має бути у місті Кропивницькому.

Звичайно, таке питання не можливо було вирішити без участі влади. Надзвичайно вдячні за підтримку Кіровоградській обласній військовій адміністрації, Кіровоградській обласній раді. Окрема подяка директорці Департаменту культури та туризму ОВА Соколенко Улянні Василівні та директору Центральноукраїнського обласного краєзнавчого музею Шевченку Борису Леонідовичу, завдяки яким унікальний Музей

хореографії нарешті розташовано у історичній будівлі у центрі танцювальної столиці України – місті Кропивницькому. У наші непрості часи, звичайно, ми не розраховували на додаткове фінансування на побудову експозиції у новому приміщенні, тому все відбувалось за кошти обласного краєзнавчого музею, відділом якого є Музей хореографії. А також велику допомогу по оформленню експозиції надали виконуючий обов'язки голови Кіровоградського обласного осередку Національної хореографічної спілки заслужений діяч мистецтв України Максим Печененко та заступник голови Кіровоградського обласного осередку Національної хореографічної спілки України Олег Саленко.

20 вересня 2023 року відбулася ця визначна для Музею хореографії подія – його було перенесено до обласного центру. Наразі музей знаходиться у середмісті Кропивницького, у історичній будівлі колишнього Національного банку.

Цей рік був дуже насиченим. Зручне розташування зумовило те, що Музей хореографії став популярним культурним об'єктом, який відвідують не лише кропивниччани, а й гості нашого краю.

Він став своєрідним майданчиком для ознайомлення молоді із українською культурою та традиціями. Народний танець тісно пов'язаний з народною музикою та іншими видами народного мистецтва. На формування танцю впливає і географічне положення, і трудові процеси, і народні свята і обряди. Для ознайомлення молоді із традиційними українськими обрядами у Музеї хореографії започатковано проєкт «Вечорниці у музеї», де розповідаємо про календарні українські свята та частково їх відтворюємо, проводимо майстер – класи із створення традиційних українських виробів декоративно-ужиткового мистецтва – вибійки, писанкарства, плетіння віночків, створення дідухів тощо.

Українські народні танці, запальні і ліричні, нестримні і повільні, полонили весь світ. У них яскраво виявляється характер, висока і самобутня культура нашого народу. Успішні гастролі танцювальних колективів утвердили і прославили українське народне танцювальне мистецтво, завоювавши палких шанувальників на всіх континентах. Пишаємося тим, що можемо розповідати про це відвідувачам першого і єдиного в світі Музею історії українського хореографічного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Верховинець В. Теорія українського народного танцю. Київ : «Мистецтво», 1968. 150 с.
2. Кривохижа А. Роздуми про мистецтво танцю / Анатолій Кривохижа. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2012. 172 с.

УДК 008(091):323.1]"364"

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЗАГРОЗИ І МОЖЛИВОСТІ

Анна МАЙБОРОДА,

*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальності спеціальності «Історія та археологія»
Черкаського державного технологічного університету*

Оксана ХУДОЛЕЙ,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

Культура, безсумнівно, є одним із показників рівня розвитку суспільства, що проявляється в його унікальному способі життя, включаючи мову, звичаї, традиції, мистецтво, літературу та багато інших аспектів. Вона формує унікальну ідентичність кожного народу, відображаючи його історію, цінності та світогляд. Культура – це генетичний код нації, який передається з покоління в покоління, зберігаючи та примножуючи досягнення минулого і при цьому збагачується новими ідеями та впливами сьогодення. Вона є основою соціальної згуртованості та визначає морально-етичні орієнтири нації.

Росія, як класична імперіалістична держава, постійно намагалася знищити будь-яку згадку про Україну, її мову, культуру та унікальну історію. Все, що було пов'язане з українською ідентичністю, піддавалося приниженню та спробам знецінити її. Українська велич вважалася меншовартісною, провінційною, обмеженою народною культурою та звичаями і нездатною зрівнятися з «великою» російською культурою. Українська мова трактувалася як говірка простолюду, культурні досягнення називалися вторинними, і навмисно робилися спроби спроектувати образ України як незначної та ізольованої від світової культурної спільноти.

У період з 24 лютого 2022 року по 25 травня 2024 року було зруйновано та пошкоджено 1080 об'єктів культурної спадщини. З них 121 – національного значення, 879 – місцевого значення та 80 – нововиявлених. Найбільше було зруйновано у Харківській, Одеській, Донецькій та Херсонській областях.

У воєнний час загроза культурній спадщині, ключовому елементу національної ідентичності, є не менш серйозною, ніж військова окупація території. Важливо визнати, що духовна окупація українських пам'яток та переписування їхніх історичних цінностей також становить серйозну

небезпеку. Ідеологічне та культурне домінування над історичними пам'ятками та туристичними об'єктами часто використовується окупантами для нав'язування власного світогляду, знищення та заміщення національної пам'яті. Російські окупанти витрачають значні ресурси та зусилля на збереження ідеологічного контролю над цими історичними об'єктами та намагаються створити власне бачення історії через спотворення та привласнення історичних об'єктів. Це є прямою загрозою для автентичності української культури та ролі України у світовій спадщині.

Водночас велике значення для охорони національної спадщини мають історичні, сакральні та культурні пам'ятки і знаменні події, що знаменують етапи становлення та розвитку нації чи народу. Туристичні дестинації, засновані на цих пам'ятках, не лише сприяють збереженню традицій, звичаїв і цінностей, але й надають унікальні можливості для соціального розвитку та формування національної свідомості. Туристичні дестинації допомагають виховувати глибоке почуття гордості та приналежності до своєї країни, що є основою індивідуальної та колективної ідентичності. Крім того, об'єкти культурної спадщини створюють можливості для економічного розвитку через культурний туризм, привертають міжнародну увагу та зміцнюють культурну дипломатію. Відновлення, збереження та популяризація таких об'єктів може бути ефективним засобом підвищення освітніх стандартів та виховання нового покоління з глибоким розумінням свого коріння та зв'язків з минулим. Це також стимулює міжнародний інтерес до власної культури і сприяє міжкультурному діалогу та взаєморозумінню.

На жаль, процес, коли національна ідентичність, втілена в культурі, історичній пам'яті, природних ландшафтах та інших цінних об'єктах, може бути фізично зруйнована, викрадена або навіть знищена, залишається однією з найактуальніших проблем сучасності. Військові конфлікти, агресія, вандалізм і недбалість призводять до незворотної втрати культурної спадщини, яка є не лише частиною національного надбання, а й важливою складовою світової культури. Пам'ятки архітектури, сакральні об'єкти, місця археологічних розкопок та природні ландшафти – це не просто фізичні об'єкти, а символи історії, духовності та національної ідентичності, ключ до об'єднання поколінь, розуміння минулого та формування майбутнього.

Таким чином, історико-культурна спадщина України має вирішальне тактичне і стратегічне значення. Історична спадщина допомагає об'єктивно оцінювати суперечливі історичні питання та формувати збалансований україноцентричний погляд на історію та культуру країни.

«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

Список використаних джерел:

1. Сардак А. Феномен національної ідентичності в умовах інформаційної війни. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2024. №3 URL:<http://surl.li/ajdgon>
2. Тарангул М. Н., Чернікова І. В., Дрогомирецька Р. В. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. URL:<http://surl.li/ayuejr>
3. Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. *Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції*. Острог. 2023. URL:<http://surl.li/nshhde>
4. Боротьба за збереження культури: стирання української національної ідентичності як інструмент війни. URL: <http://surl.li/iweluq> (дата звернення 12. 10. 2024)
5. Культурний фронт. Як українці боронять свою спадщину. URL: <http://surl.li/elbybb> (дата звернення 12. 10. 2024)

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ
VII Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ:
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»

31 жовтня – 01 листопада 2024 р.

м. Черкаси

Статті подаються в авторському редагуванні.

*Оригінал-макет виготовлено у редакційно-видавничому відділі
Черкаського державного технологічного університету*

Технічний редактор Тетяна Манжура

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,97. Обл.-вид. арк. 20,9. Тираж 50 прим. Зам. № 24-100.

Видавець і виготівник ФОП ГОРДІСНКО Є. І.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 4518 від 04.04.2013.
Україна, 18000, м. Черкаси тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com